

Branislava Knežić

**OBRAZOVANJE OSUĐENIKA:
NAČIN DA SE BUDE SLOBODAN**

Beograd

2017

Branislava Knežić

OBRAZOVANJE OSUĐENIKA:
NAČIN DA SE BUDE SLOBODAN

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

Recenzenti
Dr Ranko Bulatović
redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
(u penziji)
Dr Miomir Despotović
redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Dr Jovan Ćirić
Sudija Ustavnog suda Srbije

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Design korica
Tatjana Zlatanović

Štampa
Pekograf

Tiraž
300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je
MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE

SADRŽAJ

Reč na početku.....9

IZ POJMOVNO-TERMINOLOŠKIH ODREĐENJA

1. Sloboda: vapaj zatvorenika..... 15
2. Obrazovanje - (pre)vaspitanje 20
3. Socijalizacija - resocijalizacija.....32

USLOVI IZVRŠENJA ZATVORSKE KAZNE: MOŽE LI SE ČOVEK "POPRAVITI" U ZATVORU?

1. Zakonska rešenja - svrha zatvorske kazne.....56
2. Stanje u zatvorima – šta se stvarno dešava.....65
3. Specifičnosti zatvorske sredine: značaj dobrog tretmana75
4. Struktura osuđenika..... 90
5. Struktura osoblja po službama i obrazovanju.....97

OBRAZOVANJE: DRUŠTVENA I INDIVIDUALNA NEOPHODNOST

1. Istorija organizovanog obrazovanja osuđenika nije duga..... 121
2. Čemu obrazovanje osuđenika? 127
3. Od ispitivanja potreba do vrednovanja: nov način obrazovanja osuđenika 146
4. Obrazovanje u zatvoru: putevi razumevanja i zrnca istraživanja 152
5. Neki ohrabrujući rezultati stručnog osposobljavanja.....160
6. Programi osposobljavanja koji privlače pažnju osuđenika..... 166
7. Penološka andragogija – ne može biti nedužna prema osuđenicima.....171

RECIDIVIZAM: REPRIZA ŽIVOTNOG PORAZA

1. Odsluženje kazne nije kraj robije186

2. Izlazak iz zatvora	189
3. Recidivizam: bekstvo od stvarnosti i/ili iskušenje kome se ne može odoleti.....	203

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

1. Krivi nismo, nevini još manje.....	211

Rezime.....	215

Summary Education of Convicts: Way of Being Free.....	221

Literatura	227

Izvan te kapije nalazio se svetli, slobodni svet, tamo su ljudi živeli normalno. Ali s ove strane kapije taj svet su zamišljali kao neku neostvarljivu bajku. Ovde je postojao naročit svet koji više ni na šta nije ličio; ovde su vladali posebni zakoni, nosilo se posebno odelo, postojao naročit život i običaji – mrtva kuća za žive ljude, život kakvog nigde nema i neobični ljudi(...)

Tamnice i sistem prinudnog rada, naravno, ne popravljaju zločinca; oni ga samo kažnjavaju i osiguravaju društvo od daljih nasrtaja zločinca na mir i red. Tamnica i najteži robijaški rad rađaju u prestupnikovoj duši samo mržnju, žeđ za zabranjenim nasladama i strašnu lakomisenost. Ja sam čvrsto ubeđen da se i čuvenim sistemom samica postiže samo lažan, varljivo i prividan cilj. Taj sistem iscrpljuje životne sokove iz čoveka, truje mu dušu, slabi je i zaplaši, a posle tu moralno usahlu mumiju i skoro ludog čoveka pokazuju kao primer popravke i pokajanja(.....)

Svaki čovek, pa ma ko to bio i ma koliko bio ponižen, ipak, makar instinktivno i nesvesno, traži da se poštuje njegovo ljudsko dostojanstvo.

Robijaš i sam zna da je robijaš, odbačen čovek i zna svoj položaj prema starešini. Ali nikakvim žigovima i nikakvim okovima nećeš naterati čoveka da zaboravi da je čovek. A pošto je i doista čovek, onda se prema njemu treba i ponašati kao čovek.

...usled maštanja i duge odviknutosti, nama u tamnici je sloboda izgledala nekako veća i lepša od prave slobode, to jest od one koja postoji u stvarnosti(...)

Sloboda, novi život, vaskrsenje iz mrtvih...Ah, divnog li trenutka!

F. M. Dostojevski,
Zapisi iz mrtvog doma

REČ NA POČETKU

Reč ove vrste ne retko može da bude i reč na kraju: prvo kao sporazum sa čitaocem, a drugo kao nedovršeno naučno čitanje jednog života u senci. U stvari, na delu je oboje. Poimanje obrazovanja i slobode osuđenika, s jedne strane, i dovođenje do istraživačkog kraja odnosa između te dve problemsko-tematske oblasti, s druge strane, značilo bi isto što i pronaći ključno rešenje ukupnog toka resocijalizacije.

Monografija, koja je pred čitaocem, nastala je jednim delom kao rezultat vlastitih i koautorskih empirijskih istraživanja o obrazovanju osuđenika iz bliske prošlosti i sadašnjosti. Prva studentska poseta zatvoru naterala me je da se i danas pitam: kako "izmeniti" i očovečiti život onih koji su potisnuti daleko od života u te mračne, okovane, zabravljene zgrade, opasane zidovima i rešetkama?

Prisilnim i represivnim načinima teško, jer se time ne može sačuvati dostojanstvo ljudskog bića. A ni smanjiti kriminalitet. Da li se, onda, može reći da je kazna i represija njihova sadašnjost, a obrazovanje, osposobljavanje, resocijalizacija njihova budućnost? Ili je obrazovanje u zatvorima normirano reda radi? Da li su to demagoška posla i višak očekivanja? Ili je i ovde prisutno ono "što se više reformiše" ostaje isto ili se deformiše?

Kako bilo, na dnevnom redu je krupan problem, društveno i naučno podjednako značajan i aktuelan zadatak. A njegova važnost i složenost odredila mu je i raznolikost ponuđenih rešenja u celini i u pojedinostima.

Odmah treba reći da u predmetu ovako naslovljene studije: *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan* obrazovanje ima očekivano veću nadmoćnu prednost nad slobodom i zajedno nadilazi mogućnosti jednog autora. Obrazovanjem i slobodom su se bavile najumnije glave koje su ikad postojale, problemi su stari gotovo koliko i ljudska civilizacija i na njih su potrošene najskuplje reči svih jezika sveta. U svakom slučaju, sloboda nema cenu, što se za odnos prema obrazovanju ne može reći, bilo gde, pogotovo ne u zatvoru.

Nije potrebno da znamo mnogo pa da shvatimo da obrazovanje u zatvorima može omogućiti "normalnost" života u strogo regulisanoj sredini (od učenja novih veština, sticanja znanja i osposobljavanja za život nakon izlaska iz zatvora, lakšeg podnošenja života iza rešetaka do jačanja samopoštovanja i postignuća).

Obrazovanje jeste mogućnost da život učinite drugačijim, jeste rad na oslobođenju sebe. Svi bismo voleli da znamo koliki mu je udeo u tome i bilo bi uzaludno poricati njihovu uzajamnu spregu. U tu spregu nismo kadri da uronimo ali se nadamo da će reči koje ispisujemo biti nekad nekome od neke koristi.

Namera i namena ove pomalo i neobične studije je da "zakrpi" tek neku od mnogobrojnih rupa naučnog dubljenja odnosa obrazovanja i slobode onih za koje se može čuti da im je "dobro kako su zaslužili".

Drukčije obećanje čitaocu bilo bi na granici skromnosti pa i dobrog ukusa.

xxx

Nije mali broj imena, čije sam ideje čula ili pročitala i koje su me podstakle na pisanje ove studije. Njima sam zahvalna više nego što mogu izraziti.

Na probranim primedbama i inspirativnim sugestijama osobitu zahvalnost dugujem recenzentima: prof. dr Ranku

Bulatoviću, prof. dr Miomiru Despotoviću i dr Jovanu Ćiriću,
sudiji Ustavnog suda Srbije.

Nesebičnom prijateljskom i kolegijalnom podrškom zadužila
me dr Maja Savić. Za tehničko uobličavanje teksta zaslužne su
Slavica Miličić i Milka Raković.

**IZ POJMOVNO-
TERMINOLOŠKIH ODREĐENJA**

1. Sloboda: vapaj zatvorenika

I sloboda i obrazovanje su bitne odlike ljudskosti i prirodno pravo svakog čoveka, zbog kojih se tako zove i po čemu postoji.

Ni sloboda ni obrazovanje se ne mogu ni kupiti, ni darovati niti pozajmiti, jer su način *da se bude u svetu*. Rado pristajemo uz reči da sloboda podrazumeva "*hrabrost da budeš ono što jesi*" uz prihvatanje potpune odgovornosti i ogromne samodiscipline (Osho, 2012)

Osuđenik je prisiljen na vremensku kaznu lišenja slobode i zatvor jeste mesto gde mu je zakonskim (spoljašnjim) preprekama i/ili prinudom ograničena sloboda "kretanja i delanja". Sama izolacija od spoljnog sveta je dovoljna kazna i ne bi joj trebalo dodavati dehumanizovane uslove tokom izdržavanja kazne. Sloboda je najtešnje povezana s dostojanstvom čoveka a obrazovanje, pa i u zatvoru, je put ka slobodi. Da samo represija, surovo kažnjavanje ili strah od njega, ne mogu sprečiti čoveka da krši pozitivne zakone dokaz su prepuni zatvori širom sveta.

Pokušaji određenja pojma slobode protežu se od davnih antičkih vremena do danas i mnogo su stariji od lišenja slobode zatvorskom kaznom. Nije nam poznata sveobuhvatna definicija slobode koja ne bi "okrnjila" njen nesumnjivi kulturni status. Sloboda je temeljno ljudsko pravo i vrhunska vrednost, ne može se podrediti nekoj drugoj vrednosti: materijalnom bogatstvu, slavi, statusu, ljubavi..., osvoji li čovek sve to a izgubi slobodu izgubio je sebe. "*Ako u svakom od nas ne sija nešto od viših*

urednosti, onda u svakom umire čovek: to onda jedna senka korača i daje sebi za pravo!" zapisao je Đuro Šušnjić (1997: 227).

Naime, ta najviša duhovna sloboda je nezarobljiva i za nju je potrebno da čovek vlada samim sobom. Obrazovanje i sloboda su "*duhovno dobro*" i teško su na njih primenjivi ekonomski kriteriji koji bi im odredili cenu. Uostalom, oba ova "dobra stanuju" ispod kože čoveka i tiču se samog bića sa svim porazima i poredama.

Kao što je lepota u oku posmatrača tako je za onoga u "žici" sloboda nestvarna stvar i verovatno je osuđenik, vlastitu slobodu volje, krivicom platio. Odavno je rečeno da se najbolji snovi o slobodi sanjaju u zatvoru. Ali, onaj koji ne može da kontroliše svoje strasti i instinkte, koji svojim postupcima ugrožava druge (život, dostojanstvo, imovinu...) nije slobodan čovek bez obzira gde se nalazio. "Pobeda strasti i nagona" i bezobzirna samovolja pojedince je koštala slobode. Da ugrožavanje drugog ne podrazumeva slobodu za sebe, osetili su na svojoj koži mnogi koji su se našli iza *zida*.

Ako je, a jeste *znanje moć*, onda je ono i put, odnosno prag slobode čoveka. Zatvaranje zatvorske kapije može biti dobar znak za otvaranje vrata obrazovanju osuđenika, koje mu može olakšati povratak na "slobodu".

U predmetu ovog rada, uneta su očekivanja o povezanosti obrazovanja i slobode, a da je *obrazovanje najmoćnije oružje koje možete upotrebiti da promenite svet*, treba verovati nobelovcu Nelson Mandeli, i njegovoj životom osvedočenoj borbi za slobodu i ljudska prava (Uzimamo ga kao zajedničko ime nebrojanih pravednika koji su se za to, i vekovima pre Hrista, do današnjih dana okitili mučeničkim vencem slave.)

Toj pretpostavljenoj sprezi mnogo duguju društvo i nauka. Kakva god da je veza obrazovanja i slobode jasno je da nisu uzajamno isključeni već ukršteni u očuvanju ljudskog integriteta i uzvišenosti. Besmisleno je ne baviti se odnosom obrazovanja i slobode jer su objedinjeni bar koliko dobrota i lepota. I jedno i drugo vode ka *biti* čoveka. Da najviše obrazovanje i znanje ne određuje bezuslovno slobodu ni suštinu čoveka, dokaz su mnoga

uništenja i zlodela kroz ljudsku civilizaciju. Primer za to su i *veliki stručnjaci*, a *mali ljudi*.

Obrazovanje je posmatramo kao ključni činilac za promene ponašanja, pa i osuđenika. Promene nisu ni lake ni jednostavne, ali oni koje žele menjati sebe, pronaći će načine da to i učine. Život nije lako "popraviti", ali svima je suđena promena na ličnom, porodičnom i socijalnom planu. Zatvor nije stecište humanosti, plemenitosti, znanja i slobode, u njemu često "puca glava ili zid" i nije lako biti zatvoren ni u "raju". Lični identit i integritet tamo beži jedno od drugog i "rađaju" revolt i osvetu zatvorenika prema onom ko ga je zatvorio.

Oči u oči sa izmenjenom sredinom i samim sobom osuđenik je i lišenjem slobode "osuđen" na nekakvu slobodu. Da sloboda ne bira mesto, da duhovnoj slobodi nema kraja svedoče, po sećanju navedene reči Platona *da se od slobodnog čoveka ne može napraviti rob, jer je slobodan čovek slobodan i u zatvoru* kao i knjiga arhiepiskopa ohridskog i mitropolita skopskog Jovana, napisana u makedonskim zatvorima (Bitolj i Idrizovo), "*Sloboda u zatvoru*" (2015).

Da li je duhovna sloboda jedina koja nije ograničena spolja? Da li je prihvatljiv odgovor koji nudi Osho da "*poznavati svoju dušu znači biti slobodan, slobodan od svih zatvora: zatvora tela, uma, zatvora koji postoje u spoljašnjem svetu*" (Osho, 2012:187)? Ili je "*Sloboda samoodređenje iznutra, iz dubine, i suprotna je svakom određenju spolja, što je zapravo nužnost...a sloboda je život...zadobiti istinsku slobodu znači ući u duhovni svet...biti u samom sebi*" kao što svedoči "*filozof slobode*" (Berđajev, N. 2007: 141-145)?

Ovom prilikom nećemo ulaziti u antropološke, ontološke, filozofske, metafizičke, etičke, teološke i druge aspekte slobode jer je pojam slobode "polomio" najumnije glave istorije i današnjice i rezultati su lako dostupni svakom posvećenom. Odgovor na pitanja je u samom traganju za njim. Ovde nije reč o: *slobodnoj volji i slobodnoj akciji, pozitivnoj i negativnoj slobodi, objektivnoj i subjektivnoj, unutrašnjoj i spoljašnjoj, apstraktnoj i konkretnoj, deskriptivnoj i normativnoj, represivnoj i*

oslobađajućoj, političkoj, ekonomskoj i kulturnoj slobodi, niti o slobodi nacije, klase, rase.... (više videti u: M. Marković, 1997).

Od poodavno je poznato da je sloboda srž čoveka, ali i da je *apsolutna sloboda moguća jedino van razuma, u ludilu*, jedna je od brojnih misli o slobodi, Borislava Pečića.

Sartrov junak, koji u *Zrelom dobu* odbija da prihvati bilo šta što bi mu ograničilo slobodu: prijateljstvo, ljubav, politiku, bilo koju vezu u želji da bude sebi svojstven ekstremni je primer "plaćanje cene" potpune praznine (Sartre, 1981).

Podsetimo da, *"bez tog samoograničavanja, koje je čin same slobode, nikakva sloboda ne može da postoji. Sa slobodom uvek ide zajedno i njena granica"* (Basta, 1994: 8). U čovekovu slobodu uključena je odgovornost i život s drugima što čini temeljnu cenu slobode. Ako je, *"...sloboda mogućnost izbora, onda se...sloboda ličnosti ogleda u odluci kojom čovek stavlja do znanja da može hteti da neće*, zaključuje Milan Kostić (Kostić, 1996:80-81).

Kao što nema univerzalnog odgovora na pitanje šta životu daje smisao, tako nema ni opšteg saveta kako da čovek postane svestan svoje, prvenstveno, moralne slobode i odgovornosti. "Disciplinujući" sebe ne gubimo već dobijamo slobodu. Zatvorenici, izgleda, nisu svoje shvatanje slobode zasnivali na takvim porukama životne filozofije, ali ni na pravnim normama.

Ako je sloboda *"...sposobnost koja se izgrađuje neprekidnim radom na samome sebi, tokom celog života"* (Svensen, 2013: 288), onda ne sumnjamo da je obrazovanje način za to. A s druge strane zatvorske kapije ima mnogo razloga da obrazovanje bude izbor i *"uporište životu"*.

"Biti slobodan" u ovom radu razmatrano je u smislu ne biti u zatvoru, ne biti lišen slobode zbog izvršenog krivičnog dela, a ne shvatanje slobode kao slobode ljudskog duha koju ne određuje i ne sankcioniše pozitivno pravo. Jasno je, da se u naslovu uneti pojam *slobodan* tiče samo onog rudimentarnog, (rečnički: početnog, osnovnog, elementarnog ili...) svedenog na lišenje slobode, a pravim značenjem već milenijumima

razbijaju glavu filozofi, antropolozi, teolozi... I sam naslov rada govori o opreznosti kojom prilazimo pojmu slobode dajući do znanja da je obrazovanje mogući način da se čovek ne nalazi iza zatvorske kapije.

Zatvorenik će postati slobodan kad zatvorskoj kapiji, i u njemu upriličenom tretmanu i obrazovanju, okrene leđa. To je jedno moguće viđenje slobode ili pogled s prozora osuđenika. Izgleda da nema ništa očiglednije u određenju slobode od toga s koje strane žice se čovek nalazi. Da nije to ipak toliko jednostavno uči teorija i iskustvo mnogih. Čoveku se izlaskom iz zatvora otklanjaju spoljni, vidljivi "okovi" slobode, određene važećim zakonskim lišenjem slobode i pružaju mogućnosti za proveru vlastite odgovornosti i postupaka.

Situacija je mnogo složenija od navedenog i zavisi od slučaja do slučaja, kako od ličnosti tako i od okruženja u najširem smislu reči. Ne zaboravljamo da za način života, nije dovoljno izaći iz zatvora jer bez: imovine, zaposlenja, podrške porodice i bližnjih, zdravstvene usluge... bivši osuđenik neće imati ni zavidne niti realne mogućnosti izbora.

O slobodi i obrazovanju može se govoriti kao o odnosu koji se tiče same prirode čoveka. Obrazovanje je put da se otkrije i ispolji sloboda u čoveku.

Ni slobode ni obrazovanja ne može biti van društvenog prostora, upućeni su jedno na drugo i, između ostalog, povezuje ih i to da ih nikad čoveku nije dovoljno.

I slobodi i obrazovanju zajednička je promena, od načina mišljenja do ponašanja u viđenju sebe i sveta oko sebe.

A da *slobodu nije dovoljno steći, nego je mnogo važnije postati dostojan slobode* jedna je, od svestremenih, pouka i poruka našeg jedinog Nobelovca, zabeležena u Travničkoj hronici.

2. Obrazovanje- (pre)vaspitanje

Suočavanje sa ozbiljnim pitanjima penalnog tretmana i mogućnostima promene ponašanja lica koja vrše krivična dela pretpostavlja primenu gotovo svih nauka o čoveku. Obrazovanje uopšte, pa i obrazovanje odraslih se ne "izdaju" za strogo naučno područje, o njima svi znaju sve, samouvereno nude pisana određenja koje suvisli čitalac ne može popraviti a onaj iz sveta *naučne zavičajnosti* ni osporiti. Mnoge definicije se uporno prenose s kolena na koleno, a teško da neke služe nešto. Bez da ih ovde imenujemo, mesto im je u "košu" pedagoško-andragoške istorije.

Nije nam poznata opšteprihvaćena definicija obrazovanja, obrazovanja odraslih pogotovo. Broj autora koji je razmatrao, istraživao, klasifikovao, definisao obrazovanje odraslih nije mali, ali je začuđujuće odsustvo jasnih određenja: pojmova, predmeta, cilja i zadataka, sadržaja, metoda izvođenja i (pr)ocenjivanja. Jedna od teškoće je i u određenju donje granice dobi odraslog "učenika".

Doprinos UNESCO-a razvoju obrazovanja odraslih kroz konferencije, konvencije, deklaracije i preporuke (od 1949. do 2015.) i širenju ideje o "doživotnom obrazovanju" je neprocenjiv. Početkom 21. veka "priklonio" se pojmu "doživotno učenje".

Definiciju obrazovanja odraslih, koju je dao UNESCO 1976. na konferenciji u Najrobiju, mnogi autori su prihvatili kao sveobuhvatnu i od nje polazili u razmatranju pojma obrazovanje odraslih kao: *"celine obrazovnih procesa, ma kakvi bili sadržaji, nivo i metode, bili oni u sklopu obrazovnog sistema ili van njega, bilo da oni produžavaju ili zamenjuju obrazovanje koje se dobija u školskim ili univerzitetskim ustanovama i u vidu stručnog obrazovanja, a kroz koje lica koje društvo kome pripadaju smatra odraslima, razvijaju sposobnosti, obogaćuju znanja, poboljšavaju stručne i profesionalne kvalifikacije ili dobijaju novu orijentaciju, menjaju svoja shvatanja i stavove u dvostrukoj perspektivi svestranog razvoja i učešća u*

uravnoteženom i nezavisnom društvenom, ekonomskom i kulturnom razvoju" (prema: Savićević, 2011: 144).

Da je obrazovanje odraslih veoma široka pojava i proces, koji se teško precizno definiše ukazuje i navedeno određenje. Uz obrazovanje odraslih vezuju se pojmovi: povratno, permanentno, doživotno, celoživotno, kontinuirano, kompenzacijsko obrazovanje i samoobrazovanje koji se, neopravdano, često koriste kao sinonimi. Najjednostavnije rečeno obrazovanje uopšte, pa i odraslih, je kontinuirani proces sticanja i razvijanje znanja, veština i moralnih vrednosti neophodnih u svim aspektima života pojedinca a na koje utiču: političke, ekonomske, socijalne i kulturne okolnosti određenog društva.

Na ovom mestu je važno istaći značaj, koji je dat na Šestoj konferenciji UNESCO-a u Belemu, održanoj decembra 2009. borbi protiv kombinovanih efekata marginalizacije i merama da se poveća njihova motivacija i pristup obrazovanju, među marginalizovanim našli su se i osuđenici (Belemski okvir, 2010).

Međunarodne organizacije: EU, OECD, Svetska banka, pored UNESCO-a, različito određuju načine, sadržaje, oblike obrazovanje odraslih (više u: Despotović, 2016; Popović, 2014; Savićević, 2011, Žiljak, 2007 i dr.).

Nauka i struka: filozofska, sociološka, pedagoška, psihološka i andragoška ne oskudeva u terminima o obrazovanju, vaspitanju, socijalizaciji pa i prevaspitanju i resocijalizaciji. Čitaocu će biti lakše ako ga ne opterećujemo sa definicijama, kojih ima koliko i autora koji pišu o obrazovanju, podsetićemo samo na neke od njih.

Za Dragomira Filipovića obrazovanje je, kao i pojam vaspitanje, višeznačan i to kao: društvena delatnost, proces i očekivani rezultat. Taj proces nije samo obrazovni već i vaspitni, u njemu se ostvaruju osim obrazovnih (sticanje znanja) i vaspitni ciljevi (stvaranje svesti o nečemu, razvijanje raznih sposobnosti, formiranje moralnog lika i ličnosti čoveka uopšte) (Filipović, 1995:169).

A prema Pedagoškoj enciklopediji obrazovanje "...obuhvata usvajanje određenog sustava znanja, formiranje praktičnih umeća i navika, a to je pretpostavka i temelj razvitka spoznajnih snaga i sposobnosti, oblikovanja znanstvenog pogleda na svet, za povezivanja znanja s praktičnom, profesionalnom ili bilo kom drugom delatnošću... obrazovanje je delatnost, aktivnost, pedagoški proces, ali istovremeno označava i rezultat toga procesa, osobinu - ličnost (obrazovanost, naobrazba, izobrazbenost)" (1989: 126).

Obrazovanje je proces prenošenja i sticanja znanja, umenja i veština na razne načine, raznovrsnih sadržaja, oblika i formi i razvijanje sposobnosti. Sa stanovišta onoga ko uči to je unutrašnji, individualni proces koji se odvija "ispod kože" dok je obrazovanje, kao društveni proces uslovljen (društvenim uređenjem, vrednosnim sistemom, ciljem, zadacima, organizacijom, nastavnim planovima, programima, sredstvima, metodama, kadrom, (pr)ocenjivanjem). Od tzv. spoljašnjih uslova zavise, umnogome, pojedinačni uslovi i rezultati. Polazeći od karakteristika obrazovanja kao svrsishodnog procesa koji daje određene rezultate, koji se ispoljavaju ne samo na kognitivnom nego i na afektivnom i konativnom nivou, dolazimo do klasifikacije obrazovanja po: mestu, cilju, sadržaju, formi, nivou i efektima.

Obrazovanje po mestu odvijanja može se klasifikovati kao: institucionalno (škole raznih vrsta i stepena uključujući i fakultete i narodne i radničke univerzitete) i vaninstitucionalno obrazovanje (obrazovanje u slobodnom vremenu - radio, TV, film, štampa, društvene mreže, samoobrazovanje, obrazovanje u porodici i sl.).

Institucionalno (školsko obrazovanje) je organizovano obrazovanje koje se ostvaruje kao planirano obrazovanje u okviru nastavno-obrazovnih planova i programa s unapred utvrđenim ciljevima.

Neopravdano je i nemoguće obrazovanje vezivati jedino za institucionalne oblike jer se obrazovanje "događa" svakodnevno na različitim mestima a ne samo u društveno organizovanim

formama. Obrazovanje nastaje i spontano, neorganizovano u individualnim kontaktima i podrazumeva sticanje znanja, umenja i navika od slučaja do slučaja u svakodnevnom životu van organizovanog vaspitno-obrazovnog rada.

Sticanje obrazovanja na taj način proizlazi iz spontanog razgovora, slušanja radio-emisija ili gledanja TV, korišćenjem interneta i raznih društvenih mreža ili iz nenamernog, slučajnog praćenja nekih prirodnih i društvenih pojava i događaja.

Neorganizovano i neinstitucionalno obrazovanje traje, gotovo, čitav život i teče paralelno sa školovanjem i drugim oblicima organizovanog vaspitno-obrazovnog rada. Može se reći da su glavni nosioci izvanškolskog obrazovanja roditelji, porodica, radna organizacija, sredstva masovnog informisanja i uža i šira društvena sredina. Zašto i kako bi osuđenici bili i mogli biti isključeni iz mogućnosti celoživotnog obrazovanja i učenja?

Svako obrazovanje u svojoj osnovi je *intencionalno* tj. usmereno na formiranje i osposobljavanje čoveka za neki poziv ili ulogu u radu i životu. Pitanje je kako i zašto se osposobljava pojedinac i šta se želi postići osposobljavanjem? Da li osposobiti čoveka za parcijalne, usko-specijalizovane delatnosti i radnje ili osposobiti čoveka za život i rad u svetu brzih promena?

Da li osposobljenost znači da je neko stekao ograničen i statičan fond znanja i veština ili je osposobljenost pripremiti čoveka da se stalno usavršava i obrazuje, retoričko je pitanje.

Osposobljenost podrazumeva uspešno obavljanje profesionalnog rada, različitih funkcija na radnom mestu i u društvu. Ali to zahteva i određenu povezanost između stečenog obrazovanja i radne i životne okoline.

Odnos obrazovanja i osposobljavanja trebalo bi shvatiti kao proces sticanja znanja i sposobnosti za stalno organizovano obrazovanje ili samoobrazovanje a ne kao završeni čin sticanja "papira" za neki posao ili ulogu. Imajući to na umu, čoveka bi trebalo osposobiti da se kroz obrazovanje uspešno snalazi i prilagođava promenama u sebi i oko sebe. Nameće se i pitanje da li obrazovanje uvek dobro dođe kao rukovodstvo za ponašanje? Ili

da li stečeno znanje, veštine i sposobnosti određuju ponašanje? Primera radi: čovek zna da je određena radnja zakonom zabranjena i da je za nju propisana kazna ali on se ne rukovodi znanjem nego željom, nagonom...i kreće u akciju po svome. Priroda procesa obrazovanja usmerena je na kognitivne osobine ličnosti a vaspitanja na konativne i afektivne ali i pored jedinstvenosti vaspitno-obrazovnog procesa, moguće je "videti" obrazovana ali nevaspitana pojedinca i "poštena, karakterna, vaspitana" a nedovoljno obrazovana pojedinca.

Obrazovanje po sadržaju: klasifikuje se na opšte i stručno. Opšte obrazovanje se odnosi na znanja, umenja i veštine potrebne za život svakom pojedincu, bez obzira, na njegovu profesiju i zanimanje. Takva vrsta obrazovanja potrebna je čoveku za snalaženje u određenim društvenim i ličnim uslovima. Izbor sadržaja utiče na formiranje pogleda na svet a sadržaj čine tekovine do kojih su ljudi došli tokom istorije iz različitih oblasti (humanističkih, društvenih, matematičkih, prirodnih, tehničkih, medicinskih, kulturno-umetničkih) (Knežić, 2001).

Opšte obrazovanje bi trebalo posmatrati u funkciji profesionalnog, društvenog, porodičnog i ličnog života pojedinca. Pitanje je koliko se opšte obrazovanje stiče kroz pojedine nivoe i oblike obrazovanja i koliko može pomoći čoveku da se snađe u društvenim i ličnim situacijama (što mu je zadatak)? Ne samo opšte, nego i neadekvatno osnovno obrazovanje odražava se na sve navedene nivoe obrazovanja. U velikom broju zemalja je sedamdesetih godina prošlog veka, pod uticajem UNESCO-a prihvaćena koncepcija funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih. Da se prema opismenjavanju i osnovnom obrazovanju odraslih naši autori ne ponašaju kao da je svetsko a ne naše pitanje svedoči neselektivna bibliografija od skoro 500 radova na srpsko-hrvatskom jeziku Dušanke Grubješić i Mlađena Galića, iz već poodavne 1985 godine (u: Bulatović, 1985). Sledeće godine je Ranko Bulatović sačinio selektivnu bibliografiju radova o opismenjavanju i osnovnom obrazovanju odraslih (namerno ograničenu na posebne publikacije: udžbenike, priručnike, zbornike, monografije, separate, materijale (sa simpozija,

savetovanja, konferencija...) brošure, biltene, dokumenta na našem jeziku 79 i stranim 145 jedinica (Bulatović, 1986:237-247).

Jasno, obe bibliografije su nepotpune, koliko nam je poznato slične bibliografije kod nas nisu rađene poslednjih tridesetak godina. A kako je to i za očekivati, radovi koji su se pojavili u tom periodu, po kvalitetu i domašaju zaslužuju veću kritičko-naučnu pažnju i primenu u teoriji i praksi. Po olako donetoj (pr)oceni, time i nepravedno pristrasnoj, navodimo samo nekoliko naših autora (Filipović, 1995; Alibabić, 2002; Bulatović, 2002; Savićević, 2007; Medić, Milanović, Popović, Despotović, 2009; Kulić, Despotović, 2010. i dr.) Osnovnim obrazovanjem odraslih sa naglaskom na njegovu funkcionalnost, možda se i danas najviše bavi UNESCO, i većina naših autora prihvata njegove definicije, ili se na njih oslanja.

Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih je jedan od poželjnih oblika obrazovanja, *druga šansa* koji može biti prilagođen potrebama osuđenika (s obzirom na broj nepismenih, bez završene osnovne škole, bez kvalifikacija i dr.) odnosno istovremenom sticanju osnovnog obrazovanja i osposobljavanja za neka manje složena zanimanja). Obrazovanje se realizuje kroz tri ciklusa, tri školske godine (I-IV razred; V-VI i VII-VIII uz obuku za izabrano zanimanje). Sve ono što se odnosi na socijalno ugrožene grupe (Rome, siromašne, raseljene i izbegle osobe itd.) odnosi se i na veći deo osuđenika.

Aktuelno stanje i problemi; osnovni ciljevi i principi; sprovođenje u oblasti osnovnog obrazovanja odraslih; programi i instrumenti; aktivne mere i primeri dobre prakse funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih (FOOO); zasnovani na procesu obrazovanja koje polazi od potreba konkretnih ciljnih grupa, tržišta rada, reformskih trendova društvenog razvoja i nacionalnih strategija Republike Srbije, jasna je i precizna poruka i "obrazac" autora, s kojima se lako složiti, kako ići dalje u ovoj izuzetno važnoj oblasti obrazovanja odraslih (Medić i dr, 2009: 15-38).

Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih našlo je "potvrdu" i u Zakonu o obrazovanju odraslih (2013) i

Pravilnicima¹ o organizovanju FOOO koje se, po istim "uslovima" realizuje u Vaspitno popravnim ustanovama i Kazneno popravnim zavodima.

Sadržaji stručnog obrazovanja odnose se na znanja i veštine koje su neophodne za obavljanje određene profesije ili radnog zadatka. Stručno obrazovanje daje znanja i praktična umenja, navike i veštine koja omogućavaju bavljenje određenim zanimanjima i sticanje različitih kvalifikacija u različitim oblastima rada, ali i osposobljavanje za socijalnu participaciju.

Rečju, služi kompetentnosti za svet rada. S obzirom na brzo zastarevanje znanja, posebno u tehničkim naukama, sadržaji stručnog obrazovanja, stečeni tokom školovanja, moraju se dopunjavati tokom radnog veka kroz dopunsko obrazovanje i stručno usavršavanje.

Daleki su tragovi prošlosti, u svetu a i kod nas, stručnog ili profesionalnog obrazovanja odraslih. Manje ili više se to odnosi i na istraživačko-teorijsko uobličavanje, staro je priprema za novo i bogata je (naša i strana) literatura. Možda i zato što se stručno obrazovanje ni u jednom svom delu ne može "razvezati" od opšte prirode i stanja date društvene zajednice. Lako ih je preceniti ili potceniti. Na ovom mestu ćemo se opet, neprilično "drznuti" i pažnji čitaoca preporučiti nekoliko autora samo iz našeg jezičkog područja, koji su svojim delom dali, po našem proizvoljnom mišljenju značajan odjek u stručnoj i naučnoj javnosti (Petančić, 1968; Kulić, 1997; Kačavenda-Radić, 1989; Pastuović, 1999; Savićević, 1989; Ovesni, 2009; Despotović, 2010; Pejatović, Orlović Lovren, 2014, i dr.).

I stručno obrazovanje u zatvoru bi trebalo da je u funkciji radnog angažovanja u zatvoru, zapošljivosti nakon izlaska na slobodu i smanjenja recidivizma. Za očekivati je da je obrazovanje u institucionalnom tretmanu najsigurnija karika u lancu od koje bi osuđenici trebalo da imaju koristi u i van zatvora. Naime, na

¹ Pravilniku o nastavnom planu i programu osnovnog obrazovanja odraslih i Pravilniku o bližim uslovima za ostvarivanje NPP OOO), Pravilnik o opštim standardima postignuća za osnovno obrazovanje odraslih i dr. www.mpn.gov.rs/obrazovanje-odraslih/

osnovu stečenih znanja, veština i stavova potrebnih za tržište rada osuđenici bi se uz lakšu zapošljivost bolje "uklopili" i u život na slobodi bez novog vršenja krivičnih dela. Da li samo osposobljavanje i kvalifikacija za lakše pronalaženje posla mogu uticati na smanjenje recidivizma? Odgovor nije teško dati. I laiku, samo takav pristup, deluje nezdravo.

Dragomir Filipović (1995:172) raspravljajući o podeli obrazovanja po nameni i sadržaju govori i o tendenciji uprošćavanja podele obrazovanja" na bazno i permanentno obrazovanje. Pod baznim obrazovanjem podrazumeva se pozivno (osnovno i stručno) a pod permanentnim svako dalje obrazovanje". No, bez obzira na podele obrazovanja po sadržaju, bitno je da sadržaji obrazovanja odgovaraju i budu u funkciji života i rada čoveka.

U literaturi koja se bavi obrazovanjem i mogućnostima sticanja znanja i razvijanja raznih sposobnosti govori se o različitim putevima i formama obrazovanja, pa se često, suprotstavljaju formalno (institucionalno, školsko) i neformalno i informalno obrazovanje i/ili učenje. Dušan Savićević govoreći o školi misli "na sve one obrazovne institucije različitih nivoa koje daju sistematski organizovano i ciljem usmereno obrazovanje, počev od osnovnog do univerzitetskog nivoa. Ta vrsta obrazovanja u literaturi se označava i kao formalno obrazovanje, organizovano po ustaljenim principima i koje vodi do društveno priznatih diploma i stepena, za razliku od neformalnog obrazovanja koje nema takvu organizacionu osnovu niti propisane modele vrednovanja rezultata" (Savićević, 1983:93).

Formalno obrazovanje se provodi u obrazovnim institucijama prema odobrenim programima s ciljem sticanja, znanja, veština i kompetencija putem kojih se dobijaju priznate diplome i kvalifikacije, strukturalno je, hronološki određeno (osnovno, srednje, visoko obrazovanje)

Neformalno je organizovan proces obrazovanja i učenja usmeren na osposobljavanje odraslih lica za rad, lični razvoj... Dodajmo još da se neformalno obrazovanje odvija kroz različite "pokretljive" oblike, gde nisu propisani upisni uslovi,

sticanje znanja i veština, tečajevi, studijske grupe, seminari, predavanja, razgovori s povodom itd.

Po svojoj funkciji neformalno obrazovanje je dodatak, alternativa ili dopuna formalnom obrazovanju u procesu doživotnog učenja. Četiri ključna kriterijuma za razlikovanje formalnog, neformalnog i informalnog učenja su: struktura, namera učenje, kontrola učenja i opseg učenja (Tamilina, 2012, prema: Despotović, 2016).

Informalno učenje događa se u svakodnevnim aktivnostima, nije strukturirano ili organizovano u smislu ciljeva i vremena. Silvije Pongrac informalno obrazovanje vezuje za razne religijske rituale, upotrebu kompjutera i e-tehnologije i kaže da: "Informalno obrazovanje nije isto što i nenamjerno obrazovanje: sadrži i nenamjerno i namjerno obrazovanje, često se jedno i drugo isprepleću. Jednako ga tako ne valja smatrati sinonimom za samoobrazovanje. U osnovi mu je znatna sloboda u promišljanju sadržaja i organizacije edukacije, ponekad je popratna pojava drugih, dominantnih ciljeva, primerice, stvaranje novih socijalnih kontakata..." (Pongrac, 1990:25)

Obrazovanje po cilju i svrsi

Ako se pođe od dva aspekta obrazovanja: obrazovanje kao formiranje ličnosti (formira se i razvija određen sklop kognitivnih sposobnosti, afektivna i motivaciona sfera ličnosti) i obrazovanje kao pripremanje za život i uključivanje pojedinca u društvenu zajednicu, onda isti određuju i cilj i svrhu obrazovanja. Jednostavnije rečeno cilj obrazovanja je čovek određenih svojstava.

Može se postaviti pitanje: na čemu se temelje ciljevi? Nastaju li iz uzajamne zavisnosti između složenih objektivnih zahteva društva i subjektivnih sposobnosti i želja pojedinca? Šta je svrha obrazovanja? Da li je to prilagođavanje društvu uz podršku školskih institucija i obrazovnih programa i sadržaja? Nije li onda svrha obrazovanja – adaptacija koja ne isključuje obeležja manipulacije.

Obrazovanjem se teži cilju koji je unapred postavljen, a ciljevi se formulišu i ostvaruju u određenim društvenim uslovima i odnosima, gde se između ostalog, isprepliće realno i željeno, društveno i pojedinačno. Različiti akteri obrazovanja imaju svoje specifične ciljeve koje ostvaruju zavisno o svojoj moći i položaju u društvu. Ciljevima obrazovanja i njihovoj filozofskoj osnovi, koja doseže do suštine čovekovog bića, između mnoštva temeljnih kategorija andragogije bavio se profesor Dušan Savićević (Savićević, 2002, 2011).

Cilj vaspitanja i obrazovanja je uvek usmeren ka formiranju čoveka određenih svojstava, a koje proizlaze iz opštih ciljeva društvene zajednice i ostvaruje se preko institucija društva. Dakle, cilj obrazovanja je formiranje pogleda na svet, usvajanje određenih društvenih vrednosti, sticanje znanja i razvijanje intelektualnih, radnih, kulturnih i dr. navika i umenja, osposobljavanje za rad i osposobljavanje za samoobrazovanje. Na promenu ciljeva obrazovanja utiče i proširivanje ljudskih znanja, tehničko-tehnološke inovacije i novi oblici i mogućnosti obrazovanja.

O značaju, zadacima i ciljevima obrazovanja u zatvorima, još je 1956. godine Mihajlo Ogrizović napisao: *"Podizanje stručnog i opšteg obrazovanja osuđenika pomaže usvajanju naučnih znanja, zakona, pravila i činjenica, dovodi do novih spoznaja i istina, koje šire njegov prosvjetni i obrazovni horizont. Putem nastave i prosvjetnog rada usvajaju se određena znanja o prirodi i društvu i njihovu razvitku, znanja o čovjeku i njegovoj ulozi u društvenom životu. Usvajajući naučna znanja, osuđenici će razumjeti pojave u društvu, shvatiti će svoje mjesto u društvenoj zajednici, odnos prema ostalim ljudima, usvojiti će osnove norme društvenog ponašanja i morala. U skladu sa sticanjem naučnog znanja, čovjek određuje i svoj odnos prema stvarnosti, koja ga okružuje, nastojeći da ne djeluje suprotno pozitivnim činjenicama nauke"* (Ogrizović, 1956:101-102).

Danas, šezdeset godina kasnije, kao da se ništa nije promenilo. I dalje, ostaje nepoznat odgovor na pitanje: šta osuđeniku znači obrazovanje, zašto mu je potrebno? Sigurno je, obrazovanje je

jedno od temeljnih ljudskih prava, pa i ljudi koji izdržavaju kaznu zatvora. Obrazovanje osuđenika, pre svega ostalog, je bazični faktor resocijalizacije i predupređenja recidivizma i promene socijalnog statusa i ukupnog ponašanja zatvorenika.

Obrazovanje po nivou: osnovno, srednje, više, visoko i poslediplomsko obrazovanje - izvodi se strogo organizovano i planski, po utvrđenom sistemu u različitim školskim institucijama. Međutim, potrebno je istaći povezanost i međuzavisnost između nivoa i vrste obrazovanja. Bez završenog osnovnog obrazovanja ne može se očekivati završeno srednje, više ili visoko obrazovanje. Bez njega ne može biti ni drugih vrsta ni nivoa obrazovanja.

Obrazovanje po društvenoj efektivnosti

Obrazovanje nije samo sebi svrha, ono ima aktivni karakter i povezano je s životom pojedinca i stanjem i promenama u društvu. Društvena efektivnost obrazovanja, i ne samo društvena nego i individualna, u čvrstoj vezi je s ciljevima obrazovanja. Ciljevi obrazovanja su društveno deteminisani, njih određuje društvo ili preciznije oni delovi društva koji imaju najveću društvenu moć. Društveno-političke promene i zbivanja u obrazovanju tesno su povezani i uslovljeni, uzajamno deluju na čoveka i njegovu interakciju sa okruženjem stvarajući preduslove i pokazatelje uspešnosti obrazovanja i ukupnog ponašanja. Sve te okolnosti mogu pogodovati i pojavi kriminaliteta (Knežić, 2001:64-80)

Od brojnih faktora koji utiču na efektivnost obrazovanja mogu se izdvojiti način obrazovanja tj. kako je obrazovni proces organizovan od najnižeg do najvišeg nivoa, koji su ciljevi postavljeni i koje potrebe treba da zadovolje i pojedinac, subjekt tog obrazovnog procesa (sa svojim sposobnostima, mogućnostima, potrebama i motivima). Subjekti, učesnici, obrazovanja odraslih mogu biti veoma različite kategorije: odrasli (od onih koji su tek stekli punoljetstvo do najstarijih, pojedinci sa različitim nivoom i vrstom prethodnog obrazovanja, žene, muškarci, (i)migranti, izbeglice, zaposleni, nezaposleni i mnogi

drugi, a što se našeg predmeta rada tiče, jasno je, osobe koje se nalaze na izdržavanju zatvorske kazne. Uostalom, efikasnost je isključivo vezana za kvalitet obrazovanja a njemu treba da doda i celokupnost ove knjige.

Sve ono što se odnosi na: osobenosti učenja odraslih, planiranje, programiranje i organizaciju obrazovanja odraslih, ispitivanje obrazovnih potreba, motivaciju, oblike, metode i tehnike obrazovnog rada odnosi se i na obrazovanje odraslih u zatvoru uz dodatne specifičnosti zatvorske sredine kao "učionice".

Obrazovanje, bez obzira kako ga odredili je ključni činilac razvoja i promena (usvajanje znanja i veština nužno je za praćenje društvenih promena i prilagođavanje društvenoj zajednici). Konačno, i Zakon o obrazovanju odraslih je utemeljio ovu oblast: *"Obrazovanje odraslih jeste deo jedinstvenog sistema obrazovanja Republike Srbije, koji obezbeđuje odraslima tokom celog života sticanje kompetencija i kvalifikacija potrebnih za lični i profesionalni razvoj, rad i zapošljavanje, kao i društveno odgovorno ponašanje. Obrazovanje odraslih ostvaruje se kao formalno obrazovanje, neformalno obrazovanje i informalno učenje. Formalno obrazovanje odraslih obuhvata osnovno i srednje obrazovanje (...) organizovani procesi učenja koji se ostvaruju na osnovu nastavnih planova i programa osnovnog i srednjeg obrazovanja, i programima drugih oblika stručnog obrazovanja prilagođenih potrebama i mogućnostima odraslih i zahtevima tržišta rada, u skladu s zakonom. Neformalno obrazovanje (...) su organizovani procesi učenja odraslih na osnovu posebnih programa, radi sticanja znanja, vrednosti, stavova, sposobnosti i veština usmerenih na lični razvoj odraslih, rad i zapošljavanje i socijalne aktivnosti. Informalno učenje (...) proces samostalnog sticanja znanja, vrednosti, stavova, sposobnosti i veština u svakodnevnom životnom, radnom i socijalnom okruženju"* (Zakon, 2013, član 2.).

Iz obrazovanja ne isključujemo ono što se podrazumeva pod vaspitanjem, koristimo ga kao sveobuhvatan pojam. Razdvajanje obrazovanja od vaspitanja ima smisla samo iz naučno-istraživačkih razloga, a s obzirom na samu suštinu ono je

nerazdvojno jedinstven proces. Podjednako tako, svaki pokušaj odvajanja obrazovanja i učenja bi bio arbitraran i apstraktan. Terminološkim saplitanjima niko nije video kraja, pogotovo kad su mišljenja o pojavama, procesima "jasna i podrazumevajuća". Takav primer "lakih prepreka" je relacija:obrazovanje -vaspitanje - socijalizacija. Retki su oni, koji su kao Snežana Medić, dali tako uspešan pregled definicija i odnosa među njima, na nama prihvatljiv način (videti u: Medić, 1993).

Nekako je postalo normalno da se u novije vreme sve globalizuje i politizuje, tako i sam proces učenja i obrazovanja odraslih. Sveobuhvatan kritički pregled globalne i evropske politike obrazovanja odraslih, kao i osvrt na pitanje: da li je "celoživotno učenje" savremena verzija koncepta "obrazovanje odraslih" nalazi se na jednom mestu u koricama knjige Katarine Popović (Popović, 2014).

3. Socijalizacija-resocijalizacija

Nije samo pojmu "sloboda" pripisano mnoštvo značenja i različitih rasprava. I termini koji označavaju:resocijalizaciju i/ili ono što se u zakonima određuje kao svrha izvršenja krivičnih sankcija, je nejasno određeno, a time i nerazgraničeno od srodnih pojmova, koji se sreću u naukama koje se dotiču izučavanja teorije i prakse izvršenja zatvorske kazne.

Resocijalizacija osuđenika se u literaturi vezuje za pojmove: rehabilitacije, prevaspitanja, popravljanja, reintegracije, readaptacije... i često se koristi u sinonimnom značenju. Termin do- vaspitanje koristi Ana Krajnc kao nužni deo kazne (Krajnc, prema Macanović, 2014:94) Teško je razumeti zašto resocijalizacija "uvek dobro dođe" i da li je to velika stranputica socijalizacije, ili zabluda da se prisilnim postupcima, pa bilo to i obrazovanje, može osuđenik privesti odgovornosti. Da bi se, uopšte, zašlo dalje u raspravu potrebno je navedene termine kako tako omeđiti.

Mladen Zvonarević (1976:201) socijalizaciju shvata kao "proces u toku kojeg individuum - interakcijom sa svojom socijalnom sredinom - usvaja znanja, vještine, navike, stavove, vrednote i druge spoznaje, koje su joj potrebne za uspešno funkcionisanje u sredini u kojoj živi". Ustvari, osnovno pitanje socijalizacije kako je proučava psihologija pa i Zvonarević, je socijalno učenje kroz koje se stiče relevantno društveno ponašanje. Socijalno učenje može biti svesno i nesvesno, prema sadržaju učenja može biti veoma raznoliko (uče se veštine, navike, stiču se znanja - od socijalnih normi do mnogih opštih i stručnih znanja, sadržaji učenja mogu biti (asocijativno učenje, učenje na osnovu pokušaja i pogreške, učenje imitacijom te učenje uvidom).

Na sličan način razmatra socijalizaciju i Nikola Rot (1973:70): "putem socijalnog učenja, formira pojedinac u osobu i ličnost sa karakteristikama koje ga čine ljudskim bićem, pripadnikom određene kulture i specifičnom svojevrsnom individuumom."

Dragan Krstić, (1988: 575) navodi da socijalizacija kao "proces ima opšte obeležje, koja važe za svaku vrstu, svaka socijalizacija se odigrava u konkretnim društvenim uslovima i obuhvata različite sadržaje zavisno od kulturno-istorijskih i drugih društvenih (ekonomsko-političkih) prilika".

U Riječniku sociologije i socijalne psihologije (1977:591) socijalizacija je određena kao "proces transformacije biološke individue u društvenu ličnost; dakle, "totalitet organiziranih i neorganiziranih uticaja, kontinuitet procesa, cjelina socijalne interakcije što uzrokuje formiranje takve ličnosti koja odgovara potrebama određenog tipa društva".

Iako se u psihologiji socijalizacija najviše razmatra kao proces formiranja pojedinca pod uticajem socijalnih faktora, ne postoji u okviru psihologije potpuno slaganje o tome šta čini proces socijalizacije. U psihologiji se problem socijalizacije proučava u okviru psihoanalitičke orijentacije (gde je proces socijalizacije sveden na izgrađivanje super ega); psiholozi zastupnici socijalnog učenja kao problem proučavanja navode socijalizaciju putem principa socijalnog učenja (učenja po modelu), instrumentalnog

učenja a predstavnici "interakcionizma" kao problem istraživanja, ističu odnos između prirode čoveka i njegove "kulturne" sredine (Knežić, 2001).

Sociolozi problemu socijalizacije prilaze proučavajući uticaj društva na razvoj pojedinca i okrenuti su pitanjima formiranja društveno relevantnog i poželjnog ponašanja pojedinaca u datom društvu.

U Sociološkom leksikonu (1982: 596) socijalizacija je definisana kao *"proces kojim novom članu društva bivaju prenesene vrednosti, norme, stavovi, kulturne tekovine i šire društveno iskustvo prethodnih generacija neke društvene grupe ili društva u celini"*

Dragan Koković (1994:62) uzimajući u obzir, socijalizaciju kao socijalno učenje i socijalno uslovljavanje, određuje je *"kao proces prenošenja kulturnih vrednosti i socijalnog ponašanja na dete u vreme odrastanja, usvajanjem tog modela i pritom nastali proces traganja za identitetom i oblikovanjem individualnosti"*.

Socijalizaciju: *"kao složen proces pomoću kojeg se vrši prelaz iz biološke organizacije novorođenčeta u psihosocijalnu organizaciju, koja se naziva "ja" i označava pored sposobnosti da se živi u zajednici sa drugim i sposobnost da se izrazi sopstvena individualnost"* shvata Zagorka Golubović (1973: 150). Blisko nam je i prihvatljivo njeno stanovište da socijalizacija nije ni čisto socio-kulturni niti čisto psihički proces, već kompleksan proces u kom dolaze do izražaja socio-kulturni sistem s jedne i sistem ličnosti s druge strane.

Iako je proces socijalizacije uvek usmeren i određen ciljevima društva tj. na proces u kome pojedinac uči kako da se ponaša na najpoželjniji i najfunkcionalniji način usvajajući opšte prihvaćene vrednosti, norme, pravila i način života, to ne znači da svaka individua prihvata i doživljava društveni "model socijalizacije" kao vlastiti, kao unutrašnju potrebu. Kako, na koji način i koliko će pojedinac prihvatiti društveno poželjno ponašanje, između ostalog, u velikoj meri zavisi od različitih dispozicija i same strukture ličnosti.

Isključivo, bez rezerve, prihvatanje društvenih normi, pravila, propisa, vrednosti itd., bez razvijanja sposobnosti ličnosti za uspostavljanje vlastitog odnosa sa društvom u kojem živi i usklađivanjem ličnih i društvenih potreba vodilo bi komformizmu i čistom "ukalupljivanju". Naime, proces socijalizacije bi se sveo na kontrolnu i adaptivnu funkciju zanemarujući i ispuštajući integracionu.

Stoga, prihvatamo i ukazujemo na shvatanje Zigmunt Bauman (1966: 88) koji kaže "da se socijalizacija tumači kao proces u kojem se individua osposobljava da razlikuje standarde i da vrši selekciju, da bi mogla uspešno da se prilagođava raznolikim situacijama u koje je život dovodi i višestrukim ulogama koje često mora da obavlja istovremeno".

Ako se socijalizacija shvati kao prihvatanje društvenih pravila, normi, vrednosti onda se pojam socijalizacije svodi na usko, pragmatično shvatanje. To je redukovanje samog pojma socijalizacije. Socijalizacija nije jednosmerni proces već uzajamni odnos društva i individue usmeren ka ciljevima i potrebama kako društva tako i pojedinca.

Raspravljajući o pojmu resocijalizacija Milan Milutinović (1977: 83) govori o dve kategorije ljudi na koje se resocijalizacija odnosi. Na jednoj strani su osobe koje su prošle kroz proces socijalizacije, ali su negativno socijalizovane te ih je potrebno ponovo socijalizovati tj. resocijalizovati, jer su zagazili u inkriminisano ponašanje. Na drugoj strani su lica koja su pravilno socijalizovana, ali su pod uticajem nepovoljnih uslova skrenuli u delinkventna ponašanja.

Ovde se može opravdano postaviti pitanje: da li postoji negativna socijalizacija i šta ona znači? Naime, ako neko nije prihvatio i izgradio društveni sistem vrednosti i norme ponašanja to znači da nije socijalizovan te njegova resocijalizacija, ustvari, predstavlja socijalizaciju, a ne ispravku negativne socijalizacije. Stoga nam je prihvatljivo mišljenje da se resocijalizacija odnosi na lica koja su bila socijalizovana, ali su u toku svog života "skrenula" u zakonom zabranjena ponašanja.

U stvari radi se o tome da je, i pored određenih razlika, pojmove: socijalizacija i resocijalizacija nemoguće strogo odvojiti. Ciljevi su i jednog i drugog procesa, gotovo isti - osposobljavanje, formiranje pojedinaca za život u društvenoj zajednici bez kršenja pravila i zakona za koja su predviđene sankcije. Razlike proizlaze iz načina i puteva preko kojih se do cilja dolazi. Najjednostavnije rečeno, putem socijalizacije se izgrađuje i formira ličnost a proces resocijalizacije zaheva "razgradnju pogrešnih društvenih normi, pravila...", promenu i formiranje društveno prihvatljivog ponašanja (Knežić, 2001).

Na "bliskosti" pojmova socijalizacije i resocijalizacije ukazuje i Dragoljub Atanacković (1988: 130) kad kaže da: *"...pod resocijalizacijom ne bi trebalo podrazumevati samo postupak vraćanja društvu onih koji su iz njega "iskliznuli" - već postupak "uključivanja" u društvo onih koji u njega nikada nisu ni bili uključeni"*.

Atanacković u razmatranju pojma resocijalizacije ističe neispravnost mešanja pojmova resocijalizacija, adaptacija, popravljavanja i tretmana. Po njegovom mišljenju socijalno adaptiran i popravljen osuđenik ne zahteva korenitu promenu ličnosti nego samo uklapanje u društveni život iz straha od posledica.

Pitamo se i šta znači popravljen osuđenik? Nije čovek sprava, mašina, koji se može na takav način popraviti. Zatim, za njega *"Resocijalizacija znači prevaspitanje. A to opet znači da osuđeni kroz proces prevaspitanja treba da doživi korenitu promenu svoje ličnosti, tako da on iz svog unutrašnjeg uverenja neće više zapadati u devijantno ponašanje"* (Atanacković, 1988: 132). Iako Atanacković ispravno uočava i naglašava pogrešku u poistovećivanju pojmova: adaptacija, resocijalizacija, tretman (koji reguliše celokupan život osuđenog u zatvoru) popravljavanje i prevaspitanje on stavlja znak jednakosti između prevaspitanja i resocijalizacije. Ne treba mnogo pa da se uoči da je poistovećivanje resocijalizacije sa prevaspitanjem isto kao izjednačavanje socijalizacije i vaspitanja.

Zlatko Nikolić (1994: 80) resocijalizaciju definiše kao "proces postupnog reintegrisanja prestupnika iz kriminalne podgrupe u društvenu zajednicu kao grupu".

A Đurađ Stakić (1984: 127-128) resocijalizaciju razmatra kroz dva osnovna značenja: "resocijalizaciju kao proces i resocijalizaciju kao cilj. Resocijalizacija kao proces predstavlja, prema tome, sistematsku, plansku i organizovanu aktivnost koja se preduzima prema onim pojedincima, kod kojih osnovne društvene institucije (porodice, škole itd.) nisu u dovoljnoj meri uspele u ostvarivanju postavljenog cilja, a što se manifestovalo kroz izvršena krivična dela. Resocijalizacija kao cilj izvršenja krivičnih sankcija ...odnosi se u stvari na ishode procesa socijalizacije, ali ne na sve moguće ishode ovog procesa, već na jedan takoreći, idealizovan kvalitet tih ishoda."

Razmatrajući pojam resocijalizacije i socijalizacije Ljupčo Arnaudovski (1988: 178-181) ističe da je socijalizacija ličnosti normalan proces za mnoge ljude, dok je resocijalizacija prisilan proces kojim su obuhvaćeni samo oni koji su izvršili krivična dela. Specifičnost procesa resocijalizacije je u tome što se osuđeni "prisiljavaju" da promene svoje stavove i odnos prema društvenim normama i vrednostima, prihvatajući ih kao svoje, a da se zaboravlja da ni sama sredina nije idealna, čista i bezporočna, pogotovo, je važno što se "uslovno" resocijalizovano lice vraća u sredinu u kojoj je postao delinkvent, a koja je ostala nepromenjena.

U penološkoj literaturi su prisutna različita shvatanja pojma resocijalizacije i odnosa socijalizacije - resocijalizacija. Pored termina socijalizacija i resocijalizacija u upotrebi su i termini - adaptacija, popravlanje, reintegracija, prevaspitanje, dovaspitanje. Autori koji se bave ovim problemima, u razmatranjima i definicijama pojma, različito određuju obim, strukturu i odnose između termina što dovodi do značajnih mimoilaženja i kada se govori o istim pojavama. Naime, često termini ne "pokrivaju" problematiku o kojoj je reč ili su preširoki za ono o čemu se govori. I ovih nekoliko definicija ukazuju da ne postoji jedinstven pristup ni definicija.

Ciljeve resocijalizacije i promene ličnosti osuđenika nije teško nabrojiti i/ili napisati u normativnim aktima, koje, bojimo se, navodimo po inerciji.

Prevaspitanje ukazuje na specifičan oblik vaspitnih aktivnosti s ciljem menjanja "devijantnih" oblika vaspitanja. Pod velikim znakom pitanja je mogućnost (pre)vaspitanja u zatvorima, gde se mnoga negativna identifikacija produbljuje, a mogućnosti "slobodne komunikacije i raspravljanja" su ograničene.

Ideja resocijalizacije zatvorenika se kroz istoriju menjala u niz različitih oblika: *kaznjenički* (prestupnike treba disciplinovati);

terapeutski (da naučnim metodama "izleči" prestupnika od njegove "kriminalnosti"); *model socijalnog učenja* (da reedukacijom ili resocijalizacijom otkloni neadekvatnu socijalizaciju) i

model rehabilitacije kao zatvorenikovog prava (prizilazi iz činjenice da su zatvorenikova prava ugrožena prisilnim aktivnostima i štetnim posledicama zatvora i potrebno im je olakšati preko različitih korisnih aktivnosti povratak u društvo) (Kanduč, 1996:236-238).

Gotovo da je besmisleno baviti se dokazivanjima da je kažnjavanje prestupnika potrebno, međutim ostaju veće dileme o tome da li učinioca krivičnog dela kazniti radi pravde i pravičnosti, lišiti ga slobode i/ili otklanjanju uzroka kriminala – prevencija ili radi njegovog prevaspitanja? Zanimljive su rasprave i razmatranje, iz osamdesetih godina prošlog veka o prevaspitanju i kršenju prava prestupnika, čak i kad je ono u najboljoj nameri, da bude ono što želi od strane *liberalne inteligencije*. Da se treba istrajati na istraživanju najbolje kombinacije navedena tri oblika postupanja prema kriminalitetu, a ne napuštanju ni jednog oblika, u ovom slučaju prevaspitanja, mišljenja je kriminolog Peter P. Lejins (Lejins, 1978:8-10) kojem se nema šta ni danas zameriti.

Zatvori su, bez obzira koji modeli se prihvatili ili odbijali kao *zaštita ljudskih prava*, stjecište surove stvarnosti koji ih neumitno udaljava od civilnog društva. Zato se moramo zapitati

da li su, kroz istoriju, svi programi prevaspitanja zaslužili da nose to ime. Naime, da li su ocene koje su uzdrmale poverenje u njih zaista na objektivnan način (pr)ocenili primenjivane programe?

Sigurno je, da ni jedan zatvorenik koji je proveo određeni period u *zatvorskom krugu* nije više isti onaj pre dolaska u zatvor. Pitanje je više retoričko: koliko lišenje slobode i surovost specifične sredine potencira sve negativne osobine ličnosti, koliko *ubija i uništava* dobro u čoveku, koliko njegove sposobnosti, znanja i ukupna obrazovanost u "zidovima pakla" potamne?

Ni jedan model nije ni potpun ni savršen ni nesmislen ni odvojen od stvarnosti. Potrebno je voditi računa o šire društvenim - političkim - kulturnim obeležjima svake zemlje kao i osobenostima zatvorenika, njegove porodice i dela koje je počinio.

Da se napuštanje kriminalnih obrazaca ponašanja može postići na različite načine pa i retribucijom s pravom nas podseća Dobrivoje Radovanović jer čovek koji provede deset i više godina pod retributivnim režimom je toliko upropašćen da više ni krivično delo nije u stanju da izvrši. Međutim, usvajanje nekriminalnih obrazaca podrazumeva promene i prihvatanje psihičkih sadržaja različite prirode što jeste prevaspitanje i jeste menjanje ličnosti (Radovanović, 1993:161-162)

Kako osposobiti zatvorenika da svojevolljno poštuje vrednosti i pravila društva koje ga je lišilo slobode, porodice, autonomije...? Sigurno, ni lako ni bez teškoća. Podsetimo, i obrazovanje i vrednosne orijentacije bi trebalo posmatrati kao pokretače i usmerivače(koji mogu biti pozitivni i negativni) obrazovnog ali i ukupnog ponašanja čoveka.

Otkrivanje datih veza predstavlja učešće obrazovanja u resocijalizaciji. Ako je i obrazovanje prisilan oblik rada ne može se od njega očekivati uspeh, jer nikakva dodatna prinuda nije potrebna za resocijalizaciju.

Neopravdano je pojam resocijalizacije svoditi samo na proces koji se odnosi na delinkvente i osuđenike. Međutim, s obzirom na temu našeg rada, termin resocijalizacije redukujemo i svodimo na

osuđeničku populaciju, koja je zaista, u jednoj specifičnoj situaciji. Potrebno je naglasiti da proces resocijalizacije uključuje, pored stvaranja i formiranja novog ponašanja, sistema vrednosti itd. i razgradnju postojećeg, starog koje ne odgovara socijalno poželjnom ponašanju date društvene sredine.

Sadržaj resocijalizacije mogu biti različiti aspekti ličnosti, jer neadekvatnost i neusklađenost manifestnog ponašanja pojedinca sa društvenim normama može proisteći iz neznanja, nesposobnosti, psiho-fizičkih nedostataka, vrednosnih orijentacija itd.

Resocijalizaciju ćemo uslovno definisati kao proces preoblikovanja, *modifikovanja* ljudskog ponašanja, u specifičnim zatvorskim uslovima, u smislu daljeg nečinjenja krivičnih dela povratkom u društvenu zajednicu iz koje je krivičnom sankcijom izolovan (Knežić, 2001: 43).

Pored obrazovanja, rada, individualnog i grupnog rada osuđenih sa vaspitačima, psiholozima, andragozima, socijalnim radnicima i ostalim (instruktorima, zdravstvenih radnika, stražarima) značajne su i slobodno-rekreativne i kulturne delatnosti. Navedeni postupci trebalo bi da su međusobno usklađeni kako bi imali uticaja na *promenu ponašanja* osuđenika. Obrazovanje u zatvoru nesumnjivo može biti i uzročna i posledična pojava u odnosu sa ostalim oblicima tretmana kao i da se odvija kao aktivna, organizovana ili pasivna, stihijna i povremena pojava (Knežić, 2001:93-94).

Iako bi trebalo da obrazovanje ima uzvišenu namenu ono i dalje nosi teški krst prevaspitanja i resocijalizacije. Još se nije dovoljno oslobodilo ni starateljstva prošlosti ni pedagoške teorije i prakse. Na sceni su stare pesme na nov glas, često takvo obrazovanje, ako ga i ima, zvuči zamorno i besplodno.

Malo je danas termina toliko(zlo)upotrebljivanih kao oni koji se odnose na svrhu zatvorske kazne, a čije značenje izmiče preciznosti kao što su: popravljavanje, prevaspitanje, reintegracija, readaptacija, rehabilitacija, reedukacija i resocijalizacija. Njihova upotreba, najčešće, dovodi do toga da se sinonimno koriste, da se prihvataju onako kako se menja i određuje u zakonu svrha

zatvorske kazne. Mnoge definicije ne bi prošle kroz rešeto znamenitog logičara Gaje Petrovića (1974:140-141, adekvatnost, akurantnost, jasnoću, slikovitost, cirkularnost)

Ovde ne mislimo samo na zakonska određenja nego i na stručnu i naučnu literaturu (iz pedagogije, psihologije, sociologije, pravnih nauka, andragogije...) Autori, u zavisnosti od naučne oblasti, često upotrebljavaju različita imena da označe istu pojavu ili proces. I sama površna analiza pojmova ukazuje da su im značenja često isprazna. Teško da je neko dovoljno razbistrio jezičko-pojmovno (svrhu zatvorske kazne). U nedostatku prihvatljivijeg određenja za ono što se dešava u zatvoru i na čemu počiva tretman opredeljenje za termine:resocijalizacija i reintegracija je najmanja stranputica. Ne retko, neki pojmovi u nauci, pa i navedeni, lako se prihvate iz svakodnevnog govora.

Uostalom, poznata je složenost (po: rasprostranjenosti, trajanju, aktuelnosti, intenzitetu, formi ...)i dinamičnost društvenih pojava i procesa, pa i obrazovanja i (re)socijalizacije, na šta jasno upozorava Đuro Šušnjić: "*Svaka definicija pati od jednog neizbežnog nedostatka, statična forma definicije jeste izdaja dinamičke prirode procesa koga ta definicija ne može celovito opisati i izraziti*" (Šušnjić, 1995:40)

U naučno - stručnoj literaturi upotrebljavaju se termini: osuđenici i zatvorenici, u ovom radu ih koristimo kao sinonime, a odnose se na osuđena punoletna lica (oba pola), počinitelje krivičnih dela za koja se nalaze na izdržavanju zatvorske kazne.

U ovoj studiji kriterijum za određenje odraslih, pa i kada je u pitanju obrazovanje odraslih, je Krivični zakon na osnovu koga je lice dobilo pravosnažnu presudu i smešteno u penalnu ustanovu na izdržavanje zatvorske kazne.

Osuđena odrasla lica razlikuju se po: polu, starosti, nivou obrazovanja pre kazne, zanimanju i zaposlenosti pre kazne, intelektualnim sposobnostima, patologijom ličnosti, ranijom osuđivanosti, vrstom krivičnog dela, dužini kazne, porodičnim statusom itd. programima postupanja (Što, između ostalog, utiče na mogućnost uključivanja u obrazovanje).

Iako postoje različita (kriminološka i penološka) određenja recidivizma, u ovom radu pod recidivistima podrazumevamo osobe koje su se ponovo, zbog izvršenog dela, našli na izdržavanju zatvorske kazne.

Osuđenici su smešteni u različite penalne ustanove (kazneno-popravne zavode - različitog nivoa obezbeđenja, okružne zatvore, kazneno-popravni zavod za žene i zatvorsku bolnicu) u daljem tekstu, često ih, koristimo u sinonimnom značenju, najčešće samo kao zatvor ili penalna ustanova.

Tretman određujemo kao celokupno postupanje prema osuđenom licu, od prijema do postpenalnog tretmana s ciljem da se osuđenik pripremi za reintegraciju u društvenu zajednicu bez vršenja krivičnih dela.

USLOVI IZVRŠENJA
ZATVORSKE KAZNE:
MOŽE LI SE ČOVEK
"POPRAVITI" U ZATVORU?

Od kada je krajem 18. veka zatvorska kazna počela da zamenjuje javne prizore pogubljenja i lomača, javnih mučenja i bičevanja, deportovanja i zastrašivanja očekuje se da kazna bude delotvorna i da ima vaspitno-popravno delovanje.

"Zlatna knjižica"- *O zločinima i kaznama*, kako je mnogi nazivaju, Ćezara Bekarija izašla 1764. godine, predstavlja kritiku krivičnog prava tog vremena u kojoj autor napada primenu surovih kazni koje ne sprečavaju zločin. Neizbežnost kazne jače će delovati, smatra autor, nego strah od teže kazne spojene s nadom da se može izbeći jer "...kako kazne postaju okrutnije i ljudske duše postaju tvrđe...". Humana i slobodarska ideja Bekarija, između ostalih, je predlog za usvajanje kazne lišenja slobode sa prinudnim radom i zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima (Beccaria, C., 1984).

Iako se navedeni period vezuje za nastanak zatvora i savremeno krivično zakonodavstvo ta forma je nastala pre nego što je zakon definisao zatvor kao glavnu i najadekvatniju kaznu. "Reformisanje" zatvora staro je koliko i sami zatvori jer je staro pravno-političko pitanje prava na kažnjavanje zatvor opteretio svim problemima nastalim oko tehnika za prevaspitanje pojedinca (Fuko, M., 1997: 226-228).

Lišenje slobode, kao krivična sankcija, predstavljalo je humanizaciju procesa kažnjavanja praćenu različitim koncepcijama u tretiranju prestupa i kazni (Sykes, 1958;

Špadijer-Džinić, 1973; Milutinović, 1977; Atanacković, 1988; Ancel, 1991; Radovanović, 1992; Mrvić-Petrović, 2007; Nikolić i Kron, 2011; Stevanović, 2012; i dr.). Iako su se ideje, zasnovane na prevaspitanju i resocijalizaciji prestupnika javljale i pre početka dvadesetog veka, tek tada imaju jači uticaj na reformu sistema reagovanja na kriminalitet i izvršenje zatvorske kazne.

Međutim, da li oduzimanje slobode i smeštanje u zatvore znači uvek tako hvaljenu humanizaciju kažnjavanja, ili samo isključuje javno prikazivanje života osuđenika i neizbežnih posledica zatvaranja?

Da li izvršenje zatvorske kazne i njeno prilagođavanje pojedincu nužno podrazumeva manje patnje, a više čovečnosti i pozitivnih efekata?

Da li izolacija osuđenika, različita ograničenja, nehigijenski uslovi i pretrpanost...samo sprečava izvršenja krivičnih dela dok su pod nadzorom iza zatvorskih kapija ili postoje načini da se pojedinac u neprimerenim uslovima pripremi za primereniji život u društvenoj zajednici?

Odgovori, bar deklarativni, mogu se potražiti u dve osnovne koncepcije izvršenja zatvorske kazne: represivne (retributivna) koja se svodi na čuvanje osuđenika, i zastrašivanje i osvetu za učinjeno krivično delo, dok se nalaze u zatvoru i drugu, prevaspitnu (utilitarističku) čiji se teorijski osnov nalazi u doktrini nove društvene odbrane² (Ancel, 1991). Kao i mnogi drugi pristupi, i ovaj je imao, u svom zamahu "promena i lečenja" osuđenika štetne pristupe (od kazni neodređenog trajanja do medicinskih intervencija) što je izazivalo bojazan da se time ugrožavaju ljudska prava i ljudsko dostojanstvo. Iako takav oprez nije bez osnova, ipak je uključenost zatvorenika u dobro organizovane programe korisna delatnost za njega i društvo.

U većini savremenih država bila je prihvaćena prevaspitna koncepcija, iako su sedamdesetih godina prošlog veka, pogotovo nakon metaanalize Martisona čiji rezultati pokazuju da "ništa ne

² Reč je o doktrini nastaloj nakon II svetskog rata koja ističe zahtev za proučavanje svih činilaca koji dovode do kriminalnog ponašanja.

deluje", "splasnule nade" u mogućnosti resocijalizacije osuđenika. Reč je o iscrpnoj analizi Roberta Martinsona na osnovu 231. odabrana istraživanja objavljena na engleskom jeziku u periodu od 1945. do 1967. godine o efektima tretmana. Rezultati su bili obeshrabrujući po programe tretmana, ali valja istaći ozbiljne i metodološke nedostatke navedene analize (više u: Martinson: 1974).

Ne samo da su zagovornici represivne koncepcije, odnosno strogo kažnjavanja i nadzora rado prihvatili sumnju u efikasnost resocijalizacije i programa tretmana, nego su i neke pristalice istog posustali i priklonili se idejama represije. Posejano nepoverenje prema mogućnosti resocijalizacije odrazilo se i na obrazovanje osuđenika kao značajan činilac tretmana u penalnim ustanovama.

Oni koji su ostali pri idejama resocijalizacije ukazivali su na organizaciono-stručne probleme i činjenicu da pravog rada i tretmana u zatvorima i nema i da uslovi u zatvoru i režim u kojima dominira represivna svest produkuju zatvorenički društveni sistem koji potire uložene napore (Milutinović, 1977; Radovanović 1992; Nikolić, 1994; Mrvić-Petrović i Đorđević, 1998; Knežić, 2001; Mejovšek, 2002; Žunić-Pavlović, 2004; Mrvić-Petrović, 2007; Knežević, 2008; Knežić, Savić, 2013; i dr.)

Bilo bi isuviše jednostavno kada bi postojali konkretni i kratki odgovori na mnoga pitanja, pa i na: kako učiniti kaznu korisnom i za pojedince i za društvo?

Prirodno je da se čovek protokom vremena menja, pitanje je koliko se u uslovima isključenosti iz društva može menjati za uslove u koje se po isteku kazne vraća? Život u zatvoru je pod totalnom³ kontrolom (od oblačenja, izgleda, pozdravljanja nadležnih, primanja paketa i poseta, spavanja, slobodnog vremena, rada, obrazovanja, kontakata sa ostalim osuđenicima...)

³ Goffman (Goffman, 1961) je u svojoj knjizi *Azili*, opisao koncept totalnih institucija (zatvori, duševne bolnice, koncentracioni logori, kasarne, manastiri...) u kojima se život odvija pod potpunom kontrolom 24h i gde se propisima regulišu sve aktivnosti.

što dovodi do poznatih deprivacija: slobode, materijalnih dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, sigurnosti, autonomije.

Osuđenici su ceo dan pod nadzorom i gotovo sve aktivnosti organizovane su po strogo određenim pravilima, dešavaju se u zajedničkom prostoru bez mogućnosti za privatnost. Iako "*zatvor raspolaže vremenom osuđenika*" veliki broj osuđenika u zatvorenom i ograničenom prostoru otvara mogućnosti, bez obzira na postojeću represiju i nadzor, za sticanje i razvijanje novih veština za prestupnička ponašanja. Te "*lakomislene i nepouzidane*" veštine neće ih dovesti do "*Lakoće i elegancije koje dolazi sa slobodom – slobodom kretanja, slobodom izbora, slobodom da se prestane biti ono što već jesi i slobodom da postaneš ono što još nisi*, kako čitamo u *Fluidnom životu* (Bauman, Z. 2009:14).

Petar Kropotkin naziva zatvore *univerzitetima zločinstva* jer su oni rasadnici nesocijalnih postupaka i često uzrokuju krivična dela u povratu, jer se zatvorenici udružuju i bolje pripremaju za buduće kriminalne poduhvate (Kropotkin, 1978:260-261). Borislav Pečić se pita i odgovara: "*Kako se u zatvoru čovek može naučiti nečemu ako su načela po kojima se u njemu živi suprotna načelima tzv. slobodnog života?Učite uglavnom beznačajne, neupotrebljive ili pogrešne stvari*" (Pečić, 2008:490). I drugi poznati pisci koji su imali iskustvo sa zatvorima zvali su ih "*negativnim školama života*"(Varlam Šalamov, Aleksandar Solženjicin i dr.)

Iako se od uspostavljanja prvih zatvora do danas uviđaju negativne posledice lišavanja slobode osuđenih lica, nada u "*popravljanje*" je i dalje izazov za one koji su ih zatvorili. Obrazovanje, osposobljavanje, razni edukativni programi se naziru kao dobar trag na tom putu. Promene ponašanja osuđenika su veliko iskušenje svih koji se bave problemima izvršenja zatvorskih kazni, u praksi i u nauci, a obrazovne delatnosti u zatvoru bi trebalo da opravdaju ta očekivanja. Obrazovanje je dovoljno dobro, ma i kakvo bilo, da životu iza žice doda više od nade za život bez vraćanja kriminalnim delima.

Život u zatvoru čoveka stavlja neprekidno u situacije pune prisile, prinude, straha, netrpeljivosti, frustracija, uskraćenosti, što je praćeno raznolikim ličnim krizama i negativnim reakcijama. Zatvorski režim i osuđenički status, samo po sebi se razume, nisu oaze tolerancije, dobrote, saradljivosti, topline ljudske reči i sigurnosti. Međutim, to ne znači da i u takvim uslovima ne postoje mere drugačije od zastrašivanja, samica, palica i najraznovrsnijih udaraca po "duši" i telu. Naprotiv.

U zatvoru ne dominira samo obezbeđenje (naoružani čuvari i stražari) u cilju lakšeg vladanja prestupnicima nego i "šefovi" koji se nameću i formiraju unutar samih osuđenika.

Kakve i od koga sve dolaze opasnosti po osuđenika i resocijalizaciju teško je pouzdano otkriti? Još je teže dopreti do iskušenja koja se "kriju" pod okriljem pripremanja ljudi za život na slobodi.

Da bi bilo koga privoleli, pa tako i osuđenika, na neku aktivnost i promenu trebalo bi početi od njega samog, odnosno od njegovih potreba i motivacije za promenu. Verujemo da nimalo zavidnu situaciju iza rešetaka može da "neokrtnjenog" psiho-fizičkog zdravlja, izdrži samo onaj ko je rešio da robiju "plati cenom" obrazovanja (ne samo stručnim obukama nego onim sadržajima koje vode promenama i adekvatnom reagovanju na mnoge izazove u životu).

Nije realno očekivati da "*preispitivanje sopstvenog ponašanja*" može uspeli samo pod pritiskom batine, palice i zastrašivanja? Biti izolovan i odbačen od društva, često i od porodice, rađa u osuđeniku bunt, osvetu ali i sopstvenu poraženost. U situaciji kada ne postoji ništa osim represije zatvorska kazna se pretvara u "*godine koje su pojeli skakavci*"?

O broju, odnosno, stopi lica koji se nalaze u zatvorima (na 100. 000 stanovnika) obaveštava nas svetska statistika. Tim statističkim mapama o zatvorenicima obuhvaćen je i prostor ex Jugoslavije i, po njima, "novonastale" države. Među zemljama

s najvećom stopom zatvorenika⁴ su: SAD (693); Kuba (510), Rusija (493); Brazil (300); Južna Afrika (292); Turska (238); Velika Britanija (145); dok su: Francuska (101); Austrija (93); Italija (91); Grčka (89); Holandija (82); Nemačka (79); Norveška (78); Andora (38); Island (47); Finska (47); Danska (43) među zemljama s nižim stopama lica lišenih slobode.

Prenatranost zatvora otežava funkcionisanje penalnih ustanova - od obezbeđenja funkcionisanja zatvora do kršenja ljudskih prava osuđenika. Tabela koja sledi pokazuje stopu zatvorenih lica na prostoru bivše Jugoslavije.

Tabela 1. Stopa zatvorenih lica na prostoru bivše SFRJ (za 2012. godinu)⁵

	Stopa
Crna Gora	182
Makedonija	166
Srbija	142
Kosovo	100
Hrvatska	78
BIH	73
Republika Srpska	67
Slovenija	63

Pogled u brojke jasno pokazuje, da Srbija, nije na zavidnom mestu u tabeli po stopi zatvorenika. U Srbiji na 100. 000 stanovnika dolazi oko 142 zatvorenika što je daleko više u odnosu na većinu evropskih zemlja (Austriju, Italiju, Grčku, Italiju, Nemačku; Dansku; Finsku i dr.). Nije za utehu što su Crna Gora i Makedonije u lošijem položaju od nas.

⁴ Podaci nisu ujednačeni, u nekim zemljama se odnose na početak, a u nekim za kraj 2013 ili početak 2014. godine, svesni smo metodoloških problema (različitih izvora, načina prikupljanja, nacionalnih statistika) Kada se uporede s podacima iz prethodnih godina odstupanja nisu velika, smatramo da se mogu orijentaciono uzeti kao uvid u stanje pojedinih zemalja.

⁵ Izvor za Tabele 1, 2, 3 i Sliku 1: Institute for Criminal Policy Research, "World Prison Brief: Highest to Lowest – Prison Population Total", pristupljeno januar 2017, http://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/prison-population-total?field_region_taxonomy_tid=14

Tabela 2. Promene u zatvorskoj populaciji u Srbiji
(za period 1990 – 2000)

Godina	Ukupna zatvorska populacija	Stopa
1990	3622	37
1993	3623	37
1996	5150	52
2000	6160	82

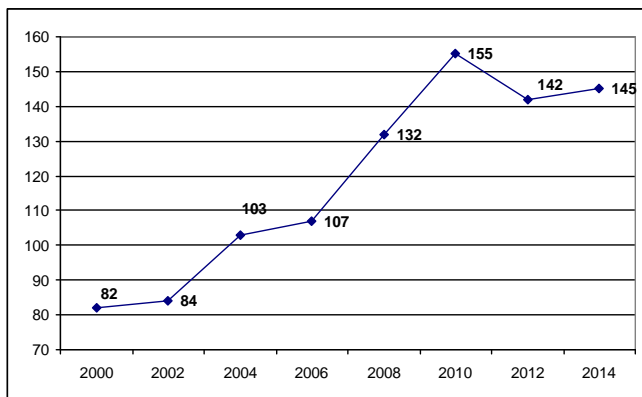
Međutim, podaci iz prethodne tabele pokazuju da je stopa zatvorske populacije u poslednjoj deceniji 20. veka kod nas bila mnogo niža.

Podaci iz sledeće tabele ukazuju na kretanje lica lišenih slobode u Srbiji od 2000. do 2014. godine. Prenaseljenost zatvora pogoršava uslove boravka osuđenika ali i uslove u kojima rade zaposleni. Kad je u pitanju problem obrazovanja i osposobljavanja onda se to najviše odnosi na neadekvatnost (broja i osposobljenost) osoblja u službama za tretman i obuku.

Tabela 3. Promene u zatvorskoj populaciji u Srbiji
(za period 2000 – 2014)

Godina	Ukupna zatvorska populacija	Stopa
2000	6160	82
2002	6283	84
2004	7654	103
2006	7893	107
2008	9701	132
2010	11211	155
2012	10226	142
2014	10288	145

Slika 1. Promene u zatvorskoj populaciji u Srbiji
(za period 2000 – 2014)

Koliko je zatvorska kazna "omiljena" ne samo u svetu, nego i kod nas, govore i navedeni podaci o stopi zatvorenika, gde se mnoge zemlje, a i Srbija, suočavaju sa nedostatkom prostora za izvršenje. U cilju poboljšanja uslova i položaja lica lišenih slobode usled prenaseljenosti usvojena je: *Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine* (Strategija, 2011).

Navedeni statistički podaci pokazuju blagi pad prenaseljenost zatvora. Pitanje je koliko su poboljšani i uslovi za osuđenike? Prenaseljenost zatvora ne dovodi samo do pogoršavanja fizičkih uslova nego i do pogoršanja međuljudskih odnosa (osuđenik-osuđenik i osuđenik-zaposleni) kao i rizik od širenja raznih bolesti (Podaci Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2013. godinu pokazuju da je 1572 osuđenika i 98 osuđenica obolelo od hepatitisa C, dok je 15 muškaraca i 2 žene zaraženo virusom HIV-a, 23 osuđenika i jedna osuđenica imaju tuberkulozu).

I pored svih negativnih efekata zatvora "…ne vidi se čime bi on mogao biti zamenjen. On je mrsko, ali neizbežno rešenje" (Fuko, M., 11997: 224) i "…ostaje nezamenljivo oružje države u

obračunu sa kriminalitetom, uprkos tome što društvene promene utiču na krizu zatvora i čine tu borbu ponekad depasiranom" (Mrvić-Petrović, N.: 448).

Zatvorska sredina je potpuno različita od socijalne sredine iz koje je osuđenik doveden i u koju će se vratiti po izdržanoj kazni. Zajedničke, često mračne sobe za spavanje, pretrpane dnevne prostorije, zastareli i nehigijenski toaleti i kupatila i sl., ostavlja trag na samopoštovanje i samopouzdanje.

Gubitak i najpotrebnije intime udarac je ljudskom dostojanstvu. Navedene uslove, kao dodatan teror nad psihom, opisuje mitropolit Jovan "*...pa ako smo zatvorenici – nismo zveri da bi nam se činio ovakav psihološki teror, koji ne samo da ne doprinosi resocijalizaciji zatvorenika, već naprotiv, potpuno negativno deluje i na one koji su imali zdrav odnos prema društvu...*" (Vraniškoski, 2015: 31).

Iako se ove reči odnose na iskustvo provedeno u zatvorima Makedonije, bojimo se da je šire primenjivo jer kvalitet istinitosti proističe iz proživljenog iskustva. Prihvatljivo nam je njegovo mišljenje da takvi uslovi "*ne popravljaju*" nego "*obučavaju*" zatvorenike samo za osvetu prema društvu koje ih je kaznilo. Slično, svedoči i iskustvo Oskara Vajlda, s kraja devetnaestog veka iz zatvora Reding "*...zatvorski život, sa svojim beskrajnim lišavanjem i ograničenjima svake vrste, čini čoveka buntovnim*" (Vajld, 2006).

O arhitekturi, debelim i vlažnim zidovima, sivilu, smislenim i besmislenim pravilima, bahatosti i ponižavanju, ubijanju svake želje za životom, ali i borbi, da se preživi uprkos životu, beleži i Aleksa Nešić u svojoj ličnoj zatvorskoj priči (Nešić, 2014). Zatvaranje ne znači samo lišenje slobode nego i ograničavanje mnogih drugih ljudskih prava što je posledica kontrole osuđenika i funkcionisanja zatvora. A oduzimanje slobode i bez dodatne prinude i kažnjavanja dovoljno deprimira osuđene, koji su svedeni samo na jednu ulogu – ulogu zatvorenika, "obežanog" brojem, koja ugrožava ljudsko dostojanstvo. Problemima prilagođavanja i integracije u društvo naročito su pogođeni oni koji su dugo godina bili izolovani od spoljnog sveta. Suočavanje

sa beskrajnim i praznim slobodnim vremenom nije, kako navodi Nešić, "*...posledica toga što je neko lenj, već plod ubijene volje, slomljene od strane istog onog zatvorskog sistema koji bi navodno trebalo da "popravlja" prestupnike*" (Nešić, 2014: 35)

Istraživanja potvrđuju da gubitak slobode, kao temeljna deprivacija, utiče na ostale i može se ispoljiti na: samopouzdanje, osećaj izgubljenosti ili odbačenosti, emocionalnu napetost, nekontrolisani bes, psiho-fizičke bolesti, strah od samostalnog života na slobodi i sl. Rezultati istraživanja pokazuju i na negativne posledice integracije odnosno prizonicizacije u "zatvoreničko društvo" (Sykes, 1958, Špadijer-Džinić, 1973, Radovanović, 1992).

U zatvorskoj društvenoj sredini tzv. ustanovi totalnog tipa, teško je stvoriti uslove u kojima se može "pripremiti" čovek koji je prekršio pozitivne društvene zakone, za život na slobodi bez sukoba s zakonima. Ako u najširem značenju resocijalizaciju sagledamo kroz niz aktivnosti kojima je cilj da ponovo uključe pojedince u društvenu zajednicu, iz koje su zatvorskom kaznom lišeni slobode, onda je to, najblaže rečeno, proces koji pored "promene ponašanja" osuđenika podrazumeva i promenu sredinskih okolnosti koje su doprinele i/ili mogu ponovo doprineti kriminalitetu.

Pri tome, ne mislimo da sve pojedince treba resocijalizovati niti da su sve društvene zajednice nepovoljne za život onih koji krše društvene norme.

Uslovi boravka u zatvoru (kategorije ustanove, vrste tretmana, prenaseljenosti, dužine kazne, kontakti sa spoljnim svetom...) uz individualne razlike osuđenika mogu ostaviti duboke tragove (Petrović, 1973; Mrvić-Petrović, Đorđević, 1998; Mrvić-Petrović, 2007; Knežić, 2011; Nikolić i Kron, 2011; Ilijić, 2014. i dr.).

Rezultati istraživanja iz hrvatskih zatvora, gde su ispitivane stresne situacije (uslovi smeštaja, odnosi s drugim zatvorenicima, način života i rada u ustanovi, odnosi s osobljem, nedostatak kontakata s vanjskim svetom, nejasna situacija u ustanovi i zdravstveni problemi) ukazuju da se nedostatak kontakata nalazi na prvom mestu. Slede: smeštaj, zdravstveni problemi, režim

života i rada, odnosi s drugim zatvorenicima, odnosi s osobljem i nejasna situacija u ustanovi (Buško i Kulenović, prema: Mejovšek, 2002).

Život u zatvoru (prenaseljenost, sivilo prostorija i uniformi, besposličarenje, obesmišljeno korišćenje vremena...) daleko su od onih u kojima se može vršiti odgovarajuća priprema za život po izlasku iz zatvora. Boravak u zatvoru, posebno onih s dugogodišnjim kaznama, preči socijalnoj isključenosti i marginalizaciji po izlasku, jasno je svima, osuđenima još više. Uzgred budi rečeno, njihove biografije nisu iz sveta uzoritih ličnosti. Pitanje je da li njihovo *sklonište u Pandornu kutiju*, može biti ispisivanje nade ili samo čežnje za životom na slobodi? Kao što se u medicini, da bi bilo uspešno lečenje, prvo postavlja dijagnoza, a zatim planira i primenjuje terapija, tako bi i u zatvoru red i disciplinu trebalo dopuniti različitim programima zasnovanim na njihovim potrebama i interesovanjima. Da uspeh na prisili i odmazdi nije zagarantovan ponovo potvrđuje mitropolit Jovan: "*...služba koja se bavi prevaspitanjem je bez ozbiljnog uticaja... postojeća atmosfera u zatvorima doprinosi samo pogoršanju karakternih osobina zatvorenika kao i njihovoj obuci za uspešnije izvršenje kriminalnih radnji po izlasku iz zatvora*" (Vraniškoski, 2015: 115). A od razočarenja valja strahovati.

Razlozi takvom stanju su mnogostruki. Na jednoj strani mogu biti posledica ekonomskih prilika u društvu, a na drugoj olakog odbacivanja i/ili sumnji u mogućnosti da bilo šta može promeniti ponašanje osuđenih lica. Stanje tretmana u zatvorima karakteriše pre svega "kriza (ne)upotrebe" programa koji mogu doprineti osposobljenosti osuđenika i promeni u načinu gledanja na život bez kršenja krivičnih zakona.

Svodi li se na taj način funkcija zatvorske kazne na lišenje slobode i kontrolu i čuvanje osuđenih na određeni period? Da li se čovek popravlja u zatvoru ili se pojedinci samo pasivno prepuštaju zatvorskoj disciplini u iščekivanju isteka kazne? A oni koji se ne potčinjavaju bivaju disciplinski kažnjavani?

U penalnim ustanovama je u "igri" mnogo toga, a ponajviše "popravka" nečijeg života. Da li osuđenik može prihvatiti norme društva koje ga je kaznilo i samom kaznom ga nastoji osposobiti da živi u skladu s tim pravilima i zakonima? Po mnogo čemu različiti ljudi, u skućenoj fizičkoj i socijalnoj sredini, koja je na granici ljudskog, različito percipiraju psihosocijalnu klimu (ukupna percepcija međuljudskih odnosa koji vladaju u nekoj grupi ili ustanovi), a što utiče na "tretmansku klimu" (Mejovšek, 2002: 85: 87).

Programi usmereni na promenu mišljenja, vrednosti i razvoja kompetencija (za porodični život, komunikacije, zaposlenje...) mogu olakšati život bez ponovnih krivičnih dela. A cela obrazovna i kulturno-rekreativna priča je u neprekidnom zakašnjenju i onespokojavajućem odlaganju za neka bolja vremena – vremena boljih zakona, boljih kadrova, boljih strategija, boljih uslova, boljih programa i načina izvođenja, boljeg vrednovanja i kontrole primene propisanih pravila (internih i eksternih). Sloboda po principu *sve može*, mnoge je dovela tu gde se *malo može* i traganje za dve vrednosti: slobodom i obrazovanjem, koje su neophodne za dostojanstven život, izgleda kao traganje za *okasnelom istinom*.

1. Zakonska rešenja- svrha zatvorske kazne

Menjanjem načina i svrhe kažnjavanja kroz istoriju, menjala su se i donosila pravna dokumenta kojima su se štitila temeljna ljudska prava, načini izvršenja zatvorske kazne i postupanja sa zatvorenicima. Najvažniji međunarodni pravni dokumenti na kojima se temelje naši zakoni o izvršenju krivičnih sankcija su: dokumenti Ujedinjenih nacija i dokumenti Saveta Evrope. Navest ćemo samo neke: Opšta deklaracija o pravima čoveka iz 1948; Standardna minimalna pravila UN za postupanje sa zatvorenicima iz 1955; Konvencija UN protiv mučenja i drugih oblika okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja zatvorenika (usvojena 10. decembra 1984); Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950;

Evropska minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima iz 1973.; Evropska zatvorska pravila iz 1987. i 2006.

Đorđe Ignjatović dao je na jednom mestu, temeljan, obuhvatan i nadasve kompetentan pregled svih standarda i novina u relevantnim međunarodnim dokumentima i prikaz njihove primene u praksi. To je dragocena "lekcija" za sve one, više-manje posvećene naučnom i stručnom problemu *prava izvršenja krivičnih sankcija* (Ignjatović, 2014)

Posle Drugog svetskog rata i kod nas su prihvatani, koliko su uslovi omogućavali moderniji standardi u pogledu svrhe i izvršenja kazne zatvora. Izvršenje krivičnih sankcija temeljeno je na:

Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS) i nizu pravilnika, konvencija i strategija. Kao u većini modernih država i kod nas je svrha zatvorske kazne uspešna promena ponašanja zbog kojeg je osuđenik dospao u zatvor, s ciljem da se društvo zaštiti od prestupnika, prevencija kriminaliteta i resocijalizacija osuđenika. Uvek se može postaviti pitanje realne mogućnosti resocijalizacije u zatvoru ili priznati: "da se kaznom zatvaranja od nastanka do danas želelo postići tri cilja:

1. onesposobljavanje osuđenika da, bar za vreme dok je lišen slobode, ugrožava društvo (odn. onaj njegov deo izvan zatvorskih zidina);

2. da stavljanjem u uslove koje karakteriše uskraćivanje bitnih elemenata normalnog života ovome pokaže koliko zajednica osuđuje njegovo kriminalno delovanje i

3. da (ukoliko je to moguće) popravi osuđenika ili bar utiče da ne vrši krivična dela po izlasku iz zatvora." (Ignjatović, 2005: 38)

Niko ne dovodi u pitanje promene i posledice (objektivne i subjektivne) života zatvorenika u izmenjenim uslovima prinude, prisile i krutih pravila, ali niko nije ni siguran da su takvi uslovi povezani sa efikasnošću resocijalizacije. Dok se u tom društvenom i naučnom raskoraku i traganju za ključevima zardale brave "popravljanja nepopravljivih" ne učini pomak vraćamo se zakonskim odredbama kažnjavanja lišenjem slobode.

I u novom krivičnom Zakoniku RS, svrha kažnjavanja određena je kao:

1. *sprečavanje učinioaca da čini krivična dela i uticanje na njega da ubuduće ne čini krivična dela;*
2. *uticanje na druge da ne čine krivična dela;*
3. *izražavanje društvene osude za krivično delo, jačanje morala i učvršćivanje obaveze poštovanja zakona (čl. 42. KZ/2014).*

Zatvorska kazna zauzima posebno mesto u državnoj reakciji na kriminalitet, ali je pitanje koliko ispunjava ciljeve: preventivne (specijalno ili generalno), prevaspitavanje i izolaciju učinoca krivičnog dela. Ovo poslednje ispunjava na kraće ili duže vreme. Dok je zastrašivanje drugih da ne čine krivična dela i popravljavanje učinioaca pod velikim znakom pitanja. Uspeh zatvorske kazne nemoguće je sagledavati bez realnih uslova u kojima se ona ostvaruje a koji su uslovljeni stanjem i uslovima u društvu. Psihosocijalna klima koja vlada u penalnim ustanovama, pogotovo tretman koji se odnosi na popravljavanje, prevaspitanje i resocijalizaciju u velikoj meri odgovara onom što preovladava u društvu.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija osnovni je zakon koji uređuje izvršenje kazne zatvora u Srbiji. ZIKS-a prati:

- Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanja i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica i
- Pravilnik o kućnom redu kazneno popravnih zavoda i okružnih zatvora, kojim se bliže određuje sprovođenje tretmana od strane Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (u daljem tekstu Uprava).

Uz navedene pravilnike za ostvarenje tretmana u zatvorima danas, bitne su i sledeće strategije:

- Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u RS (2013-2020);

- Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u RS u periodu od 2010-2015 i
- Nacrt strategije za socijalnu reintegraciju i prihvata osuđenih lica za period od 2012-2015.

Od 12 oblasti razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija Uprava za izvršenje krivičnih sankcija je do 2020. godine izdvojila 3 aktivnosti koje se odnose na obuke i stručno osposobljavanje:

- uspostavljanje novih programa tretmana obuke i stručnog osposobljavanja za osuđena lica;
- uspostavljanje posebnih programa za posebno osetljiva lica i
- osavremenjivanje obuke i stručnog usavršavanja.

Ciljevi Strategije su usmereni na unapređenje specijalizovanih i individualizovanih programa za posebno osetljive grupe u cilju uspešne resocijalizacije i reintegracije i postpenalnog tretmana. Primena širokog spektra programa tretmana (terapijskih, obrazovnih, programa za stručno osposobljavanje, učenje socijalnih veština i sl.) usmerena je na očuvanje mentalnog i fizičkog zdravlja osuđenih tokom izvršenja kazne, promenu ponašanja, stručno osposobljavanje, pripremu za otpust i reintegraciju osuđenih. Nadamo se, da navedeni ciljevi neće ostati kao spisak lepih želja (Godišnji izveštaj 2013 UIKS.)

Kada je 1945. donesen Zakon o vrstama kazne i Privremeno upustvo o izvršenju kazne uvedena je koncepcija prevaspitanja i klasifikacija osuđenih lica i do danas svi Zakoni o izvršenju krivičnih sankcija ne odustaju od te koncepcije (1951., 1961., 1977., 1991., 1997., 2005., 2009. i 2014. godine) i rad i obrazovanje su sastavni deo tretmana, kako ga god nazvali: resocijalizacija, prevaspitanje, rehabilitacija, reintegracija, osposobljavanje... osuđenih da nakon izdržane zatvorske kazne ne čine ponovo krivična dela. Za očekivati je da je svaki novi ZIKS kao rezultat imao savremenija zakonska rešenja za izvršavanje krivičnih sankcija (Knežić, 2014).

Najznačajnija reforma u sistemu izvršenja krivičnih sankcija kod nas ostvarena je ZIKS-om iz 1997. godine, jer je tada učinjen veliki napor da se prihvate međunarodni pravni standardi i nova penološka dostignuća. Pored ostalog, preuzeti su međunarodni standardi koji se tiču sloboda i prava osuđenika, regulisana je na potpuniji način klasifikacija osuđenih kao i naglašen značaj multidisciplinarnog ispitivanja ličnosti osuđenih pri prijemu. Novina je i to što su svi zavodi organizaciono povezani u jednu celinu preko Uprave za izvršenje krivičnih sankcija kao posebne organizacione jedinice pri ministarstvu nadležnom za pravosuđe. Predviđen je i poseban zavod za ispitivanje ličnosti (Mrvić-Petrović, 2007: 398.).

Navedeni zavod nikada nije osnovan što je dobar pokazatelj kako loše procene uslova u društvu utiču da se i najbolje rešenje u zakonu ne ostvari.

Novina ZIKS-a iz 2005. godine je bilo osnivanje Centra za obuku zaposlenih u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija u Nišu.

Zbog potreba usklađivanja sa evropskim pravnim standardima i preporukama Saveta Evrope unete su promene i donet je zakon o izmenama i dopunama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija 2009. godine, a 2014. novi ZIKS gde se dalje vodilo računa o ispunjavanju međunarodnih standarda zaštite prava osuđenika.

Podsetimo, penalne institucije, pored zaštite društva od učinioaca krivičnih dela, imaju i zadatak da obezbede uslove za primenu tretmana koji će omogućiti osposobljavanje osuđenika za život na slobodi u skladu sa zakonskim i društvenim normama ponašanja.

A "Svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivično delo" (čl. 31. Izmene ZIKS RS, 2009). Ista svrha kazne nalazi se i u čl. 43. ZIKS-a iz 2014. godine. U čl. 2. najnovijeg ZIKS-a stoji "Izvršenjem krivičnih sankcija ostvaruje se opšta i individualna svrha njihovog

izricanja u cilju uspešne reintegracije osuđenih u društvo" (ZIKS, 2014)

Kod nas, svi zakoni o izvršenju krivičnih sankcija posle Drugog svetskog rata, u odredbama koje se odnose na prava osuđenika imaju članove koji se tiču prava na obrazovanje. U novom ZIKS-u (2014. čl. 122.) stoji: "*Osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno opštim propisima organizuje u zavodu. Zavod organizuje i druge vidove obrazovanja*"

Zatim, "Upravnik zavoda može osuđenom odobriti vanredno školovanje ako se program obrazovanja može uskladiti sa bezbednosnom procenom".

Troškove vanrednog školovanja snosi osuđeni (čl. 123).

Član 124 određuje da: "*Iz isprave o sticanju obrazovanja ne sme biti vidljivo da je obrazovanje osuđenog stečeno za vreme izdržavanja kazne*".

Propis kojim se uređuje obrazovanje osuđenih sporazumno donose ministar nadležan za poslove pravosuđa i ministar nadležan za poslove obrazovanja (ZIKS, 2014). Analizirajući tu odredbu zakona uočava se da se menja samo redni broj člana Zakona, koji propisuje istovetno određenje. Čudno je što se u zakonima već decenijama samo prepisuje član koji se odnosi na obrazovanje, koje bi trebalo da je osnova svega što se događa ili bi trebalo da se događa u cilju uspešne reintegracije osuđenika po izlasku iz zatvora. Jedino što se menja je redosled tog člana, što upućuje na zaključak da je zakonodavac isuviše olako shvatio svoj zadatak po pitanju prava osuđenika na obrazovanje, verovatno zato da bi udovoljio međunarodnim standardima.

Evropska zatvorska pravila⁶ posvećena obrazovanju zatvorenika sadrže sedam članova:

28.1 Svaki zatvor treba da nastoji da svim zatvorenicima omogući pristup obrazovnim programima koji su što je moguće

⁶ Preporuka Rec (2006) 2 Komiteta ministara država članica u vezi sa evropskim zatvorskim pravilima koju je usvojio Komitet ministara 11. januara 2006. na 952 sednici zamenika ministara

sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama;

28.2 Prioritet imaju zatvorenici koji su nepismeni ili oni koji nemaju osnovno ili vokaciono obrazovanje;

28.3 Posebna pažnja poklanja se obrazovanju mlađih zatvorenika i zatvorenika s posebnim potrebama;

28.4 Obrazovanje treba da ima status kao i rad u zatvorskom režimu, a zatvorenici ne smeju da budu finansijski ili na drugi način oštećeni zato što učestvuju u obrazovanju;

28.5 Svaki zavod treba da ima biblioteku koja je na raspolaganju svim zatvorenicima i koja ima širok raspon rekreativnih i obrazovnih sredstava, knjiga i drugih oblika nosača informacija;

28.6 Kad god je moguće, zatvorska biblioteka treba da se organizuje u saradnji sa bibliotečkim službama zajednice;

28.7 Što je moguće više, obrazovanje zatvorenika treba da:

a) bude integrisano u obrazovni sistem države, tako da nakon izlaska iz zatvora mogu bez teškoća da nastave obrazovanje i

b) se sprovodi pod pokroviteljstvom obrazovnih institucija van zatvora.

Ako se upoređi ZIKS s Međunarodnim standardima posebno sa Evropskim zatvorskim pravilima može se zaključiti, kada su u pitanju odredbe o zaštiti prava osuđenika, pa i prava na obrazovanje, da u našen zakonu, pogotovo u praksi, ima prostora za razvijanje i usaglašavanje obrazovanja u penalnim ustavovima. Očigledno je da prepisivanje istovetnog sadržaja o obrazovanju (usko shvaćenom) nije dovoljno. Ali ono što nije ne znači da ne može biti? U suprotnom reč je o politizaciji izmena zakona.

Pravo na obrazovanje osuđenika deklarativno postoji a praksa pokazuje da se nedovoljno pažnje poklanja organizaciji obrazovanja, obuke, upošljavanja, pogotovo od kraja dvadesetog

veka. Izgleda da se doslednost ispoljava u neproveravanju zakonskih odredbi u praksi i marginalizaciji značaja obrazovanja u okviru osposobljavanja i integracije osuđenika za život na slobodi.

Pravo na obrazovanje je osnovno ljudsko pravo i lišavanjem slobode pojedinca država nema pravo da ga lišava i prava na obrazovanje. Ako se upoređi ZIKS s Međunarodnim standardima posebno sa Evropskim zatvorskim pravilima može se zaključiti da ima dovoljno "prava" za organizovanje obrazovanja, a videćemo i rada i slobodno-rekreativnih aktivnosti.

Međuti, uslovi izvršenja kazne (prenaseljenost zatvora, zastarelost opreme, nemogućnost dosledne klasifikacije osuđenika i ispitivanja ličnosti osuđenika, neodgovarajuća arhitektonska rešenja zatvora i nedovoljnost stručnog kadra...) pokazatelji su raskoraka između pravnih normi i zatvorske (ne)moći ili bolje reći, društvene stvarnosti. Svaka klasifikacija i predlaganja tretmana bez odgovarajućih "praktičnih" uslova da se ostvari postaje besmislena. Pogotovo, ako se ne vodi računa o karakteristikama osuđenih (starost, krivično delo, dužini kazne, osobine ličnosti, opasnost po okolinu...) njihovim potrebama i motivaciji. Određujući svrhu zatvorske kazne zakonodavac se hvata u koštac s najvažnijim obrazovnim problemima – promenama ponašanja (ne samo na kognitivnom nego i konativnom i afektivnom delu ličnosti)

Značaj obrazovanja kao sastavnog dela tretmana u zatvorima, prepoznata je i od strane međunarodnih organizacija koje naglašavaju da je obrazovanje jedno od osnovnih ljudskih potreba, ali i ljudsko pravo koje je od suštinskog značaja za lični razvoj. Obrazovna delatnost posmatrana je kao deo doživotnog procesa, pa nema razloga da on bude prekinut izvršenjem zatvorske kazne (United Nations & UNESCO-Institute for Education, 1995).

Evropska zatvorska pravila imaju sedam članova koji propisuju pravo na fizičku aktivnost i rekreaciju, izdvajamo: čl. 27.6 *Mogućnosti za rekreaciju, uključujući sport, igre, kulturne aktivnosti, hobije i druge aktivnosti u slobodno vreme, moraju*

biti obezbeđene, a koliko god je moguće, zatvorenicima se mora dozvoliti da ih organizuju.

Pravo na slobodno vreme osuđenog navedeno je u članu 80 ZIKS-a (2014) Osuđeni ima pravo da izvan zatvorenih prostorija na svežem vazduhu, u slobodno vreme, provede najmanje dva časa dnevno. Osuđeni, kome godine i telesne sposobnosti to dozvoljavaju, ima pravo u slobodno vreme na organizovanu fizičku aktivnost, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđenima koristi sportske terene i opremu

U istom Zakonu u članu 98 navodi se pravo na rad:

Rad osuđenog je sastavni deo programa postupanja.

Svrha rada je da osuđeni stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje kako bi mu se omogućili uslovi za uspešnu reintegraciju.

U okviru izvršenja programa postupanja, osuđeni je obavezan da izvršava radne zadatke i obaveze. A u članu 98. i 99. stoji: Rad osuđenog je sastavni deo programa postupanja. Rad osuđenih mora biti sursishodan i ne sme biti ponižavajući.

Postizanje ekonomske koristi od rada osuđenih ne sme štetiti ostvarenju svrhe tog rada

Članovi od 100 do 109 propisuju prava na osnovu rada, vrstu posla, upošljavanje osuđenih, radon vreme, naknadu za rad, zaštitu na radu, staž, radno mesto i odmor.

U Evropskim zatvorskim pravilima 17 članova se odnosi na pravo na rad, izdvajamo:

26.1 Rad u zatvoru smatra se pozitivnim aspektom zatvorskog režima i nikada se ne sme koristiti kao kazna;

26.2 Zatvorske vlasti moraju nastojati da obezbede dovoljno korisnog posla za zatvorenike;

26.5 Rad koji obuhvata stručno osposobljavanje obezbeđuje se za zatvorenike koji mogu od toga da imaju koristi I naročito za mlađe zatvorenike;

26.7 Organizacija i metodi rada u instituciji treba da budu što sličniji radu u zajednici kako bi se zatvorenici pripremili za uslove normalnog radnog života....

Članovi zakona o izvršenju krivičnih sankcija koji se odnose na pravo osuđenih na obrazovanje u prošlosti i danas su u saglasnosti sa Standardnim minimalnim pravilima za postupanje sa osuđenima i Evropskim zatvorskim pravilima ali je još uvek ta saglasnost ostala u zakonskim odredbama. Pada u oči veliki raskorak između zakonskih odredbi i stvarnosti.

Iako zakonska rešenja stvaraju prostor za kvalitetnu realizaciju obrazovnog procesa, rada i rekreativnih aktivnosti u zatvoru brojne su prepreke na putu njegovog sprovođenja.

Obeležje savremene svrhe izvršenja kazne zatvora krajem devedesetih godina prošlog veka, u kontekstu "nove penologije", usmereno je na održavanje sistema kontrole rizičnih grupa prestupnika uz minimalne troškove, a ne na resocijalizaciju prestupnika (Soković, 2016). Takvi procesi su zabrinjavajući jer su utemeljeni na proceni rizika za društvo u kojem nema mesta za ideju rehabilitacije ili resocijalizacije, u kojem je ideja pravde svedena na idel sigurnosti (Knežević, 2008).

Bojimo se da obrazovanje u našim penalnim ustanovama završava najvećim delom u koricama dokumenata. Nadati se da će primena Zakona o osnovnom obrazovanju odraslih (2013) i u zatvorima pomoći da se pokrene decenijsko stajanje u mestu obrazovanja osuđenika.

Na kraju, važno je istaći kako realizovanje prava osuđenih na obrazovanje iz zakona u praksu postaje trajan izazov svakog društva i penalnih institucija. Nova/stara rešenja u zakonima su osuđena na propast, ako zakonske odredbe ne postanu sastavni deo zatvorskog života.

2. Stanje u zatvorima – šta se stvarno dešava

U odgovoru na pitanje kakvo je stanje u zatvorima i šta se stvarno dešava, potrebno je poći od: organizovanja i

funkcionisanja penalnih ustanova (kategorizacije i klasifikacije koja se vrši po različitim kriterijumima po - polu, starosti, stepenu obezbeđenju, dužini kazne, patologiji ličnosti...). Izgradnju humanijih uslova stanovanja i savremenijih proizvodnih pogona treba da prate i programi i sadržaji tretmana zasnovani na potrebama osuđenika.

Pođemo li od prilika u zatvorima: od fizičke sredine i svih njenih nedostataka, zaposlenih i zakonskih određenja po kojima oni postupaju, s jedne strane i osuđenika koji su silom zakona lišeni slobode, porodice i ograničenih kontakata sa spoljnim svetom, s druge strane dobijamo približno stanje u zatvorima. Sagledavanje realnog "spoja" svih činilaca stvarnog dešavanja u zatvoru, čini se bezizglednim i stvara utisak o potpunoj bespomoćnosti i začaranom krugu.

Dolazak na izdržavanje zatvorske kazne, verovatno, mnogima izgleda kao upadanje u "nestvarnu" stvarnost. Pomešane slike iz raznolikih filmova i susret s prijemnim odeljenjem kao da im poručuje – *svaku nadu ostavite vi koji ovamo ulazite*. A da je baš tako mračno svako suočavanje sa zatvorom onda bi oni ličili na *Bermudski trougao*. Neizvesnost, nesigurnost i strah nesumnjivo prate zatvorenike i u najboljim ustanovama. Iako je zatvor ustanova sa strogo određenim pravilima gde osuđenici većinu aktivnosti ne mogu birati ni kontrolisati, čovek i u najtežim prilikama pronade svoj put.

Brojni su razlozi nepovoljnosti psihosocijalne klime u penalnim institucijama, među važnije mogu se svrstati:

1. *arhitektura ustanove (sivilo betona, visoki zidovi ...);*
2. *usmerenost osoblja na kažnjavanje (to zapravo znači usmerenje protiv tretmana, usmerenost na loše a ne na pozitivne strane zatvorenika);*
3. *prestroga hijerarhija uloga (i za osoblje i za zatvorenike);*
4. *otpor prema promenama i novom;*
5. *izolacija od šire socijalne sredine i*
6. *podređeni položaj zatvorenika (Mejovšek, 2002: 91).*

U okviru datih okolnosti i postojanja dve formalno i jasno odvojene kategorije: osoblje i osuđenici, čija uloga nije ni ista ni zamenljiva, nego u većini slučajeva suprotstavljena, neizbežni su sukobi i nasilje (između osoblja i zatvorenika, između samih zatvorenika...). Uzroci, kao i povod proističu iz osobina ličnosti, frustracija izazvanih raznim lišavanjima i život u ograničenom, zatvorenom prostoru).

Podsetimo, uslovi u kojima žive osuđenici i rade zaposleni propisani su ZIKS-a.

Postoje sledeće *vrste zavoda* za izvršenje krivičnih sankcija (u daljem tekstu: zavodi):

1. kazneno-popravni zavod i okružni zatvor - za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora;

2. kazneno-popravni zavod za žene - za izvršenje kazne zatvora i maloletničkog zatvora;

3. kazneno-popravni zavod za maloletnike - za izvršenje kazne maloletničkog zatvora;

4. Specijalna zatvorska bolnica - za lečenje osuđenih i pritvorenih lica, za izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana;

5. vaspitno-popravni dom - za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom (ZIKS, 2014, član 13).

Tipovi zavoda prema stepenu obezbeđenja

Prema stepenu obezbeđenja zavodi mogu biti:

1. otvorenog;

2. poluotvorenog;

3. zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem.

U zavodima otvorenog tipa ne postoje fizičko-tehničke prepreke za bekstvo.

U zavodima poluotvorenog tipa zaposleni u službi za obezbeđenje predstavlja osnovnu prepreku za bekstvo.

U zavodima zatvorenog tipa, pored zaposlenih u službi za obezbeđenje, postoje i druge fizičko-tehničke prepreke za sprečavanje bekstva, a u zavodima zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem postoje fizičko-tehničke prepreke, kojima se postiže najviši stepen obezbeđenja (član 14).

Tipovi pojedinih vrsta zavoda su:

1. Kazneno-popravni zavod za žene, okružni zatvor i vaspitno-popravni dom su poluotvorenog tipa.
2. Specijalna zatvorska bolnica i kazneno-popravni zavod za maloletnike su zatvorenog tipa (član 15).

Odeljenja u zavodima

U zavodima mogu postojati otvorena, poluotvorena i zatvorena odeljenja (član 16).

Centar za obuku i stručno osposobljavanje zaposlenih.

U Srbiji u nadležnosti Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, nalaze se 29 zavoda, kao i Centar za obuku i stručno osposobljavanje zaposlenih, i to:

1. dva kazneno-popravna zavoda zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem (u Požarevcu- Zabela i Beogradu);
2. dva kazneno-popravna zavoda zatvorenog tipa (u Nišu i Sremskoj Mitrovici);
3. četiri kazneno-popravna zavoda otvorenog tipa (u Beogradu-Padinskoj Skeli, Čupriji, Somboru i Šapcu);
4. sedamnaest okružnih zatvora poluotvorenog tipa (Subotica, Zrenjanin, Novi Sad, Pančevo, Beograd, Smederevo, Negotin, Kragujevac, Kraljevo, Čačak, Užice, Novi Pazar, Kruševac, Zaječar, Prokuplje, Leskovac i Vranje);
5. specijalna zatvorska bolnica u Beogradu, zatvorenog tipa;
6. kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu, poluotvorenog tipa i
7. dve ustanove za maloletnike (KPZ Valjevo i VPD Kruševac).

Organizacija penalnih ustanova zavisi od tipa, veličine ustanove, strukture osuđeničke populacije, kazneno popravni zavodi imaju složeniju organizaciju i stepen obezbeđenja od okružnih zatvora. Međutim, sve ustanove imaju formalnu organizaciju koja je zakonom određena (ZIKS-a, Pravilnici o kućnom redu, službe i osoblje zaposleno u zatvoru).

Zatvori, kao veštačke zajednice, funkcionišu po principu tzv. totalnih ustanova. Istraživanja zatvora pokazuju da se među zatvorenicima razvija sistem suprotan formalnom odnosno onom koje određuju zaposleni i društvena zajednica (Špadijer-Džinić, 1973; Radovanović, 1992; Mrvić-Petrović, 2007; Nikolić i Kron, 2011. i dr.).

Među osnovne razloge razvoja i prihvatanja zatvorske subkulture, čijim rezultatima istraživanja je lako prikloniti se, Dobrivoje Radovanović, navodi:

1. režim i organizaciju ustanove, a naročito u ustanovama zatvorenog tipa, velikog kapaciteta, totalitarnog karaktera, orijentisanim na čuvanje, a ne na prevaspitanje;
2. deprivacije, a pre svega u deprivaciji koja opisuje napad na dostojanstvo ličnosti;
3. pritiske negativnih zatvorskih grupa i agresivnih lidera tih grupa;
4. retke kontakte osuđenika sa pozitivnim referentnim grupama na slobodi (porodicom, random organizacijom, grupom prijatelja i dr.);
5. manjkavosti prevaspitnog procesa naročito u odsustvu pogodnosti, čestim disciplinskim kaznama, retkim kontaktima sa vaspitačem i
6. fenomenima koji su nezavisni od zatvora (osobine ličnosti) (Radovanović, 1993: 162-163).

Reakcija osuđenika na formalni sistem ima funkciju zaštite vlastitog integriteta u uslovima kontrole, nadzora i mnogih lišavanja koje nameće oduzimanje slobode, zakoni i pravilnici o kućnom redu i postupanju.

Osnovna obeležja neformalnog sistema su: otpor prema zahtevima društvene zajednice i zaposlenih u zatvorskim ustanovama, te solidarnost i pomaganje osuđeniku koji je u sukobu sa osobljem. Kad kontrola nad osuđenima postane primarna funkcija zatvora, a prevaspitanje, ukoliko ga uopšte ima ostane u drugom planu, onda je povećana verovatnoća integrisanosti u zatvorenički društveni sistem i otpor prema onima koji propise kontrole primenjuju (Radovanović, 1992).

Upućivanja osuđenog na izdržavanje zatvorske kazne i određivanje ukupnog postupanja prema njemu sve do pospenalnog tretmana zavisi od kategorizacije ustanova odnosno klasifikacije tretmana. Tip ustanove i tretman trebalo bi da odgovara njegovoj strukturi ličnosti (što znači individualizaciju u izvršenju krivičnih sankcija), razdvajanje osuđenih sa težim poremećajima ličnosti od ostalih, kao i primarnih od recidivista i dr.

Suočeni sa ozbiljnim problemima različitih kategorija osuđenika i potrebama za raznovrsnim tretmanima, vraćamo se na staro- novo pitanje kategorizacije zavoda i klasifikacije osuđenika. A to je kategorizacija zatvora "opšteg tipa" u kojima ima osuđenika svih kategorija i u gotovo svim režimima (zatvorenog i zatvorenog s posebnim obezbeđenjem, polu-otvorenog i otvorenog).

Da li je moguće, s obzirom na broj zatvorenika u zatvorenim odeljenjima, koji nemaju šansu da proveravaju sebe i svoje ponašanje van zatvorske kapije i straže, da se uspešno "uklope" na život bez broja umesto imena, prozivanja, zveckanja ključeva i palica?

Valjda nije teško dokazati da:

- bez adekvatne kategorizacije zatvora, procene odnosa između ličnosti (osobina ličnosti, vrste dela, recidivizma...) i
- tretmana (stručnih timova za procenu ličnosti i tretman) povezivanje zatvora s lokalnom sredinom i otvaranje za osuđenike (čija ličnost i ne zahteva promene ponašanja, nisu opasni za okolinu i ne procenjuje se ponovno

izvršenje dela) ne može biti uspeha u izvršenju svrhe zatvorske kazne.

Iako se po izveštaju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji (2010) uočavaju napori za poboljšanje uslova u zatvorima, oni su i dalje prenaseljeni, pogotovo u zatvorenim odeljenjima što ugrožava prava osuđenika na odgovarajući tretman primeren potrebama resocijalizacije.

Prema podacima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija na kraju 2013. godine oko 74% osuđenih nalazilo se u zatvorenom odeljenju.

S obzirom na broj osuđenih u vaspitnim grupama (npr. u Sremskoj Mitrovici ima više od 100 osuđenika na jednog vaspitača, u Zabeli ih je oko 200, u Nišu oko 80) teško se može zamisliti bilo kakav kontakt, a ne ozbiljan rad vaspitača sa zatvorenicima.

Situacija je nešto povoljnija po broju osuđenica u ženskom zatvoru gde po jednom vaspitaču ima oko 30 osuđenica. Teško je verovati u "nagli napredak" u promeni prokriminalnih sistema vrednosti osuđenika kad se rad vaspitača svodi na sporadične razgovore sa osuđenim licima. Ovde ne mislimo na one osuđenike (koji se, nadamo se, nalaze među primarnim i nehatnim učiniocima krivičnih dela) kojima i nije potrebno "menjanje ličnosti". Međutim, svakom čoveku, pogotovo, ako je izolovan od spoljnog sveta u nekom trenutku je potreban sagovornik, pa zvali ga i vaspitač.

Rezultati istraživanja zatvora pokazuju da dugo zatvaranje ljudi i izolacija iz društva takvim osuđennicima predstavlja sve veći problem ponovnog uklapanja u sredinu u kojoj su živeli. Život iza zidova, uz stalno prisustvo straže, ali i izloženost svakodnevnim opasnostima i iskušenjima od strane drugih osuđenika, izaziva kod mnogih osećanje nesigurnosti, neizvesnosti, straha od napada agresivnih i "opasnih" kriminalaca. Zatvorenici sa tzv. antisocijalnim poremećajem ličnosti posebno čine teškim život onim osuđennicima koji nemaju takav poremećaj, jer dugotrajan boravak s njima mora dovesti do posledica po psihološku strukturu zdravog čoveka (više u: Knežević, 2008).

U tri najbrojnije zatvorske ustanove - u Zabeli, Nišu i Sremskoj Mitrovici je oko 30% radno angažovanih osuđenih lica.

Kad je u pitanju obrazovanje, prema rezultatima izveštaja, vidljiv je pomak u odnosu na prethodni period, iako je situacija i dalje nepovoljna. U Sremskoj Mitrovici je uključeno oko 8% u programe osnovnog i srednjeg obrazovanja, a 40% ih nije uključeno iako postoji potreba za tim obrazovanjem.

U Zabeli, takođe, više od 40% osuđenika ima potrebu za osnovnoškolskim i srednjim obrazovanjem, ali ne postoji mogućnost za obrazovanjem. Za oko 9% osuđenih lica organizovana je obuka za izradu i montažu nameštaja, za zavarivanje, za gajenje povrća i za pekare.

Kad su u pitanju uslovi za obrazovanje, obuku i radni angažman onda su osuđenice u nezavidnijem položaju od muškaraca, jer je više od 60% njih bez osnovne ili sa završenom osnovnom školom. Zatvor, pitanje je da li samo zatvor ili oni koji su im nadređeni, se ne angažuje na poboljšanju organizovanja njihovog obrazovanja, osposobljavanja i/ili obučavanja.

Podaci pokazuju da je oko 100 osuđenica radno angažovano (uglavnom u tradicionalno ženskim kućnim poslovima – čišćenje, pranje, povrtlarstvo...). Zatvorenice treba podsticati, pružiti im mogućnosti da se obuče za neki posao i osposobiti ih za samostalan život u skladu s društvenim normama. Inače, samo održavanje higijene i sličnih radnih aktivnosti, može služiti jedino ubijanju monotonije i dugog zatvorskog dana.

U Nišu je svaki peti nepismeni osuđenik obuhvaćen osnovnim obrazovanjem. Obrazovna struktura osuđenika i u ostalim ustanovama je nepovoljna, ali se ne radi na podsticanju i uključivanju osuđenih u obrazovni proces niti u obuke za pojedina zanimanja (Monitoring reforme zatvorskog sistema, 2016).

Zaštitnik građana, u svom godišnjem izveštaju za 2015. godinu iznosi poseban problem osuđenika iz zatvorenog odeljenja s visokim stepenom obezbeđenja u Zabeli, koji osim vremena na svežem vazduhu do dva sata dnevno, sve vreme provode

zaključani u svojim sobama od jedne, do nekoliko desetina godina.

Imajući u vidu da ti osuđenici nisu radno angažovani, niti uključeni u bilo kakve sportske, kulturne, obrazovne ili bilo koje druge socijalne aktivnosti, takav način postupanja smatra se apsolutno nečovečnim. Pored toga, nedostaje sistematski i organizovani pojedinačni i grupni rad vaspitača s njima kao i potrebna psihološka i socijalna podrška (Izveštaj o poseti KPZ Požarevac-Zabela, 2015).

Zadatak zaposlenih jeste da obezbede sigurnost i zaštitu za društvo, ostale osuđenike i osoblje od opasnih učinilaca krivičnih dela, ali i pravednost u postupanju prema osuđenima, organizovanju različitih aktivnosti i programa tretmana. Vreme provedeno između četiri zida pod nadzorom ne može omogućiti odgovorno ponašanje posle izlaska iz zatvora.

Na koji način se očekuje promena ličnosti, pre svega stava prema kriminalnom ponašanju, vrednosti i navika, ako je osuđenik pušten sam sebi i/ili sličnom sebi s kojim deli skućeni prostor? A, poznato je da promeni strukture ličnosti doprinose osmišljeno radno angažovanje, obrazovanje, organizovane kulturno-sportske delatnosti itd. Da ne pominjemo značaj grupnih oblika rada, raznih psihoterapija?

Po poslednjim dostupnim podacima (UIKS na dan 31.12.2013.) u srpskim zatvorima je bilo 42% osuđenika od potpuno nepismenih do dovršene osnovne škole što dovoljno ukazuje na neophodnost funkcionalnog osnovnog obrazovanja i stručnog osposobljavanja. Iste godine 11% osuđenika bilo je obuhvaćeno stručnom obukom. Imajući u vidu brzo zastarevanje tradicionalnih zanimanja i stručno obučavanje u zatvorima neizbežno je prilagođavanje obrazovnih programa potrebama na tržištu rada. Iako postoje poneki svetli primeri, kao npr, u KPZ Niš gde je uprava zatvora potpisala ugovor sa nemačkom organizacijom "Help – Hilfe zur Selbsthilfe" 20167. godine za

⁷ serbia. org. rs/help-continues-cooperation-with-kpz-nis-printing-shop. . . /news, pristupljeno, 27. 08. 2016. godine

nabavku opreme za štamparsku radionicu i stručno osposobljavanje osuđenih lica i obuku zaposlenih. Bilo bi više nego efikasno za reintegraciju osuđenih u društvenu zajednicu, ako se uključenost u radne aktivnosti u bilo kom zatvoru ne pretvori u eksploataciju jeftine radne snage.

Različiti izvori različito objašnjavaju radno angažovanje zatvorenika: da li ih zaposliti u cilju efikasnije proizvodnje i poslovanja, ili resocijalizacije.

Opravdani su stavovi da se mogu zadovoljiti oba uslova, ali je neophodna intenzivnija komunikacija u samom zatvoru između službi i viših instanci. Utisak Helsinškog odbora za ljudska prava je da osoblje zatvora nema jasnu svest o krajnjoj svrsi i cilju ni obuke, ni osposobljavanja, ni radnog angažovanja. Još manje od radnih aktivnosti u zatvorima su osveščene potrebe za obrazovanjem i slobodnim aktivnostima.

Primena drugih programa (grupne terapije, savetovaništa, okupacionih terapija, predavanja, tečajeva, saradnjom sa stručnjacima izvan ustanove....) u senci je bezbednosnih mera. Rešenja koja se primenjuju u očuvanju reda i mira u zatvoru, svode se, ne samo na izolaciju i što duži boravak u zatvorenom odeljenju, nego i na što manje kontakte bez ikakvih aktivnosti (Helsinski odbor, 2010).

Čitajući zakone, naučnu i stručnu literaturu, uočava se da je kod nas prisutan koncept tretmana i prevaspitanja iz pedesetih godina dvadesetog veka.

Od oblika tretmana osuđenika i faktora prevaspitanja od Milana Milutinović (1977), Dragoljuba Atanackovića (1988), Žarka Jašovića (2000) do Zlatka Nikolića (2005, 2009) kao da se u našim zatvorima nije ni odmaklo. Ako ništa, drugo, treba uzeti u obzir izmenjenu strukturu izvršenih krivičnih dela, osobenosti osuđeničke populacije i uslove društveno-političke, socijalno-kulturne uslove u kojima su živeli i uslove u kojima se nalaze na izdržavanju kazne. Takve okolnosti zahtevaju osetnu modifikaciju klasifikacije i tretmana (nove ciljeve i zadatke, oblike, metode, načine, sadržaje, principe, vrste, trajanje, (pr)ocenjivanje i dr.

Obrazovanje zatvorenika nesumnjivo ima uzvišenu namenu i nosi teški krst prevaspitanja, resocijalizacije i reintegracije. Jednako tako, obrazovanje, osposobljavanje i obuke odraslih osuđenika nisu se dovoljno oslobodile starateljstva pedagoških nauka i "svestrano razvijene ličnosti", koja lepo zvuči. Kako "naterati" zatvorenika na učešće u programima "za njegovo dobro" u nenormalno izmenjenim uslovima i u neizvesnom vremenu?. Biti kadar za takav poduhvat je starije i više od gole želje i dobre namere.

Poznato je da osuđenici u zatvorskom osoblju vide predstavnike vlasti, koji su ih osudili i smestili u ponižavajuće uslove života. Na zaposlenima, posebno onima u službama za tretman, obuku i upošljavanje je da ih motivišu, zainteresuju da se, ukoliko je to moguće, promene da, bar, ne vrše krivična dela nakon odslužene kazne.

3. Specifičnosti zatvorske sredine: značaj dobrog tretmana

Često se spominje u literaturi konfliktna uloga kazne i tretmana. Glavna svrha izvršenja zatvorske kazne jeste osposobljavanje učinioca krivičnih dela za život na slobodi. Ali, kao da se zaboravlja, da bez *čovečnog postupanja* i *poštovanja dostojanstva čoveka* ne može uspeti bilo kakvo osposobljavanje. Lišenjem slobode, porodice, gubitka zaposlenja... osuđenici su već kažnjeni, uslovi u zatvoru primereniji su represivnim merama nego pozitivnim promenama i razvoju ličnosti što ne znači da ne postoje programi koji se mogu profesionalno planirati, provoditi i vrednovati. Bez tretmana zasnovanog na potrebama, interesovanjima, sposobnostima ne može se očekivati dobrovoljno učešće.

(Pri)sila nigde ne daje dugotrajno dobre rezultate kao što ni svaki oblik tretmana nije jednako efikasan za svakog osuđenika. Zanimljiv i privlačan program, prilagođen svakom pojedincu uticat će na motivaciju za uključivanjem u iste. Kao što u životu ne postoji univerzalan recept za sve prilike i situacije ni

podjednako efikasan lek za bolest svakog pacijenta tako nema ni univerzalnog oblika tretmana koji je primenjiv i delotvoran za sve grupe zatvorenika. Zbog izuzetno heterogene zatvoreničke populacije potrebno je individualizovati tretman. Zbog nedovoljnog poznavanja osuđenika (od ličnih do porodičnih do šire društvenih) mere i tretman koji se primenjuje u cilju prevaspitanja, resocijalizacije, reintegracije... nije efikasan.

Prema Izveštaju Uprave za izvršenje krivičnih sankcija kod nas se u određivanju tretmana osuđenih polazi od primene instrumenata za procenu rizika, na osnovu koga se procenjuju individualne potrebe i mogućnosti osuđenih za promenu ponašanja i sklonosti ka rizičnom ponašanju. Na osnovu procene predlažu se konkretni pojedinačni programi postupanja uz primenu individualizovanih i specijalizovanih programa. Osuđeni se motivišu da preuzmu odgovornost i postanu subjekt u sprovođenju datog mu tretmana (UIKS, 2013: 42).

U prijemnom odeljenju, na osnovu dobijenih rezultata *Upitnika za procenu rizika za osuđena na kaznu zatvora do i tri godine* vrši se kategorizacija u penalnim ustanovama, što utiče i na uključivanje osuđenih lica u obrazovanje i radno angažovanje. Uz socio-demografske podatke pitanja se odnose na težinu i vrstu izvršenog krivičnog dela, dužinu kazne, raniju osuđivanost, probleme sa upotrebom psihoaktivnih supstanci i zdravstveno stanje, stav prema kriminalitetu, odnos prema obrazovanju. Na sam *Upitnik*, bar kada je u pitanju, ispitivanje stava osuđenih prema obrazovanju i njihovim obrazovnim potrebama, mogu se uputiti ozbiljne primedbe.

Poznato je koliko je andragoški proces utvrđivanja obrazovnih potreba složeniji i zahtevniji (Samolovčev, 1970; Pastuović, 1978; Savićević, 1989, i dr.) od informacija prikupljenih na osnovu razgovora sa osuđenicima po dolasku u zatvor. Najlakše je podatke o: pismenosti, nivou obrazovanja i o onome šta pojedinci misle o uključivanju u obrazovanje uzeti "zdravo za gotovo" i time prava i potrebe osuđenika "skinuti s dnevnog reda". Pogotovo, ako se ima u vidu situacija u kojoj se vrši ispitivanje i klasifikacija,

određuje tretman. Suočavanje sa zatvorom je dovoljan šok, bar za primarne osuđenike.

U prijemnom odeljenju se upoznaje ličnost osuđenog, utvrđuje stepen rizika, kapacitet za promenu i individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja i njegovog razvrstavanja u zatvoreno, poluotvoreno ili otvoreno odeljenje, u skladu sa propisom ministra nadležnog za poslove pravosuđa koji uređuje tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih. Razvrstavanje osuđenog vrši se na osnovu procenjenog stepena rizika, vrste krivičnog dela, visine izrečene kazne, zdravstvenog stanja, odnosa osuđenog prema krivičnom delu, oblika krivice, ranije osuđivanosti i drugih kriterijuma utvrđenih propisom ministra nadležnog za poslove pravosuđa koji uređuje tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih.

Tretman prema osuđenom obuhvata primenu svih predviđenih aktivnosti - planiranih metoda, tehnika i postupaka, preduzetih sa ciljem da osuđeni usvoji društveno prihvatljiv sistem vrednosti i ovlada veštinama za uspešno uključivanje u zajednicu kako ubuduće ne bi činio krivična dela (član 6 Pravilnik o tretmanu... 2015).

Tretman se sprovodi kroz program postupanja, razvrstavanje, naknadno razvrstavanje i pripremu za otpust.

U cilju utvrđivanja programa postupanja, procenjuju se potrebe osuđenog koje obuhvataju:

1) socijalne veštine, poboljšanje sposobnosti komunikacije i društveno prihvatljivog ponašanja u svakodnevnim situacijama;

2) stručno usavršavanje i obrazovanje, sticanje, razvijanje i održavanje radnih navika;

3) psihološku, psihijatrijsku, medicinsku i socijalnu pomoć;

4) pružanje pravne pomoći u vezi sa izvršenjem kazne;

5) lečenje od bolesti zavisnosti;

6) posebne mere zaštite od svih vidova psihičkog, fizičkog, seksualnog ugrožavanja ili bilo kog drugog oblika diskriminacije;

7) pripremu za otpust.

Na osnovu utvrđenih potreba osuđenog određuju se individualni ciljevi.

Za lica sa posebnim potrebama utvrdiće se program postupanja u skladu sa vrstom posebnih potreba.... (član 11 Pravilnik o tretmanu... 2015).

U istom Pravilniku propisano je *pravo osuđenog na čovečno postupanje* (čl. 76).

Zadaci Službe za tretman određeni su članom 20. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i glase "*Služba za tretman procenjuje individualne potrebe, kapacitete za promenu i stepen rizika osuđenog za ponavljanje krivičnog dela, utvrđuje i sprovodi individualizovani program postupanja i primenjuje metode i postupke u cilju ostvarivanja individualne prevencije. Služba za tretman utvrđuje program postupanja prema osuđenom, usklađuje rad ostalih službi i drugih učesnika u sprovođenju programa i obavlja druge poslove određene ovim zakonom.*" U narednim članovima istog zakona, a što je bitno za problem o kojem je reč, navodi se da program kulturno, zabavnih i sportsko rekreativnih aktivnosti organizuje i sprovodi služba za tretman (čl. 48) kao i da je sastavni deo programa postupanja rad i stručno usavršavanje osuđenih (čl. 45.)

Član 23. ZIKS-a detaljno opisuje zaduženja službe za obuku i upošljavanje, koja je između ostalog, zadužena da obučava osuđene za rad, organizuje njihov rad i obavlja druge poslove određene zakonom, saglasno programu postupanja prema osuđenom.

Član 74 ZIKS-a se odnosi na razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenog:

Nakon stupanja u zavod, osuđeni se upućuje u prijemno odeljenje, gde se može zadržati najduže 30 dana (ZIKS, 2014).

I na ovom mestu je uočljivo da izdržavanje zatvorske kazne, prema normativnim rešenjima, podrazumeva: obrazovanje i osposobljavanje; rad i održavanje radnih navika, poboljšanje sposobnosti socijalnih komunikacija ali i posebne programe (lečenje bolesti zavisnosti, psihološku, psihijatrijsku i medicinsku pomoć)...

S obzirom da dugotrajni nepovoljni uslovi u zatvoru i socijalizacija za uslove u istim, a ne resocijalizacija za život na slobodi i prilike koje se sve brže menjaju, neophodni su i "programi socijalnog učenja" pored stručnog osposobljavanja. Programi koji se uspešno primenjuju u svetu su: programi kontaktiranja s policijom; programi komunikacijskih veština; programi socioekonomske reintegracije i programi za traženje posla (Knežević, 2008). Navedenim programima mogu se dodati programi vezani za porodične odnose, zdravlje (posebno programi zaštite od zaraznih bolesti i bolesti zavisnosti)...

Efikasnim su se pokazali programi usmereni na kontrolu ponašanja (kognitivna terapija ponašanja, kognitivno učenje veština, odnosno učenje o tome kako ispravno razmišljati i kako se nositi s problemima te kako ih rešavati), treninzi komunikacijskih veština i treninzi socijalnih veština. Evaluacije programa pokazale su i kako je tretman izvan institucija efikasniji od tretmana koji se provodi unutar institucije, a razlog tome je što se provodi u prirodnijem okruženju i u njemu sudeluju manje rizični zatvorenici (Mejovšek, 2002).

Ponovimo, da bi tretman za vreme izvršavanja krivičnih sankcija bio delotvoran potrebna je adekvatna klasifikacija i individualizacija tretmana npr. primarni, nehatni, recidivisti, osuđenici bez teških poremećaja ličnosti, osuđenici kojima je potreban tretman protiv bolesti zavisnosti itd. Pored pozitivnih promena ličnosti neophodno je sprečiti klasifikacijom negativan uticaj *tzv. kriminalnu infekciju* između primarnih i recidivista.

Klasifikacija i individualizacija tretmana

Celokupan tretman (način postupanja) od prijema do otpuštanja tih lica zakonski je regulisan a ima za cilj socijalnu integraciju osuđenih nakon izlaska iz zatvora. U najširem smislu ostvarenje tako ozbiljno-postavljenog cilja i njemu upriličenog tretmana zahteva poznavanje karakteristika ličnosti (kognitivne, afektivno-motivacione aspekte), socio-ekonomska (pol, starost, bračno stanje, obrazovanje, radni status, prebivalište, socijalnu patologiju-alkoholizam, narkomanija, kockanje...) i kriminološko - penološka (vrsta krivičnog dela, način izvršenja, visina kazne, rezidivizam...) obeležja.

Resocijalizacija, zavisi od delovanja, s jedne strane, socijalne sredine (organizovanog uticaja socijalne sredine kao što su organizacija i profil KPD, oblici i vrste tretmana, celokupan režim života) i s druge strane, od pojedinca-osuđenog (a to su psihofizičke osobine svake ličnosti).

Osoblje u zatvoru su akteri preko kojih društvo "realizuje" proces resocijalizacije a osuđeni su "objekt" tog delovanja. Međutim, svaki osuđenik je istovremeno i akter vlastite resocijalizacije i resocijalizacije ostalih učesnika. Ponašanje osuđenika utiče na aktivnosti i ponašanje ostalih izazivajući veće ili manje, pozitivne ili negativne promene. Ne sme se zanemariti da osuđeni nije samo primalac određenih uticaja već i on utiče na druge. Uopšteno rečeno, osuđeno lice možemo posmatrati i kao subjekt i kao objekt resocijalizacije.

Klima koja vlada u zatvorskoj sredini, opasanoj zidinama i rešetkama, pogoduje formiranju najraznovrsnijih neformalnih grupa, koje ne retko, za mnoge osuđenike postaju "škola života". Nije neosnovano pitanje da li za mnoge osuđene zatvor tek postaje "učionica" za sticanje kriminalnog iskustva, za učenje i usavršavanje mnogih zanata. Ponovimo, od onog ko je uhapšen, prinudno doveden i izolovan od spoljnog sveta teško se može očekivati da dobrovoljno i bez otpora menja sebe i svoja uverenja, navike, motive, potrebe, stavove, sistem vrednosti itd.

Kada su svi drugi odgovorni za njegov položaj zatvorenika, sem njega, teško je očekivati prihvatanje bilo kakvog tretmana i

oblika rada koji se sprovodi u zatvoru. Kao što za jednu grupu osuđenika (primarni i nehatni učinioci krivičnih dela) nije potreban tretman na "menjanju ličnosti" postoje osuđenici (s teškim poremećajima strukture ličnosti ili teži oblici psihopatije) gde se promene ličnosti teže izvode u zatvorskim uslovima (Radovanović, 1993, Radulović, 2006, i dr.) iako ohrabruju neka novija empirijska istraživanja, čiji nalazi govore da se psihopatske crte mogu menjati u toku psihološkog tretmana (videti u: Međedović, 2015)

Ostvarenje odgovarajuće klasifikacije i tretmana u najvećoj meri koči: prenaseljenost zatvora, visok procenat povratnika i izmenjena struktura osuđenika (vrsta krivičnih dela i bolesti zavisnosti osuđenika). U lošim prostornim, zastarelim arhitekstonskim rešenjima (orgomne i sumorne građevine) otežano je održavanje higijene i organizovanje života dostojnog čoveku. Uz navedene uslove ide i zastarelost opreme za bilo kakvo upošljavanje, obuke i osposobljavanja, kao i nedovoljan broj stručnog kadra koji bi realizovao u svetu poznate i efikasne programe.

Ukoliko osuđenik nema mogućnosti i uslova da se uključi u formalne oblike obrazovanja, obučavanja i rada onda su otvoreni prostori za "zatvoreničko učenje" odnosno negativne međusobne uticaje osuđenih i "prazno" trošenje zatvorskih dana sa malim mogućnostima učešća u radnim i obrazovnim aktivnostima.

Teško je izbeći zatvor kao nestimulativnu sredinu za obrazovanje i osposobljavanje, prepreku predstavljaju uslovi u kojima se nalaze osuđenici sa svim poznatim osobenostima obrazovanja odraslih kao i nerazumevanje značaja obrazovanja kao faktora tretmana i reintegracije u društvenu sredinu. Nadati se da zatvorenici mogu prepoznati značaj obrazovanja i osposobljavanja u prostoru beznađa, raznih frustracija i ispraznog odbrojavanja zatvorskih dana. Privrženost ljudskim pravima, u ovom slučaju pravima osuđenika na obrazovanje, prihvata se, najčešće, samo rečima. U tom smislu treba razumeti i zakonske odredbe i usaglašavanje sa međunarodnim aktima. Obrazovanje, osposobljavanje, radno angažovanje, kulturno-

rekreativne, sportske aktivnosti i ostali grupni programi za razvijanje socijalnih, porodičnih veština nisu "univerzalni antibiotik" ali su najsigurniji način da osuđenici, (svesni smo, ne svi) ovladaju nekim veštinama koje će im ublažiti zatvorske deprivacije i sačuvati integritet. Ne treba se zavaravati da je u zatvorskoj sredini i tretmanom, kako god ga upriličili, lako menjati stavove, navike i vrednosne orijentacije osuđenika. Možda, nekim osuđencima pomogne stručno osposobljavanje i razvijenije socijalne veštine da se domognu i nekog boljeg života od onog koji ih je doveo do krivičnog dela i zatvora.

Postoje studije koje pokazuju da učešće u zatvorskim edukativnim programima smanjuje nivo nasilničkog ponašanja osuđenika (Vacca, 2004), kao i broj disciplinskih prekršaja (Kling, 2006). Riply (Ripley, 1993) smatra da edukativni programi utiču na smanjenje recidivizam samo kada su kreirani tako da razvijaju socijalne veštine, podstiču umetničko izražavanje i usvajanje tehnika i strategija za regulisanje vlastitih emocija. Učestvujući u ovakvim programima (koji nisu jedino obuka za zanimanje) zatvorenici na smislen i efikasan način koriste vreme provedeno u zatvoru. Usvajanje novih veština doprinosi njihovom osećanju samopoštovanja.

U literaturi posvećenoj vrstama i oblicima tretmana u zatvoru nailazi se na različite klasifikacije: po karakteristikama osuđenika, vrstama pristupa, sadržaju i slično. Najčešće se kod nas piše o individualnom i grupnom obliku rada, obrazovanju (opštem i stručnom), okupacionoj terapiji, aktivnostima u slobodnom vremenu, samoučešću osuđenika u prevaspitanju... (Nikolić, 2009). Pominju se i podele na opšti (individualni, radno angažovanje, slobodne aktivnosti...) i posebni (odnosi se na bolesne, stare...)(Macanović, Nadarević, 2014).

Bez obzira na podele smatramo da je svrha dobrog tretmana individualizacija za svakog osuđenika na početku izdržavanja kazne. Kako se mogu umanjiti negativne posledice zatvaranja, koje su to aktivnosti koje mogu uticati na promenu ponašanja i stavova prema kriminalitetu? Prvi zadatak rada sa osuđenikom treba da je u cilju lakšeg prilagođavanja na zatvorske uslove,

zatim održavanje i razvijanje radnih navika, obrazovanja i socijalnih veština. Ako se opšti tretman sastoji od individualnog rada odmah se nameće pitanje mogućnosti ostvarenja tog oblika kada se zna koliko osuđenika ima po jednom vaspitaču? Nije bolja situacija ni kada je reč o radnom angažovanju i uključivanju u obrazovanje i osposobljavanje. Slobodne aktivnosti (likovne, muzičke, literarne, pozorišne i sportske, po izveštajima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija imaju najbolje izgleda za uspeh. Ono što je prednost npr. slobodno-rekreativnih i sportskih aktivnosti je što ih osuđenici biraju na osnovu svojim interesovanja, sklonosti, prethodno izraženih afiniteta i sl. Likovna kolonija je manifestacija s najdužom tradicijom u okviru izvršenja krivičnih sankcija kod nas i održava se svake godine u KPZ-u u Somboru⁸ gde osuđenici, uz pomoć istaknutih likovnih umetnika, stvaraju svoja umetnička dela. "Pozorište iza rešetaka" ima uspeha u Okružnom zatvoru u Beogradu i u KPZ Niš. Snaga kulturno-umetničkih aktivnosti je daleko veća nego što se koristi u zatvorima, dovoljno se podsetiti na veliki broj osuđenika u zatvorenim odeljenjima gde nemaju mogućnosti učešća.

Čini se da su to više lepe želje za još lepši izgled izveštaja o tretmanu u zatvoru. Da li se u jednoj zatvorenoj sredini, gde oko 70% osuđenika izdržava kaznu u zatvorenom odeljenju može čovek neuništenog zdravlja i samopouzdanja lako uključiti u socijalnu sredinu?

Zatim, programi tretmana, pod uslovom da postoje, kao i bilo koja aktivnost na koju je neko primoran i prinuđen ne može dati rezultate. Bez jednakih mogućnosti biranja, dobrovoljnosti i motivacije mali su izgledi za uspeh.

Kad su u pitanju programi obrazovanja i stručnog osposobljavanja onda je skidanje odgovornosti sa zaposlenih rešeno prepuštanjem osuđenima (koji ispunjavaju zakonske i lične uslove) da se sami, najčešće u toku jednog kratkog razgovora, odluče za učešće. Podsetimo, ovde je reč o odraslim

⁸ Kolonija je pokrenuta sa idejom, pre 18 godina, da se kroz kreativnu aktivnost pomogne prevaspitanje osuđenika, dosadašnje iskustvo potvrdilo je uspeh u resocijalizaciji osuđenika uz likovna dela (Izveštaj UIKS za 2013. godinu)

osobama koji se nalaze u specifičnim uslovima za obrazovanje i učenje. Bez isticanja značaja programa, motivisanja osuđenika, dobre obaveštenosti o svrsi i cilju programa ne mogu se očekivati rezultati. Od ličnih svojstava (bio-psiho-socijalnih), kriminalne prošlosti i želje za promenom stava prema kriminalu treba poći u svim oblicima tretmana.

Države imaju različiti pristup realizaciji obrazovanja u zatvorima. U Francuskoj su obrazovanjem obuhvaćeni samo osuđenici koji su zainteresovani. U Italiji postoji niz mera koje stimulišu srednje i visoko obrazovanje; obrazovne aktivnosti zasnovane su na dobrovoljnom učešću osuđenika, ali onaj koji je aktivno učestvovao u programu reedukacije ima priliku da bude ranije pušten iz zatvora. U Nemačkoj se u okviru socijalne službe u zatvorima ostvaruju ciljevi tretmana u procesu korekcije osuđenikovog ponašanja i služba ima visok stepen samostalnosti i uživa veliki ugled. I u Austriji obrazovanje i profesionalno osposobljavanje zauzima vidno mesto u tretmanu osuđenih lica (školovanje za stručnog radnika, pohađanje stručnih kurseva, nastavak školovanja van zatvora, dopisni kursevi, nastava za učenike, kao i drugi vidovi obrazovanja osuđenika). U poslednje vreme organizuju se razni kursevi za rad na kompjuterima i te diplome su priznate u celoj EU. U zatvorima u Holandiji primenjuju se različiti oblici tretmana, među njima i obrazovanje što zavisi od kategorije zatvorenika i njihovih karakteristika. U ruskim korektivnim ustanovama zatvorenici mogu da ostvare svoje pravo na opšte osnovno i stručno obrazovanje, a omogućeno im je učenje na daljinu i dopisni kursevi. U Hrvatskoj je obrazovanje jedan od bitnijih vidova tretmana iako se poslednjih godina sve manji broj osuđenika odlučuje za nastavak obrazovanja (Stevanović, 2012). Obrazovanje i stručno osposobljavanje u Švedskim zatvorima je prilično razvijeno i prati savremene tendencije koje se kreću u pravcu iznalaženja novih oblika i metoda u radu sa zatvorenicima. Važna karakteristika obrazovanja u švedskim zatvorima jeste da je ono sastavni deo redovnog obrazovanja odraslih, što omogućava zatvorenicima da nastave započetu edukaciju po izlasku iz zatvora i da sa diplomom stečenom u zatvoru budu konkurentni prilikom traženja posla.

Ključno sredstvo u obrazovnim aktivnostima danas je kompjuterizovana platforma pod nazivom "Netcentar" koji omogućava svakom zatvoreniku da na osnovu svojih planova i ciljeva bira kurseve koji mu odgovaraju (Kosmidou, 2011). To znači da na ovaj način osuđenik može da prati i polaže kurseve koji nisu u ponudi obrazovnih programa u zatvoru u kojem je smešten. Da može da dobije obrazovnu podršku od lokalnih nastavnika i predavača ukoliko mu je potrebna. Ovakvim oblicima obrazovanja povećava se dostupnost obrazovanja i omogućava individualizovaniji pristup obrazovanju. Ciljevi obrazovanja usmereni su na razvijanje kompetencija osuđenika, pomoć i pripremu za nastavak školovanja nakon zatvora ili dobijanje posla. Međutim, razvijaju se i veštine koje podrazumevaju preuzimanje odgovornosti, učestvovanje u timskom radu i funkcionisanje u grupi, koje mogu da utiču na poboljšanje kvaliteta života (Kosmidou, 2011).

Individualni rad nespojiv je sa uslovima u kojima je velik broj osuđenika u vaspitnim grupama. Zanimljivo je i to kako vaspitači mogu objektivno pratiti i kontrolisati tako veliki broj osuđenika, promenu njihovog ponašanja i korekciju kriminogenih faktora.

U deo tretmana spadaju i razne unutar i vanzavodske pogodnosti ali i kažnjavanja koje se odobravaju osuđenima po "zasluzi"- "za dobro vladanje" "zalaganje na poslu".

Šta znači dobro vladanje, asimilacija na zatvorske uslove, saradnja s osobljem i cinkarenje osuđenika ili stvarna promena ponašanja?

I ko to procenjuje ponašanje osuđenika, kada i koliko često? Na koji način se može da jača samopouzdanje osuđenika u zatvorenom režimu, menjaju njegovi pogledi na kriminal i društveno poželjne vrednosti, ako, osim do dva sata (što znači da može biti i 15 minuta) po zakonu može provesti na svežem vazduhu, provodi iza brave?

Od čega sve zavisi tretman osuđenika, vrsta i uspeh?

Počnimo pitanjima umesto odgovorima.

Da li se poštuje individualizacija tretmana i razlike između osuđenika (od onih koji se ne mogu promeniti u zatvoru, preko onih koji nisu zainteresovani da se menjaju – kriminal im je "profesija" do onih kojima promene nisu ni potrebne)?

Da li se ima uvid u (ne)odgovarajuću sredinu iz koje je došao i u koju će se vratiti po izlasku iz zatvora?

Da li su represivne mere, stroga pravila ponašanja i izolacija u zatvoru isuviše totalitarni?

Da li programi, koji su predviđeni zakonima i pravilnicima, služe samo da bi se usaglasili sa međunarodnim?

Postoje li programi, i da li se (pr)ocenjuje njihova efikasnost, ako postoje? Šta je sa organizovanjem posebnih programa, namenjenih starim, bolesnim, alkoholičarima, narkomanima...?

Ako postoje programi, da li su zaposleni osposobljeni da ih na najbolji način primenjuju?

Ne zapostavljamo ni ulogu: porodice, prijatelja, nivoa obrazovanja i zaposlenosti pre kazne, vladinih i nevladinih organizacija u procesu efikasnosti reintegracije osuđenih posle izolacije? Ali ni programe i sadržaje koji mogu biti vezani za različite životne uloge: obrazovanje za život u porodici, obrazovanje za odgovorno roditeljstvo, za funkcionisanje bez nasilja u porodici i okruženju. Posebno su za zatvorenike važni programi za *odgovorno življenje*, prvenstveno mislimo na život bez kršenja pravnih ali i moralnih normi.

Kao odgovor na naša postavljena pitanja navodimo reči autora, koja su nam veoma bliska, po tome šta bi trebalo obuhvatiti u zatvoru u cilju socijalne reintegracije učinioca krivičnog dela:

1. obrazovanje i/ili stjecanje novih radnih kvalifikacija;
2. stjecanje različitih prosocijalnih vještina;
3. rješavanje problema ovisnosti;
4. osiguravanje veza s obitelji i općenito socijalne podrške;

5. uključivanje u različite usluge u primarnoj zajednici (smještaj, odjeća, prometna povezanost, savjetovanje, mentalno zdravlje, zaposlenje, različiti oblici savjetovanja, zdravstvene usluge);
6. preventivne strategije i pomoć nakon otpusta, postupanje u kriznim situacijama (Brgles, 1998; Damjanović, Šarić i Mikšaj-Todorović, 2000; Doležal i Jandrić, 2002; Mejovšek, 2013, prema: Maloić, 2015: 134-135).

Jedan od najznačajnijih spoljašnjih činilaca (ne)uspeha resocijalizacije je porodica osuđenika u koju polaže nade po izlasku iz zatvora (pogotovo ako se održavaju kontakti), ali od čijeg reagovanja i strahuje (nisu retka odbacivanja članova koji se nalaze u zatvoru, dolazi do razvoda, deca odbacuju roditelje...). Pozitivni primeri⁹ su deo projekta "*Neprekinuta veza-povezujuće roditeljstvo iza rešetaka*" koji se od 2014. godine počeo provoditi u hrvatskim zatvorima u cilju jačanja i/ili uspostavljanja narušenih odnosa između dece i roditelja u zatvoru. Roditelji su čitali deci bajke, snimljeno je 200 CD za dve godine i poslano deci. Deca i roditelju su pozitivno reagovali na ovaj čitalački program koji se nastavlja u zatvorima Hrvatske. Ovi i slični programi jačaju roditeljsku ulogu (češće posete, roditeljske sobe, kontakti mogu poslužiti roditeljima kao jak motiv za promene ponašanja) i čuvaju porodicu.

Nije od juče pitanje da li odlaskom člana porodice treba resocijalizovati i ostale članove porodice. I oni su suočeni s novonastalom situacijom odlaskom člana porodice u zatvor. Percepcija društva o osuđenicima i stigmatizacija, ne pogađa jedino učinioce krivičnih dela nego i njihove porodice (decu posebno- poznata je surovost vršnjaka i razni oblici njihovog zlostavljanja). Takvu situaciju ne može rešiti ni jedan pojedinac, neophodna je saradnja obrazovnih institucija, centara za socijalni rad, lokalne sredine, civilnog društva i policije. U našim zatvorima, još uvek, dominiraju klasični vidovi tretmana: vaspitno-korektivni tretman, obrazovni tretman, radni tretman,

⁹ www.roda.hr/.../citalacki-program-za-roditelje-i-djecu-u-kazni pristupljeno 10. 02. 2016.

slobodno-vremenski tretman, tretman nagrađivanjem i kažnjavanjem i pospešni tretman (Stevanović 2010). Savremeni programi, poput grupne terapije, porodične terapije, programi bihevioralnog pristupa, kognitivni programi, kao i specifični programi namenjeni posebnim kategorijama osuđenika, su gotovo nevidljivi u radu sa osuđenima.

Zbog toga bi u Srbiji trebalo provesti istraživanje o vrstama, oblicima, sadržajima programa tretmana i na osnovu tih rezultata ih vrednovati. Ključni faktori za uspešnost bilo kog programa su osposobljen kadar i motivisani osuđenici za učestvovanje u programima koji vode promenama ponašanja osuđenika. Jedan od sporadičnih programa koji je zavisio od entuzijazma zaposlenog sproveden je u Okružnom zatvoru u Novom Sadu u maju 2013. godine. Radi se o grupnom radu sa zavisnicima od narkotika gde su osuđenici dobili priliku da u sklopu tretmana, u slučaju da su saglasni, budu uključeni u programe: Asertivni trening – trening komunikacijskih veština, Rešavanje problema i donošenje odluka, Razvoj samoefikasnosti za zapošljavanje i Grupni rad sa zavisnicima od narkotika. Osuđenici obuhvaćeni uzorkom u ovom istraživanju navode da su pristali na programe grupnog rada pre svega zbog želje za ličnim napredovanjem i učenjem, a tek potom radi ostvarivanja pogodnosti što je dalo određena ohrabrenja za uvođenje grupnog rada u zatvore (Mitrić Aćimović, 2013). Da bi provođenje tih programa bilo efikasno potrebno je obezbediti stručno i educirano osoblje, dovoljno materijalnih sredstava, široku ponudu programa koji će odgovarati na potrebe svih osuđenika.

Zahteve je daleko lakše nabrojati nego ispuniti s obzirom na stalno ponavljanje uslove u zatvorima (prenaseljenost zatvora, nedostatak sredstava, kadrova i mala obuhvatnost osuđenika bilo kojim programom). U Srbiji izostaje ispitivanje potreba osuđenika za određenim programima i praćenje njihove motivisanosti za određenu oblik aktivnost. Da izostaje obrazovanje, individualni grupni rad sa osuđenima, različiti terapijski programi izveštavaju nas nevladine organizacije (Jelić i dr. 2010). i Kancelarija zaštitnika građana Republike Srbije (2015).

Ima autora, koji na osnovu istraživanja zaključuju da zatvorenike naročito privlači učešće u programima koji od njih ne traže brzo i veliko korigovanje u načinu razmišljanja, a tokom kojih dobijaju znanja i iskustva za koja veruju da će naći praktičnu primenu. I za uvođenje "*malih rehabilitativnih programa*", se zalažu (više u: Mikšaj Todorović, Buđanovac i Brgles, 1998).

Ponovimo, kako bi se postigla uspešna resocijalizacija i reintegracija osuđenika neophodno je od prvog dana planirati aktivnosti za ostvarivanje i održavanje kontakata sa spoljnim svetom, posebno s porodicom. Zatim, tretman zasnovan na poštovanju prava zatvorenika bez dodatnih postupaka koji ugrožavaju ljudsko dostojanstvo, psihičko i fizičko zdravlje. Osnovno je da se u modifikaciji ponašanja (promeni stavova, vrednosti, razmišljanja o kriminalitetu), obrazovanju i sticanju raznih veština razviju pozitivna obeležja ličnosti. To su prvi koraci ka uspešnoj integraciji. Drugi se odnose na pomoć i podršku pre i posle izlaska iz zatvora.

Jedan od razloga neuspeha tretmana je što ga zatvorenici, najčešće, doživljavaju kao dodatnu sankciju što umanjuje želju za aktivnim učešćem.

Ako je osnovni zadatak resocijalizacije osuđenih lica to da se izmeni njihov "kriminalni" sistem vrednosti i normi u skladu sa društveno prihvatljivim i poželjnim normama ponašanja onda je razumljivo da to uključuje obrazovanje, radno angažovanje, razne psihoterapijske programe, individualni i grupni rad sa obrazovanim kadrom i organizovanje aktivnosti (sportske, kulturno-rekreativn aktivnosti). Bez formalnog i neformalnog obrazovanja i obuke (organizovanog usavršavanja veština potrebnih za rad i socijalnih veština) i dalje će cvetati obrazovanje i obučavanje, koje je prisutno među između samih osuđenika gde su često "šefovi katedri" povratnici s nemalim kriminalnim iskustvom koji se svojim "zatom" lako nametnu novopridošlim osuđenicima. A imaju i vremena na pretek.

U novije vreme se svrha zatvorske kazne vidi u osposobljavanju osuđenika za socijalnu i individualnu

funkcionalnost. Bez obzira kako se definiše taj postupak i proces smanjenje recidivizma i život bez ponovnog vršenja krivičnih dela je ono što se želi, ili bi trebalo da se želi, postići tretmanom. A da li takav tretman postoji, pogotovo u našim zatvorima, pitanje je od naučnog i društvenog značaja? Obrazovanjem, sticanjem raznih, ne samo stručnih veština, bi trebalo aktivirati potencijale osuđenih, naučiti ih kako da koliko-toliko izađu na kraj s ponašanjem i načinom života koji ih je doveo iza rešetaka

4. Struktura osuđenika¹⁰

Osuđena lica, kao uostalom ni ljudi van zatvora, ne predstavljaju homogenu grupu nego se razlikuju po: polu, starosti, osobinama ličnosti, poremećajima ličnosti, zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, nivou obrazovanja pre kazne, zanimanju i zaposlenju pre kazne, ranijoj osuđivanosti, visini kazne i vrsti krivičnog dela, porodičnom statusu, socijalnoj sredini iz koje u zatvor dolaze i u koju se iz zatvora vraćaju tid. Stoga se uspešnost vraćanja i *pronalaženja sebe* na slobodi mora posmatrati kroz ličnost osuđenog, užu i širu socijalnu sredinu, tretman koji se vrši dok je u zatvoru i ukupne društveno-ekonomske i kulturne prilike u društvu kao osnovne aktore resocijalizacije. Različitosti osuđenika prikazaćemo samo preko: pola, starosti, nivoa obrazovanja, krivičnog dela, visine kazne i recidivizma.

Broj osuđenih lica po polu poslednjeg dana 2013. godine u srpskim zatvorima bio je 7054 (oko 96%) muškaraca i 276 (oko 4%) žena. Među muškarcima bilo je 46,25% primarnih i 53,73% povratnika.

Žena koje su prvi put na izdržavanju zatvorske kazne bilo je 67,80% i 32,20% ih se ponovo našlo u zatvoru.

Potrebno je dati kratak prikaz specifičnosti žena-osuđenica i njihovog položaja u zatvorima. Kazneno-popravni zavod za

¹⁰ Podaci su iz poslednjeg dostupnog izveštaja Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, a odnose se na osuđena lica koji izdržavaju zatvorsku kaznu na dan 31. 12. 2013. godine, www.uiks.mpravde.gov.rs/

žene u Požarevcu jedina je ustanova u koju se upućuju žene osuđene na zatvorsku kaznu i stavlja žene u režim koji je prema stepenu obezbeđenja predviđen za ustanove zatvorenog tipa sa naoružanom stražom, zidinama, ogradama od žice i drugim tehničkim merama obezbeđenja.

Kada su u pitanju kratke kazne do jedne godine, situacija je još lošija u okružnim zatvorima gde se, zbog (malo)brojnosti i nemogućnosti odvajanja od muškaraca, žene zatvaraju, najčešće u samice.

Nije potrebno posebno naglašavati šta to znači i šta sve ženama takvo zatvaranje onemogućuje (počev od održavanja higijene...). Pitanje održavanja higijene mora se rešavati na prikladan način, neobezbeđivanje osnovnih uslova za higijenu nije jedino zdravstveni problem. Daleko više od toga je ljudski, civilizacijski problem jer je ponižavajući u svakom pogledu. Iz podataka, koji slede vidi se da oko 20% žena ima kaznu do jedne godine i da su one ređe povratnice od muškog pola.

Istraživanja zatvorske populacije pokazuju da su žene manje agresivne, da ne pokušavaju bekstva niti pobune te je apsurdno da izdržavaju kaznu u uslovima maksimalne represije i obezbeđenja. Osuđenice su uglavnom iz siromašnijih slojeva, s nižim nivoom obrazovanja, nezaposlene su (što znači da su domaćice, poljoprivrednice, spremačice svojih i tuđih stanova...), da ih porodica i sredina više "osuđuje" nego muške počiniocice krivičnih dela, da su često trpele dugogodišnje nasilje pre izvršenog dela, da su njihove zdravstvene potrebe specifičnije od muškaraca. One koje su bile žrtve nasilja (psihičkog, fizičkog, seksualnog...) često imaju različite psiho-fizičke posledice, što iziskuje potrebe za raznovrsnijim oblicima tretmana. Između ostalog, pomoć bi trebalo usmeriti na oporavak žena od traumatskih iskustava i osnaživanje za suočavanje sa problemima na drugačiji način. Resocijalizacija žena u zatvoru zahteva drugačiju fizičku i socijalnu organizaciju svakodnevnog života. Žene imaju drugačije stavove od muškaraca po pitanju međuljudskih odnosa, kućnog reda, nagrađivanja i kažnjavanja. Često imaju bolje razvijene socijalne veze unutar i izvan

zatvorskog sistema i u boljem su odnosu s osobljem nego zatvorenici. Zatvorenice pokazuju više interesovanja za otvorenu komunikaciju i izražavanje osećaja nego zatvorenici. Osoblje koje radi sa ženama u zatvoru trebalo bi da ima razvijenije određene veštine kao što su aktivno slušanje i empatija.

Jedna od izraženijih deprivacija osuđenica je briga za decu. Udaljenost zatvora od mesta stanovanja mnogim zatvorenicama otežava posete i kontakte sa decom što samo odvajanje i zatvaranje čini još težim (Stevanović, 1998; Knežić, 1998; Nikolić-Ristanović, 2002; Šućur, Žakman Ban, Konstantinović, Vilić, i dr, 2010; Ćopić, Šaćiri, 2012; Ignjatović, Ljubičić, 2011; Mršević, 2016).

Ograničavanje emocionalnih odnosa s najbližim osobama žene teško podnose ali odvajanje od dece je ipak najteže. Rezultati jednog istraživanja iz ženskog zatvora u Požarevcu pokazuju redosled deprivacija kod njih, materinstva, autonomije, individualnosti, ljudske pažnje i saosećanja, ključne uloge-žene i prijateljskih odnosa (Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009).

Uslovi smeštaja, organizovanje rada, osposobljavanja i obrazovanja, individualnog rada sa vaspitačima ne mogu se pravdati nedostatkom finansijskih sredstava, neki su od nalaza monitoringa ženskog zatvora. Neophodno je obrazovanje i osposobljavanje žena, koje će biti primenjivo u zatvoru i van njega, a ne "instant" edukacija, koje je i po mišljenju zaposlenih u KPZ Požarevac "pucanje u prazno" (Helsinški odbor, 2011). Reformski zakoni su, posebno kada su u pitanju osuđenice, negde u zastoju. Iako neke odluke za poboljšanja uslova izdržavanja zatvorske kazne postoje, ona su stalno na dugom "štapu". Uviđanje značaja rada, stručnog osposobljavanja, učenja raznih veština komunikacija i nenasilnog rešavanja problema, osnaživanja žena za život bez zlostavljanja i izbavljanja iz takvog života, kao i onog kojeg provode u zatvoru podrazumevalo bi obezbeđivanje stručnih kadrova, više sredstava i preduzumljivosti. Budimo realni, bar kad je reč o ženama, u praksi smo daleko od toga što piše u izveštajima za raznolike svrhe.

Ženama su, uglavnom, i u zatvoru na raspolaganju tzv. ženski poslovi (pranje veša, čišćenje zatvorskog prostora, obrađivanje bašte, vez...) za koje imaju iskustvo i "radni staž". Ista ih čekaju i kada se vrate kući.

Tabela 4. Osuđena lica po polu i dužini kazne (za 2013. godinu)

Dužina kazne	muškarci		žene	
	N	%	N	%
1-6 meseci	607	8,6	21	7,6
6m -1god	694	9,8	37	13,4
1-3 god	2024	28,7	97	35,1
3-5 god	1459	20,7	48	17,4
5-10 god	1379	19,6	43	15,6
10 i više god	891	12,6	30	10,9
Ukupno	7054	100	276	100

Iz prethodne tabele, vidljivo je da je najveći broj žena i muškaraca osuđen na kazne u trajanju od jedne do tri godine i od tri do pet godina. Izdvajamo te dužine kazne i zbog toga što su pogodni za sve oblike obrazovanja i osposobljavanja u zatvoru.

Međutim, dužina kazne ne bi trebalo da bude prepreka za obrazovanje ni onima s kratkim ali ni dugim zatvorskim kaznama. Osuđenicima s kratkim kaznama koristili bi programi za obuke- savetovanja za pronalaženje posla i obuka za nove poslove, informisanje o kursevima koje mogu nastaviti i po izlasku iz zatvora. Programi namenjeni razvijanju veština komunikacija i rešavanja konflikata (u porodici, na poslu, u životnom okruženju...) nenasilnim putem mogu se organizovati etapno u zatvorima, pogotovo pred kraj zatvorske kazne (Bracken, 2011).

Omogućavanje osuđenicima sa dugim kaznama da se bave smislenim osposobljavanjem, obrazovanjem, obukama i radnim aktivnostima uticalo bi na samopoštovanje i razvijalo odgovornost za "normalan" život.

Statistički podaci o starosti osuđenih lica u istom periodu ukazuju da je najveći udeo u kategoriji od 27 do 40 godina (47%), zatim slede 21 do 27 god. (18%), od 40 do 50 god. (17,6%). Najmanji procenat ih je u starosti između 18 i 21 (1,%) muškaraca i nijedna žena. Kada je u pitanju starost osuđenika treba se osvrnuti dodatno na negativne posledice dugotrajnog boravka u zatvoru i na one koji su u zatvoru a imaju preko 50 godina. U kategoriji od 50-60 godina je 10,3% muškaraca i 14% žena, a preko 70 godina ima 3,8 osuđenika i 5,4% osuđenica.

Rezultati istraživanja pokazuju da se izdvajaju tri kategorije starijih osuđenika. U prvu grupu spadaju oni koji su dobili dugogodišnje zatvorske kazne u mladosti i koji su ostarili u zatvoru. S obzirom na dugotrajnu socijalnu isključenost i izolaciju, ograničenost u radnom (dodali bismo i obrazovnom) iskustvu oni se suočavaju s najvećim teškoćama u socijalnoj integraciji nakon zatvora. Drugu grupu čine počinioци krivičnih dela iz navike i koji su celog života *između neslobode* odnosno recidivisti. Oni se racionalno prilagođavaju životu u zatvoru, često su korisnici narkotika i radno iskustvo kao i društvene veze su im ograničene. U treću grupu spadaju stariji koji su osuđeni u kasnijem životnom periodu, najveći broj je izvršioца seksualnih dela, najteže se prilagođavaju zatvorskim uslovima i mogu da budu žrtve drugih osuđenika (Kostić, 2014: 107: 108).

Bez obzira u koju ih grupu smestili nameće nam se pitanje: šta se sve u njima skupilo i skuplja u zaključanim prostorijama i o čemu razmišljaju kad onemoćali i stari izađu na svetlost dana? Nije daleko od toga, a oni stalni povratnici sigurno, da već sada razmišljaju koje (ne)delo da urade i vrate se u svoje sigurne "lisice". Svi su izgledi da se i zatvori pretvaraju u neke gerontološke centre, sigurne kuće za beskućnike, socijalne slučajeve i da ne nabrajamo još sumornije stvari.

Tabela 5. Raspoređenost osuđenih na dan 31. 12. 2013.

Kategorije	zatvoreno odeljenje (grupa V1 i V2)	poluotvoreno odeljenje (grupa B1 i B2)	otvoreno odeljenje (grupa A1 i A2)
N	5225	1639	209
%	73,9	23,1	3

Pokazatelji tretmana iz tabele govore o tome da je 73,9% osuđenika (podaci nisu odvojeni po polu) u zatvorenom odeljenju (grupa V1 i V2), u poluotvorenom je 23,1% (grupa B1 i B2) i 3% ih je u otvorenom odeljenju (grupa A1 i A2). Da li se broj osuđenih smeštenih u zatvorena odeljenja dodatno kažnjava da bi mu se nanela patnja i zlo zbog dela koje je sam učinio? Lišenje slobode i rešetke ma od kakvog materijala bile, ostavljaju samo duboke posledice na zatvorenike. Takav tretman vrši minimalnu promenu ponašanja ali može povećati recidivizam.

Tabela 6. Zastupljenost krivičnih dela po polu

Krivično delo	muškarci	žene
Teška krađa i krađa	24%	25,4%
Zloupotrebe droga	21,6%	21%
Ubistvo	8,5%	18,1%
Razbojništvo	14,8%	6,8%
Ostala krivična dela	31,1%	28,8%

Zastupljenost krivičnih dela osuđenih lica pokazuje da je krivično delo teška krađa i krađa kod muškaraca (24%) i kod žena (25,4%) najzastupljenije, slede zloupotrebe droge kod muškaraca (21,6%) a kod žena (21%). Kod žena su ubistva zastupljena (18,1%) a kod muškaraca (8,5%) dok razbojništva čine (14,8%) muškarci i (6,8%) žene. Silovanje je izvršilo oko 3% osuđenika a ostala krivična dela se kreću ispod tog procenta (npr. obljava nad nemoćnim licem, obljava nad detetom, nedozvoljene polne radnje, poreska utaja, primanje mita...). Značajno je napomenuti da ni jedna žena nije u zatvoru npr. zbog davanja mita, nasilničkog ponašanja na utakmici, nasilničkog ponašanja,

izazivanja opšte opasnosti, zloupotrebe položaja odgovornog lica...

Tabela 7. Osuđenici po stepenu školske spreme

Stepen školske spreme	muškarci		žene	
	N	%	N	%
Potpuno nepismeni	146	2	20	7,2
Nezavršena OŠ	1104	15,6	39	14,1
Završena OŠ	1570	22,2	68	24,6
Nezavršena SŠ	310	4,3	1	0,4
Završen 3. stepen	1741	25	48	17,4
Završen 4. i 5. stepen	2029	28,8	78	28,3
Završena VŠ i fakultet	146	2	22	8
Magistarske i doktorske	8	0,1	0	0
Ukupno	7054	100	276	100

Osuđenika, koji su evidentirani kao potpuno nepismeni, je 7,2% među ženama i 2% muškaraca, s nedovršenom osnovnom školom ima 15,6% muškaraca i 14,1% žena. S dovršenom OŠ je 22,2% osuđenika i 24,6% osuđenica a bez dovršene srednje škole je 4,3%% muškaraca i 0,4% žena. Najviše zatvorenika kod oba pola imaju završen treći i četvrti stepen. Završenu višu školu i fakultet ima 2% muškaraca i 8% žena a osam muškaraca ima magistarske i doktorske studije, dok ih nijedna žena nema.

Po dostupnim statističkim podacima ni jedna žena 2013 godine nije bila obuhvaćena ni jednim oblikom obrazovanja dok je 851 ili 12,06% muškaraca bilo obuhvaćeno: opismenjavanjem, OŠ, kursevima, 3 i 4 stepenom SSS i jedan osuđenik je završio fakultet. Najveći broj obuhvaćenih osuđenika 744 ili 87,43% je pohađalo kurseve. Podaci kojima raspolažemo o obrazovnoj strukturi osuđenika dovoljno govore da se suočavamo sa problemom: nepismenosti, elementarnim osnovnim obrazovanjem odraslih i visokim procentom nekvalifikovanih. Većina lica koje dospe u zatvor ima osnovnu ili nepotpunu srednju školu, neki od njih imaju teškoće sa čitanjem i pisanjem, i većina ih nema stalni posao. Odsustvo znanja i veština potrebnih za zapošljavanje čini ih nespremni da se po izlasku iz zatvora uključe na ionaki pretrpano tržište rada, pa dosta njih bira

jednostavniji put i vraća se aktivnostima koje su ih i dovele do zatvora. Jedan od faktora koji se pokazao kao uspešan u smanjenju povratništva u zatvore je edukacija osuđenika.

5. Struktura osoblja po službama i obrazovanju

Službe koje postoje u srpskim zatvorima propisane su Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije.

Vrste službi

Član 19

U zavodima mogu postojati sledeće službe:

- 1) služba za tretman;
- 2) služba za obezbeđenje;
- 3) služba za obuku i upošljavanje;
- 4) služba za zdravstvenu zaštitu;
- 5) služba za opšte poslove.

Za dva ili više zavoda mogu se obrazovati zajedničke službe.

Služba za tretman

Član 20

Služba za tretman procenjuje individualne potrebe, kapacitete za promenu i stepen rizika osuđenog za ponavljanje krivičnog dela, utvrđuje i sprovodi individualizovani program postupanja i primenjuje metode i postupke u cilju ostvarivanja individualne prevencije.

Služba za tretman utvrđuje program postupanja prema osuđenom, usklađuje rad ostalih službi i drugih učesnika u sprovođenju programa i obavlja druge poslove određene ovim zakonom.

Služba za obuku i upošljavanje

Član 23

Služba za obuku i upošljavanje obučava osuđene za rad, organizuje njihov rad i obavlja druge poslove određene zakonom, saglasno programu postupanja prema osuđenom.

Osuđeni se obučavaju i rade u zavodima ili izvan zavoda.

Rad Službe za obuku i upošljavanje se obavlja u okviru zakonom dozvoljenih delatnosti i u skladu sa propisima koji uređuju obavljanje svake pojedine delatnosti.

Na predlog upravnika zavoda, direktor Uprave odlučuje o vrsti i obimu obavljanja delatnosti.

Proizvodi i usluge iz rada Službe za obuku i upošljavanje mogu se koristiti za potrebe Uprave, sopstvene potrebe zavoda i za potrebe drugih zavoda.

Zavod može da prodaje na tržištu proizvode i usluge nastale u toku obuke i rada osuđenih.

Prihod od prodaje proizvoda i usluga iz obuke i rada osuđenih koristi zavod, u skladu sa finansijskim planom zavoda donetim uz saglasnost direktora Uprave. Prihodi se koriste za plaćanje troškova nastalih radom osuđenih, naknade za rad i nagrade za rad osuđenih, tehnološko unapređenje rada i poboljšanje uslova života, obrazovanja i rada osuđenih.

Ostvarivanje prihoda od obuke i rada osuđenih ne sme štetno uticati na ostvarenje svrhe obuke i upošljavanja.

Propis koji uređuje rad Službe za obuku i upošljavanje donosi ministar nadležan za poslove pravosuđa.

Prema podacima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija ukupno zaposlenih u zatvorima je 4183 od toga 76% muškaraca i 24% žena. Podaci po službama prikazani su u sledećoj tabeli. Na ovom mestu, ukazujemo samo na brojnost a ne na obrazovnu (ne)adekvatnost. Ne bez razloga, može se posumnjati u efikasnost i uspešnost.

Tabela 8. Zaposleni po službama na dan 31. 12. 2013. godine

Služba	zaposleni	
	N	%
Služba za tretman	295	7
Služba za obezbeđenje	2381	56,9
Služba za zdravstvenu zaštitu	287	6,9
Služba za obuku i upošljavanje	543	13
Služba za opšte poslove	636	15,2
Upravnik, zamenik, sekretar	41	1
Ukupno	4183	100

Od rada svih službi koje postoje u KPZ-a (služba za: tretman, obezbeđenje, obuku i upošljavanje, zdravstvenu zaštitu i opšte poslove) a posebno, od osoblja zaposlenih u službi za tretman i obuku i upošljavanje, zavisi ili bi trebalo da zavisi, uspešnost zatvorske kazne. Zbog toga ćemo pažnju usmeriti na te dve službe ne umanjujući značaj i ulogu ostalih zaposlenih u zatvoru.

Broj zaposlenih u penalnim ustanovama u 2013. godini bio je 4183 (3910 u stalnom radnom odnosu i 273 na određeno vreme) i od toga oko 7% u službi za tretman i 13% u službi za obuku i upošljavanje. Postavlja se pitanje da li 234 zaposlene osobe u službi za tretman u stalnom radnom odnosu plus 61 osoba angažovana na određeno vreme, i 482 +61 u obuci i upošljavanje mogu, na efikasan način "odraditi" zadatke propisane zakonom i pravilnicima?

Na prevelik broj osuđenih po vaspitaču ukazivali su i podaci Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, ističući ono što i mi znamo, da je i bez dodatnih problema i razloga, to ograničavajući faktor za kvalitetan rad. Vaspitne grupe sa više od 90 osoba na jednog vaspitača ne ostavljaju prostora za bilo kakav ozbiljniji individualni ili grupni rad (Zatvori u Srbiji, 2010). Zanimljivo bi bilo saznati na osnovu čega se onda pišu pogodnosti i napredovanja za osuđenike? Pored brojnih administrativnih poslova da li vaspitači imaju vremena i da vide, ne da

razgovaraju, savetuju, informišu i motivišu za određene programe i sadržaje korisne za promenu ličnosti i ponašanja osuđenika?

Kako se uspostavlja aktivna i redovna komunikacija sa osuđenima, da li vaspitači poseduju veštine slušanja i poštovanje sagovornika, koliko god da su osuđenici različiti? Da li su vaspitači osposobljeni za ispitivanje potreba osuđenika za obrazovanjem, osposobljavanjem, učešćem u drugim aktivnostima koje mu po zakonu pripadaju?

Da li se povremeni razgovori vaspitača sa osuđenima mogu nazvati pružanje psiho-socijalne podrške? Da li je realno očekivati da vaspitači imaju veštine organizovanja, vođenja diskusija i stvaranja međusobnog poverenja sa osuđenima? Da li je moguće da se neko posle izolacije iz društva i porodice, bez ikakvog osposobljavanja i podrške, integriše u društvo?

Ni najbolji zakoni niti ugrađeni međunarodni standardi adekvatnog postupanja s osuđenima ne mogu zatvorsku kaznu "oživotvoriti" ako osoblje nije "doraslo" tom složenom zadatku.

Krenimo od pitanja: šta je bazično jezgro vaspitača, koji je korpus njihovog obrazovanja - za šta su oni osposobljeni? Šta znači biti dobar vaspitač na terenu penologije? Specifikuje li zakon tu vrstu delatnosti? Ko je drugi, sem KPZ-a i njihovog kadra, dužan da realizuje zakonske odredbe koje se tiču ostvarivanja prava osuđenika na obrazovanje? (Knežić, 2014).

Da li vaspitači poznaju specifične metode i tehnike prilagođene procesu učenja i obrazovanja odraslih? Da li su spremni i otvoreni za učenje i primenu novih metoda i stilova učenja? Da li su osposobljeni, i ako jesu da li se pitaju, prilikom odabira osuđenika za osposobljavanje, obučavanje i rad? Poznaju li načine ublažavanja barijera osuđenih za obrazovanje i osposobljavanje?

Ako se želi neka promena u pristupu obrazovanja kao faktora resocijalizacije osuđenika onda je neophodno poći baš od zaposlenih u službama za tretman i obuku. Oni se nalaze između onih službi zaduženih za bezbednost i represiju i osuđenika koje bi trebalo motivisati za promene putem programa nastalih na

proceni njihovih potreba. Položaj im nije ugodan. Bez mogućnosti da se posvete vlastitom pozivu i razumevanja specifičnosti zatvorske sredine mogu se pridružiti "nadzoru i čuvanju" osuđenika dok im ne istekne kazna.

Pitanja se sama od sebe nameću, teško da se odgovor na njih može dati bez ozbiljnog naučno-stručnog istraživanja na nivou svih zatvora.

Ko sve obavlja posao vaspitača, koje je osnovno obrazovanje osoblja zaposlenog u službama za tretman i obuku i upošljavanje? Krenimo od zvaničnog i u praksi primenjenog, a ne naučnog određenja. Pod pojmom "vaspitač", u zatvorskom sistemu Srbije podrazuma se visokoobrazovan stručnjak koji neposredno radi sa osuđenikom na realizaciji vaspitno-korektivnog programa. Uslov za obavljanje poslova vaspitača su: završen Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju-smer za prevenciju i resocijalizaciju, Filozofski fakultet (grupa pedagogija, psihologija, sociologija), Učiteljski fakultet ili Fakultet političkih nauka-smer socijalna politika(Stevanović, 2010: 280). Za početak, pitamo se da li su navedeni stručni profili slučajno prevideli da je reč o odraslim osuđenicima i da postoji fakultetski obrazovan kadar-andragog?

Svaka rasprava o obrazovnoj strukturi vaspitačkog kadra u kazneno-popravnim zavodima podrazumeva da tu odgovornu funkciju mogu obavljati samo osobe koje su stekle andragoško-psihološko-penološko obrazovanje da planiraju, programiraju, potiču, usmeravaju rad i vrednuju vaspitno-obrazovne rezultate u zatvorskim ustanovama.

Kod nas, pored problema raznolikosti stručne spreme vaspitača postoji i problem neadekvatnog usavršavanja posle završenog formalnog obrazovanja. Osoblje se oslanja na znanja stečena školovanjem i pojedinci na iskustvo stečeno radom sa osuđenicima. A, da ona nisu dovoljna ni u jednoj oblasti, valjda, niko danas ne sumnja. Na osnovu razgovora sa nekim od vaspitača saznali smo da se problem usložnjava i zbog nepostojanja jasne podele poslova u skladu sa stručnim profilom vaspitača. Kada bi svako radio posao za što je obrazovan, tretman osuđenih na izdržavanju zatvorske kazne bio bi funkcionalniji i

uspešniji. Primera radi, posao organizovanja obrazovanja, obuke i usavršavanja trebalo bi da rade andragozi, a ne profesori geografije ili maturanti gimnazije; za različite psihoterapeutske tretmane i psihodijagnostiku razumno je da su zaduženi psiholozi, a ne profesori fizičke kulture ili fizioterapeutski tehničari, i tako redom.

Tretman bi trebalo da je usmeren ka osuđeniku s glavnim ciljem da ublaži negativne efekte zatvorskih uslova života koji su neizbežni, da umanjí osećanje odbačenosti i izolovanosti kod osuđenika, i da istovremeno pruži neophodnu pomoć pojedincu da promeni ponašanje koje ga je dovelo u zatvor, povrati samopouzdanje, veru u sebe, svoje mogućnosti i sposobnosti.

Delotvornog tretmana, upoznavanja ličnosti osuđenika, programa postupanja, obrazovanja, obuke, uposlenja, grupnih i individualnih oblika rada i organizovanja slobodnog vremena nema bez obrazovanog kadra. Da su "zatvori u krizi" u proteklím decenijama upozoravaju nas istraživači te oblasti (Mrvić-Petrović, 2007., Coyle, 2000. i dr.).

Razlozi su višestruki, a posledice negativne za osuđenika, ali i za osoblje. Čini se, da su se zaposleni bolje snalazili dok su imali "čvrsto tlo pod nogama" i poštovali strogu hijerarhiju i održavali mir i disciplinu uz pomoć "bensedina od 1000mg"- kako su osuđenici u žargonu zvali palice u penalnim ustanovama. Jedno od rešenja je pružanje vaspitačima mogućnosti za kontinuirano obrazovanje i usavršavanje kojim će pokušati da menjaju rigidne stavove ostalih službenika u pravcu humanizacije uslova u KPZ-a.

Obrazovna struktura vaspitača i zaposlenih u službi za OIU¹¹

Prvo o čemu šira javnost razmišlja kada se pomenu uslovi u zatvorima su: visoki zidovi, rešetke i žičane ograde, teške kapije, stara i nehigijenska arhitektonska rešenja i naoružano spoljašnje obezbeđenje. Međutim, osoblje svih službi u KPZ-u i zatvorenci su ključni faktori koji čine život u zatvoru (ne)podnošljivim. Kada

¹¹ OIU je skraćenica za službu za obuku i upošljavanje

su svojevremeno jednog ozloglašenog upravnika KPZ-a kritikovali zbog torture, nasilja i lošeg postupanja prema osuđenima on je na kritike odgovorio da nije raspisao konkurs za prijem u zatvor, misleći da je time dao duhovit odgovor. No, ako se ne mogu birati osuđenici, osoblje se bira. Pravilo¹² 46.1 koje se odnosi na osoblje kaznenih zavoda propisuje "*Uprava kaznenih zavoda mora brižljivo odabrati osoblje svih stepena, jer dobro upravljanje kaznenim zavodima zavisi od čestitosti ovog osoblja, njegove čovečnosti, njegovih ličnih osobina i njegove stručne sposobnosti.*"

Već navedeni procenti o zaposlenim u službi za tretman (7%) i službi za obuku i upošljavanje (13%) i bez obrazovne strukture zaposlenih, sami po sebi dovoljno kazuju o mogućnostima delotvornog rada na ostvarivanju tretmana i prava na obrazovanje osuđenika.

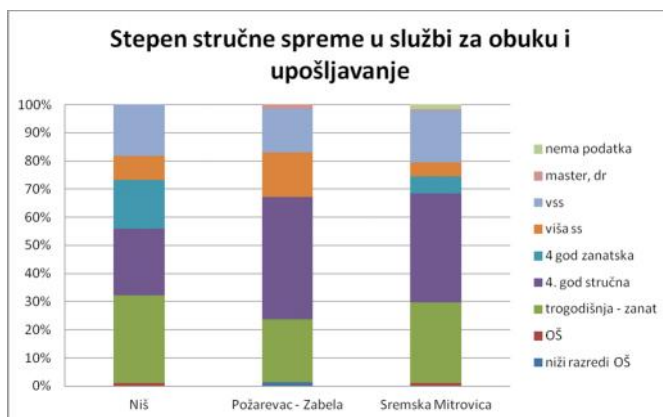
Da ne bi i dalje bila aktuelna sintagma "odležao kaznu", koja je našla svoje mesto i u javnosti, neophodno je svakodnevno ukazivati na činjenicu da jedino obrazovan i osposobljen kadar može zaslužiti poverenje za valjan tretman. Dodamo li nedovoljnom broju osoblja i one među njima bez odgovarajuće stručne spreme i dodatnih osposobljavanja i usavršavanja upotpunjujemo kadrovsku sliku u KPZ-a. Slika nije za pohvalu, naročito posle podataka koji slede.

¹² Skup minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenicima, usvojena na prvom kongresu UN za prevenciju kriminaliteta i postupak sa prestupnicima u Ženevi 1955, i potvrđena od Ekonomskog i socijalnog saveta rezolucijom br. 663 (XXIV) 1957. i br. 2076 (LXII) 1977. Prevod preuzet iz "Arhiva za pravne i društvene nauke", br. 4/1956, prev. Prof. N. Srzentić.

Tabela 9. Obrazovna struktura zaposlenih u službi za obuku i upošljavanje (OIU)¹³

Stepen obrazovanja	Obuka i upošljavanje (OIU) – izraženo u %		
	Niš (N=93)	Zabela (N=76)	S. Mitrovica (N=181)
Niži razredi OŠ	0	1,3	0
OŠ	1,1	0	1,1
trogodišnja - zanat	31,2	22,4	28,7
4 god. stručna	23,7	43,4	38,7
4 god. zanatska	17,2	0	6,1
viša ss	8,6	15,8	5
VSS	18,3	15,8	18,2
master, doktorat	0	1,3	0,6
nema podatka	0	0	1,7
Ukupno	100	100	100

Slika 2. Stepen stručne spreme u službi za obuku i upošljavanje

Najveći deo rada na organizovanju obuke i osposobljavanja osuđenih, što se iz podataka vidi (43%), izvode kadrovi sa trećim i

¹³ Podaci su iz UIKS, mart 2016.

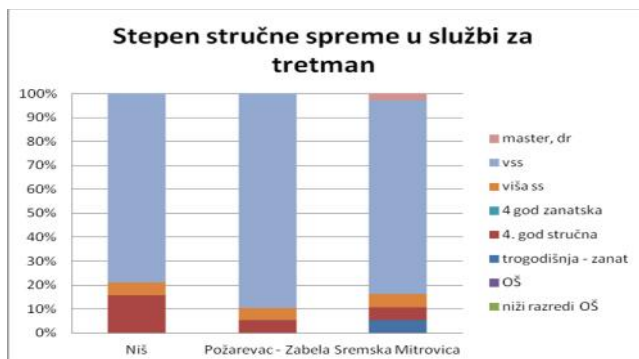
četvrtim stepenom stručnosti (trogodišnje škole-zanati i četvorogodišnje srednje škole). Ne sumnjamo da dobri instruktori praktične nastave znaju svoj zanat ali njihova ruka ne može se pružiti do nadležnosti resocijalizacije, prevaspitanja, pripreme i postpenalnog tretmana. Da li je prvi, drugi i treći stepen stručne sprema u službi za obuku i upošljavanje posledica određene kategorije ljudi koji su zatvorskim iskustvom osposobljeni za zanatske poslove? I ako je tako to ne može biti opravdanje da oni ne poseduju znanja koja će im pomoći u ophođenju s zatvorenicima, kako bi olakšali sebi posao a njima put ka slobodi.

Ima i onih koji su zaposleni u Službi za obuku i upošljavanje a koji smatraju da im nisu potrebne posebne edukacije u vezi sa specifičnostima populacije s kojom rade jer imaju dugogodišnje iskustvo u radu. Njihove zamerke se odnose samo na zastarelu tehnologiju.

Tabela 10. Obrazovna struktura zaposlenih u službi tretman

Stepen obrazovanja	Tretman – izraženo u %		
	Niš (N=38)	Zabela (N=19)	S. Mitrovica (N=37)
niži razredi OŠ	0	0	0
OŠ	0	0	0
trogodišnja - zanat	0	0	5,4
4. god stručna	15,8	5,3	5,4
4 god zanatska	0	0	0
viša ss	5,3	5,3	5,4
VSS	78,9	89,5	81,1
master, doktorat	0	0	2,7
Ukupno	100	100	100

Slika 3. Stepen stručne spreme u službi za tretman

Podaci u tabelama i slikama odnose se na naša tri najveća KPZ-a (Niš, Požarevac - Zabela i Sremska Mitrovica) kako bismo primerom ukazali na strukturu vaspitačkog kadra.

U KPZ (Ćuprija, Požarevac-ženski, i Šabac) u službi za tretman uz zaposlene osobe sa višom i visokom školom ima ih i sa zanatom i četvorogodišnjom stručnom spremom. U KPZ (Beograd, Padinska Skela i Sombor) zaposleni imaju višu i visoku stručnu spremu. Vratimo se na trenutak brojkama koje ukazuju da su u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici zaposlene samo 94 osobe u službi za tretman od kojih 82% ima VSS. Međutim, među psiholozima, defektolozima (koji su najbrojniji), sociolozima, socijalnim radnicima, pedagogima i andragozima našli su se i profesori marksizma, istorije, geografije, razredne nastave, politikolozi, mašinski inženjeri... Ovim nije iscrpljena lista postojećih profesija koje se bave vaspitačkim poslom u KPZ-a, ali i navedena zanimanja dovoljno govore koliko su "šaroliki" obrazovni podaci o osoblju u službi za tretman.

Više je nego dobro što na prijemu i upoznavanju osuđenih, utvrđivanju strukture ličnosti, proceni rizika, proceni potreba sadržaja programa postupanja i određivanja tretmana učestvuju oni koji su za to formalno obrazovani, bilo da su oni psiholozi ili klinički psiholozi uz defektologe, pedagoge, socijalne radnike. Njihove uloge valja podržati od dolaska osuđenog na izdržavanje

kazne do otpusta iz KPZ-a, posebno kada bi psiholozi imali više kontakata sa osuđenima sa psihičkim poremećajima ličnosti.

I u ostalim zatvorima u Srbiji među ovim kadrom ima navedenih stručnih profila, ali i onih koji su se hrabro prihvatili vaspitačkog posla u službi za tretman (ugostiteljski tehničar, fizioterapeutski tehničar, konfekcionar, konditor, hotelski nadzornik, maturant gimnazije i srednjeg usmerenog obrazovanja....) Šta su oni s takvim formalnim obrazovanjem kadri da učine u službi za tretman (npr. procenjivanje individualnih potreba osuđenika, utvrđivanje i sprovođenje individualizovanog programa postupanja, organizovanje grupnih oblika rada (specijalizovani programi, edukacije, stručno osposobljavanje, radionice), slobodnih aktivnosti i slično.

Pažljiva analiza strukture obrazovnih profila lako pokazuje da je među zaposlenima najmanje andragoga - onih kojih bi trebalo da su među prvima. Zašto? Odgovor se jasno vidi kroz studijske programe (ovom prilikom ne za decu i mlade) nego za obrazovanje odraslih. Nažalost, koliko nam je poznato, mnogima koji se bave andragogijom i obrazovanjem odraslih, ista nije matična oblast. Oni su mogli da steknu specijalno andragoško znanje samo fragmentarno, više informativno. Obrazovna struktura odnosno profesionalna osposobljenost većeg dela kadrova u službama za tretman i obuku, bave se onim za šta nisu pripremani bazičnim obrazovanjem, a koji će s obzirom na to koliko ih ima, obeležiti decenije nekompetentnog rada. A da ne pominjemo one koji su, izgleda, u službi za tretman, ovde ne mislimo na obuku i upošljavanje, našli uhlebljenje slučajem, kao što su: inženjeri, politikolozi, tehničari PTT i dr.

Problem obrazovne (ne)prikladnosti kadrova koji rade na planiranju i organizovanju obrazovanja, osposobljavanja i obuci odraslih je i u nerazgraničenju poslova koji rade u tim službama (Kao što se ostali profili upliću u andragoško područje, pretpostavljamo, da bi da su brojniji u KPZ-a i andragozi pokušavali rešavati probleme drugih profesija, npr. psihologa). Katedra za andragogiju Filozofskog fakulteta BU se ozbiljno bavila profesijom svojih kadrova i prevladala je ideja šireg profila

upotrebljivosti. Jedna od ideja je i oblast penološke andragogije i njoj dodirnih disciplina: opšta andragogija, opšta psihologija, opšta pedagogija, osnovi psihologije ličnosti, andragoška didaktika, učenje odraslih, veštine psihološkog savetovanja, uvod u etiku, sistem i organizacija obrazovanja odraslih, planiranje obrazovanja odraslih, andragogija rada, socijalna andragogija, porodična andragogija, sociologija mentalnih poremećaja, stručno obrazovanje, socijalizacija odraslih, andragogija komunikacija i medija i dr. što pruža dovoljno osnova za efikasan rad i u zatvorskim uslovima. Andragozi poseduju znanja i veštine kao što su: *kako odrastao čovek uči*, kako ga motivisati za obrazovanje i obuku i kad je u zatvorskim uslovima, kao i razvijanje socijalnih veština i komunikacija koje mogu doprineti procesu resocijalizacije za život van a ne samo unutar zatvorskih žica.

Poznato je da "odgovoran" vaspitač, uz stresan ali i degradiran posao, napušta zatvor prvom prilikom koja mu obezbeđuje egzistenciju. Stoga je, na kraju i početku svega potrebno vaspitačima vratiti ugled koji to ime zaslužuje, a ne da se njihov rad svodi na svakodnevne rutinske poslove ili kako misle osuđenici na cenzuru pošte i cinkarenje (Knežić, 2016).

Rešavanje datih problema ne može rešiti mali broj kadrova kojima je kriminologija, penologija, andragogija, psihologija... struka ili opredeljenje. Kadrovska pitanje se ne može promeniti preko noći ali može se intenzivnije raditi na njihovim kompetencijama koje na ovom mestu definišememo kao: *"kompozit znanja, veština, stavova i vrednosti, koji pojedinac treba da razvije i usvoji, a koji ga kvalifikuju za obavljanje određenog posla ili zanimanja"* (Despotović, 2010: 131).

Zaposleni u službama za tretman u KPZ-a trebalo bi da poseduju širok spektar znanja i veština za uspešno organizovanje i sprovođenje korektivnog tretmana osuđenika. S obzirom na značajan broj zaposlenih koji po bazičnom obrazovanju nisu profesionalno kompetentni za rad sa osuđeničkom populacijom (profesori istorije, marksizma, odbrane i zaštite, geografije...),

dodatni kursevi i edukacije bi morali biti obavezni bez obzira na dugogodišnje iskustvo koje imaju.

Poznato je da vaspitači za obavljanje tako složenog posla moraju biti fleksibilni, sposobni za planiranje i organizovanje obrazovnih aktivnosti i praćenje svih preduzetih mera, obučeni za brzo prilagođavanje i adekvatno reagovanje u kriznim i stresnim situacijama, da imaju razvijenu empatiju i pozitivne stavove ka promeni i ostvarivanju resocijalizacije osuđenih. Kreiranje pozitivne i stimulativne atmosfere za učenje i balansiranje između obrazovanja, kulturno-rekreativnih delatnosti i sportskih aktivnosti sa bezbednosnim merama izazov je za profesionalce koji rade na resocijalizaciji u zatvorima (Coyle, 2000)

Svi u zatvorima i oni koji su "zaduženi" u društvu (nadležna ministarstva i institucije) treba da budu svesni činjenice da su efekti zatvaranja osuđenika dok ne "odleže svoje" veoma kratkog daha ako se samoj represiji ne doda "život". Najjednostavnije rečeno, kako osposobiti čoveka za život u društvenoj zajednici ako mu nisu na raspolaganju nikakve aktivnosti (obrazovne, radne, rekreativno-kulturne, terapijske...) bez kojih čovek u društvu teško može da funkcioniše. Samo lišenje slobode je dovoljna represija i priprema osuđenika za život po isteku kazne moguća je jedino u pozitivnom okruženju s profesionalcima u svim službama. Na vaspitače se ne može gledati kao na drugorazredno osoblje zaduženo za svakodnevne rutinske aktivnosti (povremene individualne razgovore, isporuku pisama...) nego na zanimanje koje zahteva specifično obrazovanje i permanentno usavršavanje.

Poznato je da na klimu u zatvoru, posebno na obrazovanje, značajno utiče kako ustanova i samo zatvorsko osoblje vide svrhu obrazovanja u zatvoru. Od značaja su i vrednosti i stavovi osoba koje su na pozicijama autoriteta (vlasti) u zatvoru. Dobro upravljanje i efikasnost zatvorskog tretmana zavise od čestitosti osoblja, stručnih sposobnosti i lične prilagodljivosti osoblja promenama koje nosi posao koji obavljaju (Blake&Sackett, 1975, prema Vacca, 2004).

Sistematska briga i rešenost društva treba da bude u pravcu slegledavanja kadrovskih problema u svim službama. O

zaposlenima u službi za obezbeđenje se "vodi računa" u Centru za obuku i stručno usavršavanje zaposlenih u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija (koji je otvoren 2006. godine u Nišu uz pomoć Misije OEBS-a u R. Srbiji). U toku 2012 godine u tom Centru kroz obuku je prošlo 363 zaposlena, od toga su samo 62 polaznika bila iz Službe za tretman (UIKS za 2012. godinu).

Nesporno je da je uloga Službe za obezbeđenje višestruko specifična i da su njihove edukacije najbrojnije, ali i organizacija obrazovanja u ostalim službama zaslužuje veću pažnju i primenljivost ponuđenih programa u praksi. I u toku 2013. godine u Centru je različite programe pohađalo preko 850 službenika od komandira do nadzornika. Obuku za rad na kompjuterima su prolazili radnici u administraciji a 65 zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija pohađalo je seminar o prevenciji stresa i sindroma sagorevanja, ne navode se podaci iz kojih službi (UIKS, 2013) Nesporno je da je uloga Službe za obezbeđenje višestruko specifična i da su njihove edukacije najbrojnije, ali i organizacija obrazovanja u ostalim službama zaslužuje veću pažnju i primenljivost ponuđenih programa u praksi. Podučavanje u zatvoru je znatno vremenski zahtevnije nego u zajednici jer zatvorenici nisu motivisani da uče i često su zaokupljeni drugim stvarima na časovima: predstojećim saslušanjem na sudu, ličnim problemima kod kuće ili disciplinskim problemima unutar zatvora (Bracken, 2011). Osoblju je važno dati priliku za kontinuirane obuke koje će im omogućiti da ostanu u toku sa znanjima iz struke, ali i da se povezuju i dele iskustva i resurse sa kolegama iz drugih zatvora kao i sa kolegama koji rade u klasičnom obrazovanju. Oni takođe treba da su u stanju da sarađuju sa ostalim osobljem uključenim u održavanje zatvorskog režima (zatvorski stražari, uprava itd.)(Knežić, 2016).

Neverovatan je podatak jednog istraživanja, ili je možda samo društveno poželjan odgovor, što nije retkost u istraživanju u društvenim naukama, da su svih 28 ispitanika mišljenja da su postojeći kapaciteti službe za tretman dovoljni za sprovođenje novih zakonskih odredbi (Srnić, i dr. 2014).

Imajući u vidu specifičnu prirodu zatvorskog obrazovanja i obuke, važno je osoblju obezbediti obuke koja će im pomoći, iako neki misle da im nisu potrebne, da razumeju zatvorsku sredinu, problem bezbednosti i njihovu ulogu i odgovornost u resocijalizaciji osuđenika.

Na nedovoljnu i/ili neadekvatnu obrazovnu strukturu kadra za rad sa sve prisutnijim brojem osuđenika zavisnih od psihoaktivnih supstanci i izvršilaca teških krivičnih dela (silovanje, obljuje deteta i ubistva, razbojništva) ukazuju malobrojna istraživanja, statistički podaci ali i reči zaposlenih u KPZ-a upućene, i autoru ovog teksta, prilikom poseta zatvorima (Knežić, Savić. 2012; Knežić, Savić, 2013).

Pitanja¹⁴ koja nam je uputilo nekoliko zabrinutih radnika iz službe za obezbeđenje bila su:

- kada ćete uraditi neko istraživanje na zaposlenima u zatvorima;
- da li će neko pitati nas za naša ugrožena prava; da li, mislite, da prenaseljeni zatvori ugrožavaju samo prava osuđenih;
- interesuje li ijedno ministarstvo naš hronični stres i zamor;
- naš strah usled stalne napetosti, neodgovarajućih uslova, povećanog broja osuđenika sa nasilnim krivičnim delima i korišćenje droge država nedovoljno uviđa?

Pored povećanja broja zaposlenih (vaspitača, lekara, instruktora...) neophodno je pažnju posvetiti njihovom kontinuiranom usavršavanju i učenju. Jednako tako relevantna su pitanja:

1. da li posao vaspitača, nastavnika i instruktora za praktičnu nastavu obavljaju osobe u skladu sa stručnim profilom svakog od njih?

¹⁴ U toku prikupljanja podataka (oktobar 2011) za projekat "Psihopatija i recidivizam osuđenika" u neformalnom razgovoru sa zaposlenim u službi obezbeđenja u Zabeli.

2. da li se oni koji imaju odgovarajuće "diplome" oslanjaju samo na znanje stečeno tokom školovanja?

Da li zaposleni poseduju opšte i posebne kompetencije za specifičan vaspitački rad sa osuđenima? Da li prepoznaju sopstvene obrazovne potrebe neophodne za rad na resocijalizaciji osuđenih lica? Da li su zadovoljni postojećim znanjem i veštinama?

Da li vaspitači prepoznaju značaj i mogućnosti obrazovanja, osposobljavanja, aktivnosti u slobodnom vremenu kao značajnim faktorima resocijalizacije zatvorenika? Zatim, da li zaposleni u navedenim službama, s obzirom na brojnost osuđenika i nedovoljnost stručnih kadrova, mogu valjano obavljati svoj posao i bez kontinuiranog "rada na sebi"?

Navedenim pitanjima dodiruje se veoma široka tema za istraživanja i to iz različitih nauka i naučnih disciplina. Nekim od postavljenih pitanja pokušali smo krenuti u otkrivanje "kadrovskih nepoznanica" u zatvorima. Da zavirivanje u zatvorenu sredinu nije lako znaju svi koji se bave istraživanjem na takvoj populaciji.

Istraživanje obavljeno u junu 2016. godine na prigodnom uzorku zaposlenih u službama za tretman i obuku i upošljavanje u KPZ-u Požarevac, Zabela i Sremska Mitrovica. U uzorku je bilo ukupno 51 zaposleno lice, od toga 24 (47%) žene i 27 (53%) muškaraca. Naša želja da dopremo do većeg broja zaposlenih u ove dve službe nije ostvarena. Možda nije izlišno podsetiti da su, u odnosu na broj zaposlenih, žene bile daleko spremnije na saradnju. Iz službe za tretman bilo je 34 (66,6%) ispitanika a iz Obuke 17 (33,3%)

U upitniku koji su popunili ispitanici, pored pola, starosti, radnog staža u KPZ-u, formalnog obrazovanja, ponuđena su im i dva pitanja u kojima su mogli navesti – da li su se stručno usavršavali i šta su pohađali, za kojim znanjima i veštinama osećaju potrebu i šta im najteže pada u radu.

Tabela 11. Godine radnog staža zaposlenih

god. staža	N	%
<5	6	12%
5-10	18	35%
11-15	13	25%
16-20	7	14%
21-25	6	12%
26-30	1	2%
sum	51	100%

Iz pogleda u tabelu uočava se da su najbrojniji oni koji imaju između 5-10 i 11-15 godina radnog staža što može ukazivati da su stekli dovoljno iskustva u radu sa osuđenima, da nisu pri kraju radnog veka ali i da je proteklo, bar toliko, godina od formalnog obrazovanja. Imajući u vidu, što smo već navodili, izmjenjenju strukturu osuđenika i zastarevanja znanja smatramo da je njima najpotrebnije kontinuirano obrazovanje i pohađanje dodatnih obuka, kurseva, različitih programa za grupnu terapiju i sl. Od starijeg kadra sa dugogodišnjim stažom u nepovoljnim i stresnim uslovima rada, verovatno, je teže očekivati da učestvuju na dodatnom "radu na sebi". Iz razgovora s njima očigledan je fizički zamor i mentalna iscrpljenost.

Ako je u uzorku iz službe za tretman bilo 66,6% ispitanika a 60,8% iz obe službe, ima formalno obrazovanje-FASPER (14), FPN (šest), Psihologija (pet), Andragogija, Učiteljski i Sociologija (po dvoje) onda se taj podatak može se tumačiti kao da su na popunjavanja upitnika pristajali samo oni koji ispunjavaju formalne uslove za tu vrstu posla. Kako bilo, sa srednjom školom ih je 7,8% i pretpostavljamo da rade na obuci i upošljavanju osuđenika.

Od ukupnog broja 27 (53%) se posle završenog školovanja dalje usavršavalo. Zanimljivo je da je svih pet psihologa završavalo edukacije iz psihoterapije (transakcione analize i kognitivno bihevioralne) zaposleni s FPN su završavali seminare nevladinih organizacija o podršci osuđenima, zaposleni s FASPER-a su pohađali doktorske studije, primenu alternativnih

sankcija i obuke o nasilju u porodici, andragozi navode različite seminare ne imenujući ih. Zaposleni u Obuci navode razne specijalističke seminare.

Znanja koja im nedostaju u radu sa osuđennicima su:

- edukacije za rad s narkomanima, grupni rad s narkomanima, alkoholičarima i seksualno devijantnim, klinička psihologija;
- specijalizovani programi za grupni rad, vođenje grupe, psihološke tehnike rada, znanja o različitim stilovima učenja, znanja iz oblasti pedagogije, i
- znanja iz oblasti prava i penologije.

Istaknuto je da se edukacije retko organizuju, pogotovo one koja se odnose na konkretne probleme u radu sa osuđennicima.

Iako se na osnovu ovakvog uzorka ne mogu izvoditi pouzdaniji zaključci može se slobodno reći da osoblje izražava potrebu za dodatnim usavršavanjima i nedostatak znanja i veština za stručan rad s posebnim kategorijama zatvorenika (narkomani, seksualni prestupnici...).

Našim ispitanicima u zatvoru najteže padaju:

- veliki broj osuđenika u grupi;
- izloženost nesigurnosti u zatvoru;
- nedostatak podrške iz drugih službi u zatvoru

Navedene teškoće u saglasnosti su sa napred navedenim pitanjima iz 2012. godine gde je izražen stres, umor i strah osoblja od nesigurnosti u zatvoru.

A samo široko obrazovan kadar, uz celoživotno neformalno i informalno učenje, mogao bi biti od koristi u organizovanju i radu na resocijalizaciji, osposobljavanju, reintegraciji, ili kako god ga nazvali, osuđenika.

Bez obrazovanja, profesionalne veštine, mogućnosti za stalnim usavršavanjem i motivisanosti osoblja teško se mogu postići pomaci ka boljim rezultatima u tretmanu osuđenika. Jasno je da osoblje bez uverenja i podrške uprave i društva ostaje "vezanih ruku". Dobra volja, kao ni na drugim mestima, nije dovoljna. Zaposleni u zatvorima su često bespomoćni da učine bilo šta sem održavanja discipline u zatvoru. Lišavanjem osuđenika mogućnosti obrazovnih programa, radnih aktivnosti i kulturno-rekreativnih aktivnosti pada i resocijalizacija.

**OBRAZOVANJE:
DRUŠTVENA I INDIVIDUALNA
NEOPHODNOST**

Podsećanje na samo nekoliko naslova knjiga: "*Obrazovanje za sve*"; "*Obrazovanje pre svega*"; "*Izazovi obrazovanju*"; "*Čovjek i doživotno obrazovanje*"; "*Obrazovanjem u budućnost*", "*Učenje da se bude*" i "*Društvo znanja*", koje su imale odjeka u savremenom svetu, upućuju na obrazovanje i/ili učenje kao društvenu i individualnu neophodnost. Bolje reći, govore da je obrazovanje "način da se bude u svetu". U filozofskim učenjima o najopštijim, fundamentalnim određenjima bića, obrazovanje, odnosno sticanje znanja i razvijanje sposobnosti dostojanstvenog ljudskog opstanka je pre svega. Senku vlastitog obrazovanja ne može niko, nikako i nigde preskočiti. I svekoličke knjige iz sveta obrazovanja, ako ih nismo pogrešno i nedovoljno pročitali, bez izuzetka svedoče o tome. Lako je, i danas se složiti, da je obrazovanje najvažniji činilac razvoja pojedinca i društva i jedan od temelja čitave ljudske stvarnosti (Lobro, 1979).

Džordž Pickering započinje svoju knjigu "*Izazovi obrazovanju*" rečima: "*Možda je obrazovanje danas najvažniji svetski problem; valjano upotrebjeno, ono će dati bolje društvo, u suprotnom slučaju, može da nas uništi*" (Pickering, 1971: 17) Njegove reči ni danas ne gube na vrednosti. Naprotiv.

Obrazovanje u penalnim institucijama u interesu je kako osuđenih lica tako i društva u celini. Ostvarivanje prava na obrazovanje u uslovima lišenja slobode preduslov je za prevazilaženja marginalizacije i stigmatizacije "robijaša".

"Priprema za život" posle zatvora ne bi trebalo da znači samo pripremu za ostvarivanje mogućnosti zaposlenja, nego kao mogućnost promena koje obrazovanje može doneti položaju pojedinca, ali i društva u celini (od smanjenja recidivizma do promene načina intergisanja u društvo i smanjenja troškova izvršenja zatvorskih sankcija). Dovoljno su sami sebe (ne)delom porazili, ne treba da ih otpišemo nego da im pružimo šansa za život bez "sukoba sa zakonom". Znano je da to nije lako ni moguće za sve. Razlozi za to su mnogostruki. Na ovom mestu ukazujemo na taj što se obrazovanje i učenje osuđenika ne prepoznaje kao društveno značajan činilac resocijalizacije.

Razumevanje neophodnosti obrazovanja ovog marginalizovanog i od očiju javnosti sklonjenog dela odraslih ne znači samo deklarativno pravo na obrazovanje u zakonima o izvršenju krivičnih sankcija. U Zakonu je to prilično jasno. Međutim, problem je da se stvore realni uslovi u kojima ono može da funkcioniše i doprinosi osposobljavanju osuđenika za život posle zatvora.

Primeri da je obrazovanje osuđenika moguće postoje u savremenom svetu, pogotovo u razvijenim evropskim državama. EPEA (European Prison Education Association) –Evropska organizacija za obrazovanje zatvorenika jedna je od organizacija koja promoviše značaj, ulogu i razvoj obrazovanja u zatvorima širom Evrope u skladu sa preporukama Saveta Evrope.

Izostanak dobro-organizovanih programa resocijalizacije neizbežno jača represivnu ulogu zatvorske kazne. Umesto osporavanja i odustajanja od koncepta "popravljanja" osuđenika umesnije je zapitati se: kako se može negirati i poricati uticaj i značaj nečeg što se ne provodi, ili se provodi na neadekvatan i nenaučno osmišljen način. Ili je potpuno zapostavljeno. Ono čega nema, u ovom slučaju obrazovanja, organizovanog na potrebama osuđenika i društva, ne može ni dati rezultate. Isto tako, skoro da nema čoveka, pa i kad je u zatvoru, koji namerno ili stihijski nije uključen u neku vrstu obrazovanja. Ne izgleda ništa prirodnije od toga da pojedinac svakodnevno nešto nauči, jer ako ništa drugo on komunicira s drugim čovekom. O spontanom, iskustvenom i

obrazovanju unutar osuđeničkog kolektiva, koliko nam je poznato kod nas, nema pouzdanih podataka, iako izgleda imajući u vidu broj povratnika, da jedino ono stalno funkcioniše i daje rezultate.

Klima koja vlada iza rešetaka pogoduje formiranju najraznovrsnijih neformalnih grupa, koje ne retko za mnoge osuđeničke postaju "škola života" i "učionica" za sticanje i usavršavanje kriminalnog iskustva i zanata.

Bez obzira koliko je zatvorska sredina jedan veštački ambijent opasan zidovima i raznovrsnim ograničenjima proizvest će manje štetne posledice po osuđeničke ako vreme provedeno u zatvoru bude smislenije od prebrojavanja, zatezanja uniformi, cinkarenja, obavljanja raznih besciljnih zadataka, ispraznog slobodnog vremena i sl. Jedna od aktivnosti koje bi trebalo raznovrsnije, sadržajnije i ozbiljnije organizovati u zatvoru je obrazovanje (opšte i stručno, formalno i neformalno).

1. Istorija organizovanog obrazovanja osuđenika nije duga

Podsetimo se na ne baš dugu istoriju organizovanog obrazovanja osuđenika. Odmah se ograđujemo od pretenzija na sve(obuhvatnost) obrazovanja osuđenika u teoriji i praksi kod nas. Očekivano je da se teorijsko oblikovanje obrazovanja osuđenih lica nije moglo razvijati i uobličavati pre intenzivnijeg razvoja andragogije. Mihajlo Ogrizović je, kod nas, već u prvim klasifikacijama andragogije penološkoj andragogiji dao značaj. S obzirom na područje i problem obrazovanja odraslih u specifičnim uslovima lišenih slobode počecemo od perioda posle Drugog svetskog rata i dokumentacije koja se odnosi na date okolnosti i probleme.

Posleratni period *masovnog narodnog prosvetivanja od 1945. do 1950. godine* odrazio se i na obrazovanje u zatvorima a obeležava ga pojava analfabetskih tečajeva i podsticajne prinude na kakvu-takvu obuku u nekom zanatu. Bojimo se da još stojimo u mestu, da se nije odmaklo od početka.

Od samog uvođenja obrazovanja u zatvorske institucije ono se organizuje u zatvorima i/ili u saradnji s lokalnim obrazovnim ustanovama. Kada je 1945. donesen Zakon o vrstama kazne i Privremeno uputstvo o izvršenju kazne uvedena je koncepcija prevaspitanja i klasifikacija osuđenih lica i cilj kazne *nije samo kažnjavanje krivaca, nego i prevaspitanje osuđenog u duhu odanosti otadžbini, radne discipline i časnog odnosa prema državnim i društvenim odnosima, osposobljavanje osuđenog za uslove zajedničkog života i učvršćivanje onih crta njegovog karaktera koji će ga zadržati od daljeg vršenja krivičnog dela. Pri tom se mora voditi računa da se osuđeniku ne pričinjavaju fizičke patnje ili unižava njegovo dostojanstvo.*

Ubrzo je posle prvog *Privremenog uputstva o izvršenju kazni* (br. 1199, 1945) doneto i drugo *Uputstvo o nastavno-vaspitanom i kulturno-prosvetnom radu po kaznenim ustanovama* (br. 2071, 1947. godine). Uputstvom su predviđeni sledeći oblici nastavno-vaspitanog i kulturno-prosvetnog rada: *predavanja, analfabetski tečajevi, stručni kursevi, individualno usavršavanje, pevačka sekcija, muzička sekcija, prikazivanje pozorišnih komada i filmova, razne priredbe, usmene novine gimnastika, laka atletika i šah.* Čini se da je ovo *Uputstvo* zaslužilo možda, višu ocenu od ovih savremenih zakona o izvršenju krivičnih sankcija.

Ovom prilikom nećemo suditi o oceni ideološko-političkog prevaspitanja. Analfabetski tečajevi su se održavali svakog dana, a u nedostatku nastavno-vaspitanog osoblja tečajeve su izvodili i *podesna lica* iz redova osuđenika pod kontrolom nastavno-vaspitanog referenta. Stručnjaci – osuđenici mogli su držati stručne kurseve za zanate i poljoprivredu, za one osuđenike koji su se opismenili. Pravo na individualno usavršavanje imali su osuđenici (umetnici, naučnici, udarnici) u vremenu predviđenom za nastavno-vaspitanje i kulturno-prosvetni rad.

Sledeći doneti dokument bio je *Zakon o izvršenju kazni* (1948. godine) u kojem stoji: *U kazneno –popravnim ustanovama osnovaće se stručno-zanatske i poljoprivredne škole, kao i nastava za opšte obrazovanje, a za nepismene analfabetski tečajevi... (čl. 60).*

U duhu vremena i (ne)prilika nije neočekivana odredba da *bliže odredbe o merama za prevaspitanje osuđenih propisuje Ministar unutrašnjih poslova FNRJ(čl. 62)*

U Zakonu o izvršenju sankcija iz 1961. godine propisano je da *osuđenima koji steknu kvalifikaciju u kazneno popravnoj ustanovi... iz svedočanstva ne sme da se vidi da je kvalifikacija stečena u kazneno-popravnoj ustanovi (čl. 51).*

Nakon toga propisana je i starosna granica (mlađi od 45 godina) za one koji su obavezni da pohađaju analfabetske tečajeve. Stariji mogu da se opismenjuju ako žele, a u osnovnu školu za odrasle upisuju se osuđeni do 35 godina starosti. Analfabetski tečajevi su ukinuti od 1960. godine kada su prestali s radom i van zatvora. Stručne domske škole se odvijaju kroz školu za kvalifikovane radnike, kurseve, seminare i sl. I u njih se upisuju osuđenici koji nisu stariji od 40 godina. Stručni kursevi i škola učenika u privredi (kasnije - centri vezani za lokalne škole) odigrali su značajnu ulogu u stručnom osposobljavanju osuđenih lica.

Periodi obrazovanja osuđenika praćeni su društveno-političkim promenama i značajnim događajima u opštem obrazovanju odraslih. Narodno prosvetisanje transformiše se u organizovano sistematsko obrazovanje odraslih, institucionalna mreža se širi posebno pojavom radničkih i narodnih univerziteta, fabričkih centara i radničkih škola. Zasnovanost obrazovanja na samoupravljanju i realizovanju programa ideološko političkog obrazovanja bila je, očekivano, u velikoj meri (preko tečajeva, predavanja...) zastupljena u zatvorima. Društveni interes za prevaspitanje i obrazovanje osuđenika bio je vidljiv, a strukturu sistema (kao i van zatvora) *činile su institucije tradicionalnog i netradicionalnog tipa, njihovu vrstu i profil je određivalo vreme kada su nastale, uloga koju su imale i uslovi pod kojim su se razvijale* (Alibabić, 2002: 96-97).

Osuđenici su bili motivisani za sticanje pismenosti i kvalifikacija i sve do sredine osamdesetih godina uključenost u neki oblik obrazovanja kretala se do oko 30% osuđenih. U zavodima u Srbiji se sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka

obrazovanju pridavao veoma veliki značaj, bilo je okrenuto opismenjavanju (usvajanju veština čitanja, pisanja i računanja), osnovnom i stručnom osposobljavanju (stručni kursevi, škola učenika u privredi, škola sa praktičnom obukom, poljoprivredne škole, srednje usmereno obrazovanje...) Oblici i sadržaji obrazovanja (opšteg i stručnog) prilagođavani su zakonskim promenama obrazovanja u zemlji i omogućavali su nastavak školovanja nakon isteka kazne. Od 1973. godine nastava za osnovno obrazovanje izvođena je po programu škola za odrasle.

U tom periodu, u zavodima u Nišu, Požarevcu, Sremskoj Mitrovici, Valjevu i u Vaspitno popravnom domu u Kruševcu škole su imale status posebnih organizacionih jedinica. U zavodima u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici postojali su obrazovni centri-škole za obrazovanje odraslih osuđenika u kojima su osuđenici sticali osnovno i srednje usmereno obrazovanje. Škole su bile povezane sa odgovarajućim školama u gradu i organizovane su kao istureno odeljenje tih škola. Time je, između ostalog, bila zadovoljena zakonska obaveza da se iz svedočanstva i diplome ne vidi da je osuđeni školu završio za vreme izdržavanja kazne. U sva tri zavoda obrazovni centri su imali posebne objekte-zgrade sa potrebnim prostorijama, kabinetima, učionicama i sa svim neophodnim nastavnim sredstvima. Godišnje je upisivano više stotina osuđenika koji su sticali osnovno i srednje usmereno obrazovanje.

Od sedamdesetih godina prošlog veka na udaru kritike u većini zapadnih zemalja i kod nas, našao se koncept resocijalizacije, jer se smatra da je taj oblik tretmana bio doveo do smanjenja ukupnog kriminaliteta i recidivizma (više u: Žunjić-Pavlović, 2004).

Sa pojavom sumnje u ideju prevaspitanja i njenim realnim mogućnostima u promeni ponašanja osuđenika, nastaje period sve manje vere u moć obrazovanja, kao oblika tretmana koji može bitno da utiče na resocijalizaciju osuđenika. Kao posledica takvih shvatanja, ali i promena u društvu devedesetih (političkih- raspad SFRJ, ratovi u okruženju, sankcije, izbeglištvo...) interesovanje za obrazovanje slabi, ne samo od osuđenika nego i uprava zatvora.

U periodu od 1990. do 2000. godine, interesovanje osuđenika za obrazovanjem se iz godine u godinu smanjivalo, škole su ostajale prazne, prekinuta je saradnja sa civilnim školama, nastavnički kadar je odlazio iz zavoda, novi kadrovi nisu primani i tako su obrazovni centri u zavodima imali sve manje aktivnosti.

Novom sistematizacijom,¹⁵ u ovim zavodima škole su organizaciono postale odseci u Službi za prevaspitanje sa, u većini slučajeva, jednim referentom za organizaciju kulturno-obrazovnih aktivnosti¹⁶. Razloge treba tražiti i u činjenici da su svake godine na izdržavanje kazne dolazili osuđenici sa većim stepenom školske spreme, ali i da su bili sve manje motivisani za nastavkom obrazovnog procesa. U sva tri obrazovna centra 1998. godine prijavilo se oko 20 osuđenika, a 1980. godine se samo u zavodu u Nišu upisalo 185 osuđenika. Na dan 31. 12. 2007. godine u celom zatvorskom sistemu samo je 65 osuđenika bilo obuhvaćeno nekim vidom obrazovanja, odnosno 1,04% ukupne osuđeničke populacije. Ako se ima u vidu da od 6 240 osuđenika, 1020 osuđenika ili 16,34% je nepismeno ili nema završenu osmogodišnju školu, s razlogom se postavlja pitanje zašto nema organizovanog obrazovnog procesa u zavodima? Učešće osuđenika u edukativnim programima u KPZ u Srbiji se u poslednjih dvadesetak godina kreće od 1-3% (Stevanović, 2010).

Pokušaj oživljavanja obrazovanja je pilot projekat Misije OEBS-a u KPZ u Sremskoj Mitrovici od decembra 2006. do decembra 2007. gde su ukupno 104 osobe bile obuhvaćene osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem. Međutim, na oživljavanje obrazovanja u KPZ na savremenim metodama, sadržajima i oblicima se još uvek, čeka.

Prema podacima Helsinškog odbora za ljudska prava (2010) preko 200 osuđenika (od ukupno 1764) u Sremskoj Mitrovici ima

¹⁵ Pravilnik o organizaciji i sistematizaciji radnih mesta u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija (2006).

¹⁶ U zavodu u Požarevcu izvršilac na radnom mestu organizatora poslova obrazovanja obezbeđuje raspoređivanje za obavljanje praktične obuke u učeničkoj radionici, učestvuje u izradi planova praktične obuke i proizvodnih planova i zadataka učeničke radionice, obezbeđuje uslove za obavljanje osnovnog, usmerenog i drugog obrazovanja. . .

potrebu za osnovnoškolskim obrazovanjem, ali je samo 10% njih uključeno u ovaj vid školovanja. Situacija sa srednjoškolskim obrazovanjem je još lošija, 514 osuđenika je bez srednje škole, a samo 15 njih pohađa srednju tehničku školu.

Realnost je da je u proteklih dvadesetak godina obrazovanje "odsutno" iz naših zatvora. Ili drugačije rečeno, *obrazovni tretman trpi od puno nedostataka i valja ispitati mogućnost otvaranja posebnih domova u kojima bi bilo lakše organizovati intenzivniji sistem obrazovanja*. Ne bismo previše pogrešili ako kažemo da obrazovanje onako kako se sprovodilo, i kad se sprovodilo, nije moglo predstavljati značajan faktor osposobljavanja za život bez kršenja zakona. A tek kada se ne organizuje? Stoga nam je prihvatljiva ideja stara više od dvadesetak godina, da je potreban novi efikasniji model kategorizacije kazneno-popravnih ustanova koji podrazumeva i osnivanje KP dom škola u koju bi se upućivali osuđenici iz svih zatvora kod kojih je na osnovu ispitivanja ličnosti utvrđena potreba za opštim i stručnim obrazovanjem. Ustanova bi bila zatvorenog tipa sa odeljenjem otvorenog tretmana i kapacitetom oko 400 osuđenika (Radovanović, 1993).

Ova ideja, kao ni osnivanje centra za ispitivanje ličnosti i utvrđivanje tretmana, nije ni do danas ostvarena. Danas, više nego "juče" ima opravdanja za osnivanje obrazovne ustanove za osuđenike i više mogućnosti za realizaciju različitih obrazovnih programa, ne samo osnovnog i stručnog obrazovanja. Bogatstvo metoda i pristupa doprinelo bi realizaciji sadržaja u područjima obrazovanja osuđenih lica i omogućilo sagledavanje učešća obrazovanja u resocijalizaciji i korigovanju stavova prema kriminalnom ponašanju. Ne zaboravimo da je kvalitet vaspitačko/nastavničkog kadra jedan od bitnih činilaca koji deluju na nivo obrazovnih postignuća svih ljudi, zatvorenika možda i više. Ovde dolazimo i do ključnog pitanja celoživotnog obrazovanja i učenja zaposlenih u zatvoru i osuđenika. Nije potrebno posebno podsećati na brze promene u svim sferama života i kako nepostojanje uslova za obrazovanje u zatvorskom tretmanu može uticati na opadanje obrazovanosti. Obrazovanje i znanje se, ne može, kao prtljag ili lične stvari ostaviti u

prijemnom odeljenju na "čuvanje" do odsluženja kazne. Pretpostavljamo, jer pouzdanih podataka nema, da uslovi u totalnoj ustanovi "ruiniraju" nivo znanja, informisanosti...

Svaka životna situacija, pa i zatvorska, podrazumeva i učenje, odnosno sticanje nekih znanja, veština i iskustava važnih za život. Ako ni jedan deo tog učenja nije organizovan od strane države i profesionalnih institucija, onda osuđenima preostaje okruženje samih zatvorenika koje može bitno uticati na sadržaje i ishode učenja i promene ponašanja. Na žalost, ima mnogo razloga za zabrinutost jer osuđenici svoje "obrazovne" potrebe zadovoljavaju u različitim vidovima neformalnog i informalnog obrazovanja i obučavanja. Izučeni "zanati" i usavršene veštine mogu da ih lako vrate u zatvor. Kada nedostaje obrazovanje i rad koje je organizovano od strane nadležnih institucija i profesionalaca, onda taj prostor ostaje slobodan za iskusne "mentore" iz osuđeničkih kolektiva (Knežić, 2011). Prateći istorijsku praksu obrazovanja u našim zatvorima nije teško zapaziti da se slika o vrednovanju obrazovanja odraslih u društvu preslikava, u još nepovoljnijem obliku, na zatvorsku situaciju. Obrazovanje osuđenika, propisano zakonima, nije nikada doživelo ozbiljniju primenu na delu.

2. Čemu obrazovanje osuđenika?

Poduga bi bila lista u nabranjanju odgovora na pitanje: čemu obrazovanje osuđenika? Ako nas naučna literatura uči da je obrazovanje značajan činilac socijalizacije ličnosti, onda je njegova uloga neosporna i u resocijalizaciji zatvorenika. Mogu se postaviti pitanja: koliko će "obrazovaniji" osuđenici sa svojim formiranim stavovima i vrednostima biti u stanju da lakše prihvate bilo kakav vid obrazovanja? Naime, da li je obrazovanje način rešavanja problema, deprivacija, pritisaka, koji proizlaze i nastaju učinjenim delom i dolaskom u zatvor. Zatim, šta osuđenog podstiče da uči, šta želi postići obrazovanjem? Pre pokušaja odgovora na zadato pitanje neophodno je podsetiti se na zakonske odredbe koje se odnose na vrste obrazovanja u

penalnim ustanovama: opismenjavanje i osnovno obrazovanje, srednjoškolsko obrazovanje, stručno osposobljavanje (obuke, prekvalifikacije, dokvalifikacije), mogućnost nastavljanja visokoškolskog obrazovanja i drugi oblici (koji zavise od ustanove do ustanove i odnose se na razna predavanja, tečajeve obrazovno-kulturnog značaja). Izbor i broj osuđenika koji mogu biti obuhvaćeni osposobljavanjem ograničen je finansijskim, prostornim i kadrovskim mogućnostima zatvora i brojem programa. Odgovor, čemu obrazovanje osuđenika, treba početi od ispunjenja *svrhe zatvorske kazne*, a koja podrazumeva:

- promenu ponašanja i odnosa prema kriminalitetu;
- pripremanjem za zanimanja koja će biti konkurentna za tržište rada, i
- pružanje znanja koja će im olakšati integraciju za život na slobodi.

Uključivanjem u obrazovanje osuđenici ne bi bili zamrznuti u vremenu i socijalnom prosturu. I ne samo zamrznuti, nego ni njihovo postojeće obrazovanje ne bi opadalo. Ovde, prvenstveno mislimo, na primarne nehatne osuđenike kojima je lišenje kazne i bez dodatnih otežavajućih okolnosti prevelika kazna i udar na ljudsko dostojanstvo. Zatvorsku rutinu i isprazno trošenje vremena, nadamo se, oplemenilo bi obrazovanje i ojačalo veru osuđenika u sebe i život posle zatvora.

Određujući svrhu zatvorske kazne¹⁷, zakonodavac, se u stvari hvata u koštac sa suštinskim vaspitno-obrazovnim problemima čoveka. Međutim, nameću se mnoga pitanja:

- koliko je ovako postavljen cilj zatvorske kazne uopšte realan;
- koliko je proces prevaspitanja spojiv sa bilo kakvom retributivnom orijentacijom u izvršenju sankcija;

¹⁷ Podsetimo se na svrhu zatvorske kazne "*Svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivično delo*" (čl. 43. ZIKS-a)

- koliko su promene vrednosnog sistema izazvane samo represijom trajne;
- zbog čega izricati zatvorsku kaznu sa ovakvom svrhom, onima koji ne pokazuju poremećaje u stavovima, vrednosnim orijntacijama, osobinama ličnosti;
- šta u situacijama u kojima je ovakav tretman izlišan (stara lica i dugotrajno zatvaranje);
- kako i kojim postupanjima, programima, sačuvati "normalne" (nije lišeno istine da bi od nekih i osoblje moglo učiti....? (Radovanović, 1993, Ignjatović, 2014, Knežić, 2014. i dr.)

Onaj ko bi dao (sve)obuhvatan odgovor na navedena pitanja dobrim delo bi odgovorio i na pitanje: čemu obrazovanje osuđenika?

Moguće je poći od sledećih razloga:

- učenje i obrazovanje postaje neminovnost savremenog čoveka, pa i kad je u zatvoru;
- prilagođavanju uslovima u zatvoru i očuvanju fizičkog i mentalnog zdravlja;
- suzbijanju nepismenosti i pružanju druge šanse (funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih);
- stručnom osposobljavanju (dokvalifikaciji, prekvalifikaciji, obuci);
- zaštiti od "kriminalnih infekcija";
- učenju veština "izbavljanja" od nasilnog i agresivnog ponašanja koje je često razlog učinjenog dela;
- osposobljavanje za rešavanje različitih problema u porodici;
- osposobljavanje za odgovorno roditeljstvo;
- sticanju sposobnosti komunikacija;
- sticanju socijalnih veština i veština za obavljanje osnovnih građanskih dužnosti;

- smanjenju nezaposlenosti i recidivizma;
- povećanju društvene uključenosti.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija potvrđuje pravo osuđenika na osnovno, i srednje obrazovanje kao i druge vidove obrazovanja. Postoji mogućnost odobrenja vanrednog školovanja i iz isprave o sticanju obrazovanja ne sme biti vidljivo da je obrazovanje osuđenog stečeno za vreme izdržavanja kazne.

Opšte se javlja u posebnom, obrazovanje u zatvoru je deo sistema obrazovanja odraslih u zemlji koje uzima u obzir specifičnosti populacije kojoj je namenjen i uslove u kojima se odvija. Takva posebnost zahteva modifikaciju opšteg sistema, što ne znači da osnovni principi, oblici, vrste, metode, trajanje i (pr)ocenjivanje Zakona o obrazovanju odraslih RS ne mogu biti primenjeni i kada su zatvorenici u pitanju.

Programi formalnog i neformalnog obrazovanja propisani u Zakonu (2013, Član 44.) koji obuhvataju:

- programe za sticanje osnovnog i srednjeg obrazovanja odraslih;
- programe za sticanje kvalifikacija;
- programe specijalističkog i majstorskog obrazovanja;
- programe usavršavanja za obavljanje zanimanja ili posla.

Programi neformalnog obrazovanja obuhvataju:

- programe rada u struci;
- programe preduzetništva i rukovođenja;
- programe iz poznavanja nauke i tehnologije;
- programe obuke za rad na računaru;
- programe stranih jezika;
- programe zaštite okoline i ekologije;
- programe razvoja i očuvanja bezbednih i zdravih uslova rada;
- programe kreativnog i umetničkog izražavanja;

- programe sticanja ili dopunjavanja drugih znanja, veština, sposobnosti i stavova;
- programe koji nastaju u skladu sa zahtevima i potrebama tržišta rada.

Ciljevima i kompetencijama obrazovanja odraslih, kada su u pitanju osuđenici čiji proces resocijalizacije zahteva menjanje ličnosti (stavova, vrednosti, osobina) zbog vrste krivičnog dela i poremećaja ponašanja, treba određene programe prilagoditi datim ciljevima (osposobljavanju za uključivanje u socijalnu sredinu u skladu za pozitivnim zakonskim normama).

Ministarstvo za prosvetu¹⁸ je odredilo škole za realizaciju osnovnog obrazovanja odraslih: ŠOOO "Obrenovac", Obrenovac / KPZ Valjevo; OŠ "Lela Popović", Miljkovac/KPZ Niš; OŠ "Vuk Karadžić", Kruševac /KPZ Kruševac; OŠ "Nebojša Jerković", Buđanovci/KPZ Sremska Mitrovica i OŠ "Sveti Sava", Požarevac/Zabela i Ženski KPZ.

Realizaciju srednjeg obrazovanja, stručnog osposobljavanja i obuka u zatvorima mogu provoditi odabrane lokalne srednje škole; za stručna osposobljavanja i obuke mogu se angažovati akreditovani centri za kontinuirano obrazovanje odraslih. Neformalno obrazovanje takođe, na osnovu posebnih programa u cilju sticanja znanja i veština usmerenih na lični razvoj, rad, zapošljavanje i socijalne aktivnosti, mogu realizovati i druge organizacije koje imaju status javno priznatog organizatora obrazovanja odraslih (JPOA), u skladu sa posebnim zakonskim aktima koji bliže uređuju ovu oblast.

Osnovni cilj i svrha obrazovanja osuđenika, s obzirom na specifičnosti (starost, nivo obrazovanja pre kazne, zanimanje, vrstu krivičnog dela, dužinu kazne i strukturu ličnosti...) je podizanje nivoa znanja, navika i veština čiji efekti se mogu videti i u zatvoru. Ono što se očekuje od obrazovanja je da se osuđenik na slobodi lakše integriše u sredinu, poboljša odnose i komunikaciju sa ljudima i poveća mogućnosti zapošljenja. Pretpostavlja se da

¹⁸(Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj RS www.mpn.gov.rs/obrazovanje-odraslih/pristupljeno4.01.2016).

su to i najvažniji preduslovi nečinjenja novih krivičnih dela. Podizanje nivoa obrazovanja osuđenih nije i ne bi trebalo da bude usmereno samo na stručno osposobljavanje za potrebe rada i zapošljavanja nego i na razvoj ličnih i socijalnih kompetencija. Dobro organizovani programi obrazovanja osuđenika (prilagođeni potrebama i mogućnostima – počev od smislenijeg trošenja vremena i razbijanja zatvorske rutine, preko sticanja znanja koja će promeniti stavove o kriminalitetu i vrednosne orijentacije, do razvijanja veština za rešavanje svakodnevnih situacija u životu na slobodi...) mogu promeniti ličnost i ponašanje mnogih iza rešetaka. Preduslov za to je da se prepozna i veruje u moć obrazovanja, kako sami osuđenici tako i osoblje koje provodi tretman u zatvorima.

Razvijanje samopouzdanja, korigovanje nasilničkog ponašanja, razvijanje komunikacija i građanske odgovornosti neki su od razloga zbog čega je potrebno organizovati obrazovanje kao deo tretmana. A na početku i na kraju je humanizacija uslova izvršenja krivičnih sankcija i razvoja ljudskih kvaliteta. A takvi uslovi podjednako su potrebni većini osuđenika kao i zaposlenima u zatvoru. Obrazovanje je i način da to mesto zadrži koliko-toliko dostojanstva. Izvesno je da represivno disciplinovanje i najsurovija odmazda neće naterati silom nikoga da se menja.

U okviru mogućeg i datog treba mnogo andragoško-penološke i psihološke veštine da se učini više nego do sada.

Tretman osuđenika zasnovan na obrazovanju, obuci i upošljavanju trebalo bi da ima najviše šansi za uspeh jer bi istovremeno ispunio tri zadatka:

- "pripremio" osuđenika za život po isteku kazne;
- obezbedio bolje funkcionisanje zatvora i
- ispunio svrhu zatvorske kazne da osuđene osobe ne čine više krivična dela

Istraživanja su pokazala da zatvorenici koji su uključeni u obrazovanje služe kao uzori drugima, obrazovanje ih navodi da preispitaju svoje ciljeve i motivaciju u budućnosti, ponašanje

im se modifikuje i manje krše zatvorska pravila (Foley, Gao, 2004). Gde ćemo bolji primer za jačanje motivacije za obrazovanjem osuđenika?

Edukativni programi u zatvoru nesumljivo su sredstvo promene, imaju uticaj na smanjenje recidivizma, uspešniju reintegraciju u društvo i bolju mogućnost zapošljavanja. Ne treba zanemariti ni indirektno ishode obrazovanja u zatvoru: izgrađivanje karaktera, jačanje samopouzdanja, usvajanje kompetenci, podsticanje razmišljanja o sebi, stvaranje moralnih standarda i unapređivanje socijalnih veština (Wilson, Reuss, 2000). Većina autora se slaže da osuđeni koji učestvuju u programima obrazovanja u zatvoru postaju sposobniji da nađu posao, manje su opasni po druge osuđene, osoblje i posetioce, a smanjuje se i recidivizam za oko 20% u odnosu na osuđene koji nisu učestvovali u nekom od obrazovnih programa (Žunić-Pavlović, V., 2004).

Poznato je da bi se obrazovanjem postigli željeni ciljevi, da ono mora biti dobro osmišljeno i prilagođeno potrebama i sposobnostima osuđenika. Zbog toga se planiraju i razvijaju obrazovni programi koji mogu predstavljati okosnicu obrazovnog tretmana i resocijalizacije odraslih osuđenika (MacKenzie, 2012).

Uostalom, osnovni cilj održavanja obrazovnih programa u zatvoru jeste sticanje osnovnih znanja, razvijanje i unapređivanje radnih veština i navika osuđenika i dobijanje stručnih kvalifikacija. S obzirom na podatke koji se godinama po zvaničnim podacima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija bitno ne menjaju ukazuju da je u našim zatvorima velik broj onih koji imaju potrebu za opismenjavanjem i funkcionalnim obrazovanjem. Na kraju 2013. godine, od ukupnog broja osuđenika, 2,2% je potpuno nepismeno, dok je 15,6% sa nepotpunom/nezavršenom osnovnom školom. Završeno osnovno obrazovanje ima 22,3% osuđenika, a 2,8% nedovršeno srednje stručno obrazovanje. O nedovoljnom, a čini se i neadekvatnom broju obrazovnih programa najbolje govore podaci: ukupan broj osuđenika krajem 2013. godine bio je 7.330, od čega je 7.054 osuđenika i 276 osuđenica; u neki od ponuđenih obrazovnih

programa bilo je uključeno 12,8% osuđenika i 0,7% osuđenica. Opismenjavanjem je bilo obuhvaćeno samo 49 osuđenika (u zatvoru i van zatvora), a u osnovnom školskom obrazovanju u zatvoru ili u saradnji sa obrazovnim centrima van zatvora uključena su 32 osuđenika. Kurseve – programe za obuku i sticanje stručnih kvalifikacija u zatvoru i van zatvora pohađalo je 752 osuđenika. Treći i četvrti stepen stručne spreme završilo je pedeset osuđenika. Višu i visoku školu dovršilo je dvadeset dvoje osuđenika. Nije novi podatak ni iznenađujući da nijedna osuđenica nije bila uključena u proces opismenjavanja, osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja 2013. godine.

Organizovanje obrazovnih programa, njihovi oblici i sadržaji zavise od zemlje do zemlje, u zavisnosti od shvatanja uloge obrazovnih programa u zatvorima, materijalnih i kadrovskih mogućnosti zatvora, ali i stava društva i kaznene politike prema izvršenju krivičnih sankcija.

Pored toga što edukativni programi omogućavaju sticanje konkretnih znanja i veština koje osposobljavaju ljude za zapošljavanje po izlasku iz zatvora, smatra se da im oni omogućavaju i sticanje nekih novih socijalnih veština i usvajanje prosocijalnih normi važnih za reintegraciju u društvo. Ripley (1993) navodi da recidivizam opada upravo kada su edukativni programi kreirani tako da razvijaju socijalne veštine, podstiču umetničko izražavanje i usvajanje tehnika i strategija za regulisanje vlastitih emocija. Ovaj autor takođe ističe važnost moralnog obrazovanja i razvijanja kritičkog mišljenja i rešavanja problema u edukativnim programima. Učestvujući u ovakvim programima zatvorenici na produktivan način koriste vreme provedeno u zatvoru, a usvajanje novih veština doprinosi njihovom osećanju samopoštovanja i postignuća. Uspešan obrazovni proces je kompleksan, ne trpi kampanjska ulaganja, ni materijalna ni kadrovska (Knežić, Savić, 2013: 102-103).

Smanjenje stope recidivizma je važno ne samo sa stanovišta *humanizacije izvršenja kazne*, već i sa ekonomskog aspekta budući da se u decenijama *krize zatvora* (Mrvić-Petrović, 2007), finansijske krize, kao i redukcije budžetskih sredstava

neophodnih za funkcionisanje zatvora i realizaciju tretmanskih programa, obrazovni programi vide kao ekonomski isplativi, što potvrđuje i meta studija Dejvisa i saradnika (Davis, Bozick, Steele, Saunders, & Miles, 2013). Kada se uporede troškovi organizacije obrazovanja, pozitivni efekti obrazovanja na ponašanje osuđenika i rizik recidivizma, sa troškovima zatvorskog života i povratka u zatvor, može se zaključiti da je, u ekonomskom smislu, ulaganje u razvoj obrazovnih programa *isplativo*. Takođe, s obzirom na činjenicu da obrazovni programi mogu da povećaju stopu zaposlenosti osuđenih u zatvoru, ali i da utiču na povećanje mogućnosti za zapošljavane u društvenoj zajednici, nakon otpuštanja (John Howard Society of Alberta, 2002), može se reći da je ulaganje u obrazovanje, i u socijalnom i u ekonomskom smislu, višestruko korisno - kako po pojedinca, tako i po društvo.

Prikladnost programa, želja osoblja da se oni sprovedu kao i motivisanost osuđenika preduslovi su za uspeh obrazovanja kao dela tretmana. Visok procenat recidivizma i kod nas, i u svetu, svedoči da ni stroge kazne ni duga izolacija iz društva sami po sebi ne daju dobre rezultate. A bezbednost i čuvanje osuđenika bez odgovarajućeg tretmana zasnovanog, između ostalog, na radnim aktivnostima, osposobljavanju i obrazovanju može vrlo lako da se svede na samu represiju. Podsetimo, lišenje slobode i život u tzv. totalnoj ustanovi dovoljna je kazna, ne treba joj dodavati degradirajuće postupanje koje dodatno urušava ljudski integritet. Jedan od mogućih odgovora i puteva koji se pokazuje kao efikasniji je osmišljeniji i svestraniji obrazovni pristup u zatvorima, pristup koji nudi mogućnost novog izbora, odnosno druge šanse za život bez kriminala. Takav stav zasnovan je na shvatanju da se obrazovanjem osuđenika mogu postići ciljevi:

- korisno osmišljeno i provedeno vreme u zatvoru;
- osposobljavanje za neko deficitarno zanimanje koje će im olakšati zaposlenje po izlasku iz zatvora;
- umanjivanje negativnih posledica zatvaranja;
- učenje nenasilnog rešavanja konflikata i

- razvijanje socijalnih veština.

Zadatak zatvorskog tretmana, obrazovanjem i učenjem zatvorenika je da im se *podstiče samoaktualizacija i samorealizacija* (preko razvijanja znanja, veština, stavova i vrednosnog sistema), *poboljšaju socijalni odnosi* (efikasnije funkcionisanje u porodici i društvu do promena ka društveno prihvatljivom ponašanju), *razvijaju ekonomske sposobnosti* (ne samo stručne obuke nego i veštine pronalaženja posla...) i *razvijaju građanske odgovornosti* (odgovornost za sopstveno ponašanje...) (Ryan, 1997).

Prednosti obrazovanja osuđenika su i u tome što mogu da pokažu znanje i veštine koje imaju, da ih dalje razvijaju i na taj način povećavaju samopouzdanje i odgovornost prema drugima. Organizovanje obrazovanja prema potrebama osuđenika i šire društvene zajednice omogućilo bi da društvo u drugačijem svetlu sagleda svoju odgovornost prema osuđenima. Dosadašnja iskustva i istraživanja pokazuju da je uključivanje osuđenika u obrazovanje i rad presudno kako za human tretman, tako i za njihovu integraciju po izlasku iz zatvora. Adekvatnim obrazovnim programima izdržavanje zatvorske kazne dobija novi kvalitet, usmeren čoveku i cilju da se osuđenik nakon izdržane kazne vrati u društvo osposobljen da živi bez kršenja pravnih normi. Osnovni cilj obrazovanja nepismenih i bez kvalifikacija ima kompetencijsku funkciju. Međutim, pored nadoknade propuštenog u ranijem životnom periodu obrazovanje, pa i u zatvoru, može da bude u funkciji daljeg obrazovanja, usavršavanja i sticanja novih znanja i veština.

Moglo bi se reći da je obrazovanje u zatvoru veza osuđenika sa spoljnim svetom, a po izlasku oruđe da se na drugačiji način uključi u svoju zajednicu. Države i penalni sistemi promovišu obrazovanje u zatvoru kroz zakonska rešenja, ali ostaje pitanje da li je ono u zatvorima zaista zastupljeno u meri u kojoj je potrebno i da li je dostupno svima kako to zakon garantuje. Ulaganje u obrazovanje u jednom društvu (u programe, kadar, sredstva) zavisi od toga kako se ono vrednuje (ne samo deklarativno) i da li se vidi kao jedan od bitnih faktora koji utiče na kvalitet života

njegovih članova, pored toga zavisi i od količine novca koje država ima na raspolaganju. U zatvorskim uslovima odnos društvo – obrazovanje još je očigledniji, što je obeleženo ambivalentnim odnosom prema populaciji koju treba obrazovati. Sa druge strane zatvorska populacija je takva da već, iz raznih razloga, ima predistoriju nižeg nivoa obrazovanja i lošeg iskustva sa obrazovanjem, pa je važno pitanje, i kada postoje uslovi za njihovo obrazovanje da li postoji motivacija.

Podaci u tabeli predstavljaju odgovore osuđenika na pitanje: čemu služi obrazovanje? Istraživanje¹⁹ je imalo za cilj da ispita kako osuđenici – povratnici vide obrazovanje u zatvoru. Rezultati istraživanja ukazuju da prevladavaju pozitivna iskustva osuđenika koji su bili uključeni u obrazovne programe u zatvoru, na različite motive zbog kojih se ne uključuju u ove programe i daju nam uvid u to kako osuđenici vide obrazovanje, tj. kakva je po njima njegova uloga i funkcija.

Tabela 1. Kategorije izdvojene na osnovu odgovora ispitanika na pitanje čemu po njihovom mišljenju služi obrazovanje

Kategorije odgovora	% odgovora*
praktični razlozi, zaposlenje	43
lično usavršavanje i razvoj	23
utiče na odnos sa drugim ljudima, uklapanje u društvo	20
ostalo (ničemu, ne znam, za sve u životu)	16
utiče na kvalitet života	11
kvalitetno provedeno vreme u zatvoru, ostanak u "normali"	3
odvracanje od kriminala	3

Prikazan je procenat odgovora u kojima se pojavila određena kategorija, procenti se ne sabiraju do 100 jer se u nekim odgovorima moglo prepoznati 2 ili 3 kategorije

¹⁹ Istraživanje su provele Branislava Knežić i Maja Savić u KPZ Sremska Mitrovica u junu 2015. godine. Podaci su prikupljeni upitnikom sa pitanjima otvorenog i zatvorenog tipa kao i listom tvrdnji sa Likertovom skalom. Uzorak je prigodan, činilo ga je 85 recidivista – osuđenika koji su bar jednom prethodno izdržavali zatvorsku kaznu.

Iako je pitanje koje smo postavili bilo veoma opšte, tj. odnosilo se na ulogu obrazovanja uopšte, kontekst u kome je pitanje postavljeno (upitnik o obrazovanju u zatvoru) i kontekst u kome su ispitanici odgovarali na njega su naravno uticali i na prirodu odgovora, pa je mnogo osuđenika odgovaralo na pitanje čemu služi obrazovanje koje je njima potencijalno dostupno – obrazovanje u zatvoru. U skladu sa tim u najvećem broju odgovora (43%) pominje se praktična svrha obrazovanja – stizanje znanja i veština koje će omogućiti lakše zapošljavanje po izlasku iz zatvora i bolje snalaženje u životu. Neki od tipičnih odgovora osuđenika su:

- *lakše pronalaženje posla po izlasku iz KPZ-a, dobra šansa da se nauči nešto novo i korisno;*
- *da bi po izlasku lakše našli posao, da bi bili konkurentniji;*
- *čovjek koji više zna više i vredi i lakše pliva kroz život;*
- *teško sam nalazio poslove bez diplome, smatram da bi daljim obrazovanjem to bilo lakše;*
- *da bih se zaposlio, znao da radim i tako prehranio porodicu;*
- *da bih naučio nešto novo što će mi koristiti kroz život;*

Interesantno je da je sledeća po zastupljenosti (23%) kategorija odgovora koja obrazovanje vidi kao lično usavršavanje i razvoj. U ovu kategoriju smo svrstali odgovore u kojima se pominje sticanje znanja kao vrednost po sebi, radi samozadovoljstva ili razvijanja nekih ličnih kvaliteta. Karakteristični odgovori su:

- *radi novih saznanja i sticanja iskustva, radnih navika i obaveza;*
- *nikad neće škoditi ako čovek nešto zna, iako mu nije potrebno;*
- *obrazovanje nije obaveza, već potreba svakog pojedinca za usavršavanje postojećeg znanja i proširivanje sopstvenih kapaciteta u različitim oblastima;*

- *čovjek se uči dok je živ i što više zna to više vredi;*
- *da budem pametan;*
- *da bi čovjek znao neke stvari u životu i da bi shvatio svrhu života; jednostavno treba da se obrazuje zbog sebe;*
- *obrazovanje je izgrađivanje sopstvene ličnosti;*

Sledeća po zastupljenosti (20%) je kategorija odgovora koja obrazovanje vidi kao sredstvo da se čovjek uklopi u društvo, utiče na njegov položaj i snalaženje u sredini u kojoj živi. Ovakvo shvatanje obrazovanja prisutno je u sledećim odgovorima ispitanika:

- *da se ponašaš normalno u društvu i da se uklopiš među ljude;*
- *da bih se bolje i lakše uključio u današnji život u ovoj sredini (mada je teško);*
- *lakše kroz život, lakša komunikacija sa ljudima;*
- *da čovjek bude edukovan i da nauči kako da se živi u modernom svetu;*
- *obrazovanje je trajni životni proces koji pozicionira čoveka u društvu;*
- *služi, pre svega da bi se ljudi koliko-toliko, ako su na izdržavanju kazne, obrazovali da bi na neki način bili korisni članovi društva kada izađu odatle.*

Jedan broj odgovora (11%) ističe da obrazovanje utiče na kvalitet života. Ovi odgovori su prilično opšti i osim toga što pozitivno vrednuju obrazovanje iz njih se ne vidi šta za ispitanike znači bolji, lepši, normalan život:

- *za lakši i kulturniji život;*
- *za napredak u životu;*
- *boljoj budućnosti i svemu u životu;*
- *razvoj i napredak života;*
- *za lep i normalan život.*

Mali broj ispitanika (3% odgovora) vidi obrazovanje kao način da kvalitetno, smisleno provede vreme na odsluženju kazne i kao vezi sa spoljašnjim svetom koja ga čuva u "normali":

- *u zatvoru služi da bi koliko toliko ostao u normali;*
- *obrazovanje unutar Zavoda služi da osuđena lica poboljšaju svoje znanje i nauče neke nove zanate, a prevashodno da bi utrošili vreme koje bi inače 22 sata provodili u paviljonu;*
- *da bi mi pomoglo da se zaposlim kad izađem na slobodu, a na izdržavanju kazne kvalitetno utrošim vreme i naučim nešto korisno.*

Kroz nekoliko odgovora (3%) se vidi da ispitanici obrazovanje vide i kao preventivu za povratak kriminalu:

- *da se osuđenim licima pruži šansa da po izlasku ne vrše krivična dela;*
- *obrazovanje služi za osposobljavanje zatvorenika da se lakše zaposle kada izađu na slobodu i da se ne bave lopovlukom;*
- *pa da ne bi zaglavili u zatvoru, da se čovek zaposli i da živi normalan život i da (zna nešto) otprilike.*

Jedan deo odgovora (16%) smo svrstali u kategoriju: *Ostalo* jer je suviše opšt, neinformativan, cirkularan ili ga nije bilo moguće svrstati u druge kategorije. Takvi su odgovori:

- *nemam pojma;*
- *služi svemu;*
- *životu;*
- *znanju;*
- *da bi se nešto naučilo;*
- *pa za edukovanje.*

Među svim odgovorima na pitanje o svrsi obrazovanja pojavio se samo jedan odgovor kojim se iskazuje sumnja na značaj i njegovo viđenje vrednovanja u današnjem društvu obrazovanja

"u današnje vreme - ničemu, bez obzira na obrazovanje posao je skoro nemoguće naći i dobiti". Više od navedenog odgovora iznenađujuće je da u našem uzorku nema više sličnih odgovora. Čak i kada se uzme u obzir socijalna poželjnost odgovora koji pozitivno vrednuju obrazovanje, pogotovo u zatvorskom kontekstu, iznenađuje podatak o velikoj većini ispitanika koja je htela da odgovori na ovo pitanje i imala pozitivan odnos prema obrazovanju.

I u ovom istraživanju smo se suočili sa problemom koji je čest kada se rade istraživanja ovog tipa sa zatvorskom populacijom, a to je da jedan broj njih nediskriminativno zaokružuje na svim tvrdnjama samo jedan nivo skale. Međutim, kada se uporede distribucije odgovora na različitim tvrdnjama ipak se mogu uočiti neke tendencije. Oko četvrtine uzorka (26%) smatra da ne poseduje dovoljno informacija o postojećim obrazovnim programima u KPZ-u, a nešto manje (22%) da ponuđeni programi ne odgovaraju njihovim interesovanjima. Zanimljiv je i donekle neočekivan podatak da oko 90% ispitanika nema loša iskustva iz dotadašnjeg obrazovanja u zatvoru, a oko 80% nema loša iskustva ni sa obrazovanjem u zatvoru. Sa stanovišta obrazovanja odraslih, optimistično je što oko 80% ispitanika smatra da su u godinama kada mogu da se obrazuju i da obrazovanje nije namenjeno mlađim osobama, mada treba imati u vidu da u uzorku prevladava relativno mlada populacija (Knežić, Savić, 2016).

Obrazovni tretman bi trebalo da je usmeren ka osuđeniku i da mu povрати samopouzdanje, veru u svoje sposobnosti i mogućnosti, umanjí frustracije i deprivacije i pruži šansu da nakon izlaska iz zatvora na društveno prihvatljiv način ostvare svoje potrebe, počev od onih najelementarnih.

Kada je reč o programima zatvorskog obrazovanja i njegovog sadržaja nailazi se na veliki broj nedoumica. Neke od tih su: na koji način te programe treba organizovati i realizovati i šta se njima zapravo želi postići, da li su to programi namenjeni sticanju i razvoju nekih socijalnih veština, kontroli emocija i agresivnosti, ili se pažnja treba usmeriti ka stručnom osposobljavanju i

mogućnostima zaposlenja po izlasku iz zatvora. Istraživanja su pokazala da su zatvorenici koji pohađaju edukativne programe manje skloni da se vrate u zatvor, tj. da obrazovanje u zatvoru može da utiče na smanjenje recidivizma (Harer, 1994, 1995; Cecil et al., 2000; Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Steurer & Smith, 2003; Vacca, 2004; MacKenzie, 2006), ali pokazano je da se smanjuje i nivo nasilničkog ponašanja (Vacca, 2004) kao i broj disciplinskih problema osoba koje učestvuju u zatvorskim edukativnim programima (Kling, 2006). Bozos i Hausman (Bozos & Hausman, 2004) navode da za zatvorenike koji su prošli neki vid edukacije u zatvoru, postoji 10 do 20% manja vjerojatnoće da će se ponovo vratiti u zatvor, nego za one koji nisu učestvovali u edukaciji, dok se u studiji Steurera i Smita (Steurer & Smith, 2003) navodi da je recidivizam kod osuđenika koji su učestvovali u edukativnim programima za 29% manji nego kod onih koji nisu (Knežić, Savić, 2012).

Poznato je da je ozbiljan problem tretmana (pa i obrazovanja):

- velika heterogenost zatvorenika (struktura ličnosti i vrsta krivičnog dela);
- veliki broj osuđenika sa zdravstvenim problemima kao i zavisnika od psihoaktivnih supstanci i alkohola;
- osuđenici suočeni sa socio-ekonomskim problemima, nerazvijenim veštinama komunikacije.....;
- velika raznolikost zatvorskih ustanova (uslova i režima izdržavanja kazne) i
- nedovoljnost osposobljenog kadra.

Međutim, to ne znači da su svi programi unapred propali i rezultati pesimistički.

Neophodno je da ih država (u saradnji sa vladinim i nevladinim institucijama), uz ciljane programe za pojedine homogenizovane grupe osuđenika, učenjem i radom "ozdravi" i time godine, ne samo zatvorske, ispuni životom. Jedino na taj način zatvorenici ne bi bili samo, na duži ili kraći rok, skrajnuti i izolovani od sveta i od obrazovanja.

Nakon sumnje i osporavanja tretmana zasnovanog na resocijalizaciji osuđenika, koje je vladalo poslednjih decenija dvadesetog veka, kritički se otvaraju mnoga pitanja koja se odnose na efekte zatvorske kazne. Zagovornici obrazovanja kao dela tretmana koji vodi smanjenju povrata uspeli su rezultatima svojih istraživanja da zainteresuju i ponovo skrenu pažnju (više u: Žunjić-Pavlović, 2004).

Listwan, Culler i Latessa (2006) potvrdili su da su programi usmereni na obrazovanje zatvorenika i nalaženje posla po otpustu potrebni i efikasni, ali istraživanjima se pokazalo da im je efikasnost smanjena ukoliko rad sa zatvorenicima ne uključuje i razumevanje posledica ponašanja i rad na prosocijalnom ponašanju. Kako bi se po izlasku na slobodu osuđenici mogli suočiti s različitim poteškoćama, potrebno je s njima raditi na razvoju veština rešavanja problema, donošenja odluka, postavljanja ciljeva, organizovanja slobodnog vremena i sl. (Listwan i sur., 2006; prema Maloić i sur., 2015).

U andragogiji su poznati i prihvaćeni stavovi da se obrazovanje odraslih zasniva na obrazovnim potrebama koje nije moguće uspešno sagledati izvan određene društvene sredine u kojoj žive ljudi. Mnogi autori iz različitih naučnih disciplina (sociologije, psihologije, pedagogije, andragogije...) bavili su se proučavanjem i klasifikacijama ljudskih potreba uopšte i obrazovnih posebno. Namera ovog rada nije šire razmatranje ljudskih potreba, ali ćemo navesti osnovne karakteristike teorije potreba koju je formulisao novozelandski andragog Bošije i razloge koje navodi Mladen Zvonarević, zbog kojih se odrasli uključuju u obrazovnu aktivnost. Čini se da se njihove klasifikacije mogu najbolje primeniti u razbistravanju obrazovnih potreba osuđenika. Bošije navodi da odrasli učestvuju u obrazovnim delatnostima iz sledećih razloga:

- potrebe za socijalnim kontaktom,
- potrebe za socijalnom stimulacijom,
- potrebe za profesionalnim napredovanjem,
- potrebe služenja zajednici,

- potrebe zbog spoljnih očekivanja,
- kognitivni interes.

Bošije zaključuje da je reč o mnoštvu ličnih, privatnih razloga zbog kojih se odrasli ljudi uključuju u obrazovne aktivnosti (Boshier, R., 1985: 150).

Zvonarević navodi sledeće motive zbog kojih se odrasli uključuju u obrazovanje:

- želja za daljim napredovanjem u radu i zvanju,
- želja za daljim stručnim usavršavanjem, bez obzira na eventualnu korist,
- želja za društveno-ekonomskim i političkim obrazovanjem,
- želja za kulturnim uzdizanjem,
- amaterski interes za neko područje,
- prinuda i direktiva,
- ugledanje na znance i prijatelje,
- slučaj (npr. kad nema karte za kino, čovek "navrati" na predavanje da "ubije vreme"),
- irelevantni motivi (npr. čovek se uključuje u obrazovnu aktivnost jer će tamo sresti devojkicu koja mu se sviđa) (Zvonarević, 1966 str. 303).

Podsetimo i na ruske andragoge Onuškina i Ogareva (prema: Kulić, Despotović, 2010) koji govore da obrazovanje za odrasle ima kompenzacijsku, adaptivnu i razvijajuću funkciju. Osuđenici je bez malo sve to neophodno, a kroz uključivanje u obrazovanje društvo im pruža mogućnost za razvijanje osećaja vrednosti što može imati pozitivan uticaj na resocijalizaciju.

Moglo bi se konstatovati da se odrastao čovek odlučuje za proces obrazovanja iz tri razloga: da bi "zadovoljio" društvenu sredinu, zadovoljio sebe i "dobio" poštovanje od drugih. Ako na trenutak zaboravimo specifične uslove zatvora kao obrazovne sredine, može se reći da i osuđenici imaju iste želje i potrebe.

Sve ono što se odnosi na potrebe odraslih za obrazovanjem odnosi se i na osuđenike uz specifičnost i (ne)mogućnosti koje im "zatvorsko" obrazovanje nudi.

Osećanja poniženja, beskorisnosti, sumnja u sopstvene sposobnosti i mogućnosti, nedostatak motivacije i interesovanja, pomanjkanje vremena, umor, opšta bezvoljnost, ograničenost na osoblje zatvora i ljude na slobodi često doprinose neuključivanju osuđenika u proces obrazovanja. Ali, postoje i pozitivni motivi, pored svih manjkavosti i nedostataka zatvora kao škole, koji "teraju" i podstiču osuđenike da se obrazuju, s namerom da na neki način nadoknade propušteno u svom obrazovanju, i da bar izvuku neku korist iz neslobode. U tu vrstu podstekača i pozitivnih motiva spada želja za opismenjavanjem, želja za stručnim obrazovanjem i dobijanjem "papira".

U odgovoru na pitanje treba početi od kategorizacije samih penalnih ustanova i strukture osuđenika. Primera radi, okružni zatvori koji su, bar zamišljeni, za primarne i nehatne izvršioce, koji nisu "kriminalne ličnosti" i kojima ne treba poseban tretman u korigovanju ponašanja, obrazovanje može pomoći za lakše pronalaženje zaposlenja, a time i povećanju društvene uključenosti. Osuđenici za teža krivična dela i s dužim zatvorskim kaznama smešteni su u najvećem broju u zatvorena odeljenja i po dostupnim podacima, oni "odležavaju" svoju kaznu. Pitamo se šta je u takvom načinu izdržavanja kazne u funkciji resocijalizacije? Poznato je da obrazovanje ne zauzima visoko mesto na listi prioriteta u zatvorskom tretmanu i da se onda ne može pohvaliti ni ulogom u resocijalizaciji osuđenika.

Da li zaposleni na pravo osuđenika gledaju kao na dodatano opterećenje, a privilegiju osuđenika...? Da li se osuđenici mogu motivisati za obrazovanje i učenje ako im je ono prikazano kao "korekcija kriminalnog ponašanja"? Da li "pravo" na obrazovanje osuđenici doživljavaju kao "drugu šansu" ili celoživotno obrazovanje, ili kao novu kaznu, osvetu i odmazdu? Obrazovanje u zatvoru trebalo bi da ima istu svrhu i cilj kao obrazovanje uopšte, da proizilazi iz potreba odraslog čoveka. Teško da bilo ko pristaje na prisilnu korekciju svog ponašanja, iako smo

svakodnevno svedoci korigovanja svog ponašanja učeći nešto novo i "razvijajući se". Ili obrazovanje dobro dodje kao lek protiv monotonog zatvorskih dana i "kriminalne infekcije"?

Obrazovanjem se mogu smanjiti i ekonomski troškovi države, osposobljavajući pojedince za određeni posao i pružajući im podršku za zapošljavanja smanjuju se troškovi države (socijalna pomoć, pomoć deci, porodici...). Isto tako, obrazovanjem se mogu razviti veštine pri traženju posla. Ako tome dodamo i koristi od nekih osuđenika izlečenih od bolesti zavisnosti (primenom nekog terapijskog postupka), onda se može verovati u faktore koji mogu uticati na promenu ponašanja i efekte resocijalizacije.

Na kraju, obrazovanje i osposobljavanje u zatvorima trebalo bi da omogući osuđenima da se suoče sa okolnostima koje su ih dovele tu gde jesu i doprinese promenama u ponašanju. Šta znači tretman kao izvor promena? U prvom redu, to je obrazovanje koje će pojedincu pokazati da poseduje potencijale za promene, koje će ga približiti uslovima života van zatvora, a ne da mu ubija samopouzdanje u mogućnosti učenja i osposobljavanja.

Ako je zadatak celokupnog obrazovanja usvajanje znanja, veština, navika s ciljem promene pojedinca u određenoj dimenziji ličnosti onda je ta promena, više nego neophodna, kada su u pitanju osuđenici. Suočavanje s pitanjem čemu obrazovanje je sučeljavanje sa temeljnim ontološkim i aksiološkim osnovama obrazovanja. Odgovori se tiču same suštine čoveka, odnosno "očovečenja". I zdravorazumska i filozofska misao čoveku "poverava" obrazovanje.

3. Od ispitivanja potreba do vrednovanja: nov način obrazovanja osuđenika

Ima mnogo razloga da obrazovanju osuđenika treba pristupiti na nov način. Odustajanje od modela resocijalizacije u svetu, koji je većim delom bio zasnovan na "nametnutoj pomoći" i terapijskom modelu, lečenju i promeni ličnosti, otvara put obrazovanju (uz radno angažovanje i sportsko-rekreativne

aktivnosti) kao realnoj mogućnosti koje može ublažiti negativne posledice lišenja slobode. Ne treba imati iluziju da će svi osuđeni prihvatiti ponudene oblike obrazovanja, ali ako je prilagođeno njihovim potrebama i interesovanjima biće primamljivije od beskorisnog "trošenja" vremena i otuđivanja od spoljnog sveta. Mogućnosti zaposlenja po isteku kazne povećavaju verovatnoću uključivanja u date programe.

Obrazovanje je ona karika čiju korisnost ili značaj u penološkoj andragogiji još niko ne poriče. Nakon višedecenijske zanemarenosti i kod nas se istom prilazi i pokušava osmisliti na nov način. Obrazovanje u funkciji zaštite dostojanstva osuđenih lica istovremeno je i njihovo humano angažovanje u vlastitom osposobljavanju i pripremi za život van zatvorskih zidova. Vrednovanje efikasnosti zatvorskog obrazovanja moguće je samo pomoću metodologije koja se nalazi u tzv. obrazovnom, odnosno andragoškom ciklusu koji poštuje logički i vremenski redosled:

- ispitivanje obrazovnih potreba,
- planiranje i programiranje obrazovanja,
- organizovanje i realizaciju obrazovanja i na kraju
- praćenje i vrednovanje obrazovnih rezultata.

Neophodno je naglasiti i značaj praćenja bivših osuđenika po izlasku iz zatvora (mogućnost nastavka obrazovanja, zapošljavanje i primena naučenog...) kako bi se s većom pouzdanošću mogla proceniti uloga obrazovanja u pripremanju osuđenika za život bez ponovnih kršenja zakona. Nivo obrazovanja pre kazne je jedno od obeležja koje se najčešće razmatra (od njega zavisi, pored ostalog, da li će biti uključen u obrazovanje i u koju vrstu), ali izostaju istraživanja kojima je jedini cilj ispitivanje efekata obrazovanja i njegov značaj za resocijalizaciju.

Rezultati pojedinih istraživanja pokazuju: u kom obimu se obrazovni tretman primenjuje, obrazovnu strukturu osuđenika, motive zbog kojih osuđenici (ne)učestvuju u obrazovanju, stavove i odnos prema obrazovanju, mišljenja o obrazovnim aktivnostima

i sl. (Radovanović, 1988; Knežić, 2001; Knežić, Savić, 2013, 2015; Stojanović, 2015, Ilijić, 2016. i dr).

Ostaje i dalje neistraženo područje koliki su dometi obrazovnog tretmana, odnosno da li obrazovni programi, sadržaji, načini provođenja utiču na formiranje društveno poželjnog ponašanja i ponovnog nečinjenja krivičnog dela. Kad nema vrednovanja ne može biti ni provere efikasnosti ni poboljšanja programa, a da ne podsećamo da su malobrojni i obrazovni programi i osuđenici obuhvaćeni obrazovanjem.

Odakle treba početi? Odgovor je u navođenju pitanja: koji je cilj vrednovanja, šta, ko, kako i kada vrednovati?

Cilj vrednovanja obrazovanja proističe iz svrhe zatvorske kazne, odnosno mesta obrazovanja u ukupnom tretmanu i postizanja "pripreme" osuđenika za život na slobodi bez kršenja zakona. S ciljem je blisko povezano:

- ispitivanje obrazovnih potreba (s obzirom na vrstu krivičnog dela, dužinu kazne, karakteristike ličnosti, nivo i vrstu obrazovanja...);
- utvrđivanje neophodnih programa obrazovanja (oblik, sadržaj, način, trajanje...); vrednovanje programa (koji program i koje aktivnosti mogu pomoći u ostvarivanju resocijalizacije);
- vrednovanje odvijanja procesa obrazovanja, odnosno programa koji se provode (da li postoji stručno osoblje za realizaciju programa, sredstva, uslovi)

i na kraju se vrednuju efekti – da li su postignuti ciljevi tj. promene kod osuđenika koji su obuhvaćeni predviđenim programima (promene ponašanja u zatvoru i na slobodi). Najbolja provera efikasnost obrazovanja, kao i ukupnog tretmana u penalnim ustanovama je nakon izlaska osuđenika iz zatvora (indikatori- recidivizam, nastavak školovanja, zapošljavanje...). U postpenalnom periodu trebalo bi prikupljati podatke za bivše osuđenike koji su bili uključeni u obrazovanje (vrste programa i trajanje) i za one koji nisu, kao i podatke o zatvorima, krivičnim delima i obeležjima učinioca. Prikupljanje podataka u

postpenalnom periodu znatno je teže nego za vreme izdržavanja zatvorske kazne, ali nije nemoguće. U literaturi se navode i nagoveštavaju mogućnosti primene kibernetičkih modela penološkog tretmana gde se analiza povratnih informacija u tranzitnim fazama tretmana provodi za svakog zatvorenika i za svako obeležje koje je obuhvaćeno tretmanom (Mejovšek, 2002).

Uz napred pojednostavljeno navedene načine vrednovanja obrazovanja osuđenika rado pristajemo uz pristup Gary Dickinson-a (prema: Bulatović, 2002: 177-181) i sledeće faze ili vrste vrednovanja procesa i efekata obrazovanja:

- formativno ili tvoračko vrednovanje (obavlja se pre početka nastave);
- vrednovanje ili procenjivanje početnog ili "ulaznog" ponašanja (ono s čime učesnici startuju, počinju);
- tzv. tekuće vrednovanje (rezultati se koriste za modifikaciju programa i upoznavanje učesnika sa vlastitim rezultatima);
- zaključno ili sumativno vrednovanje (na kraju obrazovnog procesa) i
- produženo, ili naknadno (praćenje učesnika obrazovanja- obaveštenja o novom ponašanju...).

Nabrojane faze ili vrste vrednovanja obrazovanja itekako su primenjive i u obrazovanju zatvorenika, posebnu pažnju i izazov predstavlja produženo vrednovanje, koje bi se za bivše osuđenike provodilo na slobodi gde se i proveravaju i efekti ukupne resocijalizacije.

Vrednovanje kvaliteta obrazovanja trebalo bi da obuhvata eksterno (spoljašnje vrednovanje koje vrši npr. ministarstvo, instituti, eksperti...) i interno (unutar zatvora-usmereno na unapređenje kvaliteta obrazovanja). Ove dve vrste vrednovanja su i odgovor na pitanje ko treba vrednovati obrazovanje osuđenika.

Imajući u vidu svrhu i cilj zatvorskog tretmana i obrazovanja osuđenika, ali i raznolikost i kompleksnost osuđeničke populacije (vrsta dela i dužina kazne, struktura ličnosti, nivo i vrsta

obrazovanja...) i penalnih institucija, kvalitetno vrednovanje obrazovanja (eksterno i interno) podrazumeva "snimanje" stvarnog stanja i određivanje odgovarajućih programa za promenu ponašanja osuđenika u pravcu nečinjenja ponovnih krivičnih dela. Samo obrazovni programi koji su nastali na utvrđenim obrazovnim potrebama osuđenika mogu imati dugoročne pozitivne efekte (ne samo na nivou stručnog osposobljavanja, već na nivou celokupne ličnosti i njenog ponašanja). Promene u ponašanju svih, pa tako i osuđenika u toku obrazovanja mogu se desiti u sva tri dela ličnosti (kognitivnom, afektivnom i konativnom) i za praćenje tih promena u psihologiji i andragogiji su poznati instrumenti (testovi znanja, skale stavova i skale procene) koje ovom prilikom samo pominjemo.

Iako je pitanje svih pitanja u obrazovanju zatvorenika – vrednovanje njegovog kvaliteta, ono nije postalo ozbiljan problem države tj. društva, pa ni društvenih nauka koje su zadužene i odgovorne za tzv. eksterno i interno vrednovanje onih, nažalost, sve brojnijih, prekršilaca zakona.

Bojimo se da iznoseći procene o vrednovanju obrazovanja osuđenika i njihove resocijalizacije na osnovu recidivizma (kao jedinog indikatora), bez celovitih i metodološki dobro osmišljenih istraživanja, gradimo kuću od krova i ne sastavljamo kraj s krajem. Delotvornog procenjivanja obrazovanja zatvorenika nema bez odgovora na pitanja: šta, ko, kad i kako vrednovati?

Delovanje u okviru tzv. obrazovnog, odnosno andragoškog ciklusa: istraživanje obrazovnih potreba, planiranje i programiranje, organizovanje i vrednovanje obrazovanja i/ili osposobljavanja i danas i ovde ne gubi na značaju i zavređuje pažnju i delimičnu doradu.

Vrednovanje obrazovanja zatvorenika trebalo bi da započinje pre početka obrazovnog procesa u zatvoru (ispitivanje postojećeg znanja i veština zatvorenika, ispitivanje potreba za obrazovanjem i osposobljavanjem, procena opravdanosti uključivanja u obrazovanje), da se odvija u toku obrazovnog procesa (procene ponašanja i postignuća...) i da se vrednuju efekti obrazovanja po

završetku procesa i nakon isteka zatvorske kazne. Kroz andragoški ciklus se naprosto mora proći da bismo pokrenuli pitanja vrednovanja obrazovanja osuđenih lica s mrtve tačke.

Stoga bi trebalo:

- uspostaviti bolju saradnju između pojedinih ministarstava (finansija, pravosuđa, prosvete, kulture, rada i socijalne zaštite) kao i zatvora i lokalne zajednice;
- utvrditi obrazovni nivo i ispitati obrazovne potrebe osuđenika, kao i potrebe za određenim zanimanjima u zatvoru i na tržištu rada, pa u zavisnosti od sposobnosti i interesovanja osuđenika i trajanja njihove kazne, odrediti vrstu osposobljavanja;
- stručno planirati obrazovne aktivnosti osuđenika;
- planove i programe osposobljavanja treba osavremeniti i prilagoditi promenama kako bi bili u skladu s aktuelnim stanjem u praksi;
- motivisati osuđenike za uključivanje u obrazovanje i stručno osposobljavanje organizovanjem različitih kampanja jer je poznato da su osuđenici veoma heterogena grupa, različitog socijalnog porekla, nivoa obrazovanja, porodičnog statusa, vrste krivičnog dela zbog kojeg su u zatvoru;
- poboljšati kadrovsku strukturu, obučiti i osposobiti osoblje za rad u specifičnoj sredini kao što je zatvor i sa još specifičnijom populacijom kao što su osuđenici.

Podaci istraživanja ukazuju da postoje osuđenici koji žele da učenjem novih sadržaja ispune "slobodno" vreme (ako ništa drugo, zvuči čudno slobodno vreme onih koji su lišeni slobode). Kod nas su razmišljanja o obrazovanju u zatvoru još uvek rigidna jer ga jedni poistovećuju sa učenjem pisanja i čitanja, prisećajući se analfabetskih tečajeva, a drugi nipodaštavaju njegov značaj kada su u pitanju oni koji su se "ogrešili" o zakone. Iluzorno je očekivati rezultate ako država ne vidi u obrazovanju mehanizam promene i sredstvo kojim će pomoći reintegraciju osuđenika (Knežić, Savić, 2013: 113).

Da bi imalo efekta, obrazovanje u bilo kom obliku i bilo koje vrste, mora biti adekvatno osmišljeno. Isto tako, obrazovanje kao deo tretmana, trebalo bi da bude sve ono što je i obrazovanje van zatvora. Praksa pokazuje da to najvećim delom nije. Poznato je da je obrazovanje najkorisnije kad je prilagođeno individualnim potrebama i kada ga osuđenik ne doživljava kao spolja nametnutu prisilu, kao dodatnu kaznu, nego kao izvor promene u načinu sveukupnog življenja bez kršenja društvenih normi. Procenjujući potrebe za obrazovanjem samo na osnovu iskaza osuđenika u prijemnom odeljenju (o završenoj školi i stavu prema obrazovanju preko nekoliko pitanja) bez ulaska u problematiku kvaliteta dostignutog nivoa obrazovanja i odnosa prema obrazovanju je više reda radi.

Da bi obrazovni programi zaživeli u zatvorima neophodno je da se sistematskim vrednovanjem malobrojnih postojećih programa potvrdi (naučno i društveno) njihova efikasnost u smanjenju recidivizma. Kvalitetno vrednovanje obrazovanja (obuhvata eksterno i interno vrednovanje) podrazumeva "snimanje" stvarnog stanja i određivanje odgovarajućih programa za promenu ponašanja i produženo vrednovanje praćenjem bivših osuđenika na slobodi (Knežić, Savić, 2016).

4. Obrazovanje u zatvoru: putevi razumevanja i zrnca istraživanja

Zatvor za zatvorenika počinje tamo gde sloboda prestaje? Da li odgovornost za buduće ponašanje osuđenika društvo prebacuje samo na zaposlene u zatvorima, koji su i sami "zarobljeni nemogućnostima" za bilo kakvu promenu?

Da li i sa slobodom prestaju uslovi za obrazovanjem i učenjem? Izazovi sa kojima se suočavaju zatvorsko osoblje i nosioci vaspitnog obrazovnog procesa su višestruki. Stalno menjanje profila zatvorske populacije, potreba da se ide u korak sa promenama i dostignućima u redovnom obrazovanju, kao i usvajanje novih tehnologija za učenje, predstavljaju posebne izazove za obrazovni kadar. Rast zatvorske populacije u celom

svetu, preopterećenost zatvorskih kapaciteta i produbljivanje krize zatvora, kao i problem održavanja bezbednosti, povećava rizik koji može da dovede, ili je već doveo do pada obrazovanja na listi prioriteta zatvorskog režima. Istovremeno, u kontekstu ekonomske krize i sve konkurentnijim tržištima rada, osuđenima je više nego ikad potrebno da steknu veštine i kompetencije kojima će povećati svoje izgleda za uspešno uključivanje u svet rada i zapošljavanja na slobodi (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013).

U realizaciji obrazovnih programa zatvorska uprava i osoblje suočavaju se sa brojnim problemima: prenatrpanost zatvora, nedovoljno sredstava za angažovanje nastavnika, opreme, materijala. Prostorni, kadrovski i materijalni uslovi u zatvorima su nezadovoljavajući: nedostatak materijalnih sredstava za modernizaciju i pokretanje proizvodnje, nedostaju pojedini profili stručnjaka za obuku, ugašeno je obrazovanje koje je postojalo do pre dvadesetak godina, jak je uticaj neformalnih grupa u zatvoru, nedovoljna je motivisanost osuđenika, ali i osoblja za adekvatniju obuku, obrazovanje i organizovanje raznovrsnih tečajeva, predavanja, razgovora, tribina i sl. Prisutno je i potcenjivanje uticaja određenih oblika i vrsta tretmana i stav da samo represija može "slomiti" počiniocima krivičnih dela.

Poslednjih decenija 20. veka i početkom 21. veka na izdržavanju kazne zatvora dolaze osuđena lica koja su: agresivna, psihopatske strukture ličnosti, narkomani, alkoholičari, teroristi, profesionalne ubice, izvršiocima teških oblika kriminala i organizovanog kriminala, ratni zločinci i drugi sa međunarodnim iskustvom i povezani u različite internacionalne bande i organizacije. Takođe, sve je brojnija osuđenička populacija koja je obrazovanija i solidno opšte informisana. Takva populacija osuđenika zahteva drugačiji pristup u ostvarivanju procesa resocijalizacije, znatno različitiji od klasičnog i tradicionalnog metoda rada sa osuđenima (Stevanović, 2010).

Kada je reč o programima zatvorskog obrazovanja i njegovog sadržaja nailazi se na veliki broj nedoumica. Neke od tih su: na koji način te programi treba organizovati i realizovati i šta se

njima zapravo želi postići, da li su to programi namenjeni sticanju i razvoju nekih socijalnih veština, kontroli emocija i agresivnosti, ili se pažnja treba usmeriti ka stručnom osposobljavanju i mogućnostima zaposlenja po izlasku iz zatvora.

U većini evropskih zemalja obrazovanje i profesionalno osposobljavanje predstavlja zakonski zagantovano pravo osuđenih. Iako se ovo pravo obično odnosi na sve osuđenike, u nekim slučajevima prioritet imaju određene kategorije osuđenih, kao što su npr. maloletnici ili oni koji ne poseduju osnovne veštine pisanja i čitanja i dr. Evropska zatvorska pravila navode da zatvorenici sa obrazovnim potrebama, oni koji nemaju osnovno ili stručno obrazovanje imaju prioritentan pristup zatvorskim obrazovnim programima. Iako Evropska zatvorska pravila navode koje kategorije obuhvata obrazovanje u zatvorima, ova odredba se drugačije tumači u brojnim zemljama. Tako npr. u Estoniji, zatvorska služba identifikuje četiri osnovne kategorije obrazovanja, a to su: formalno opšte obrazovanje, formalno stručno obrazovanje, rehabilitacioni programi (kao što su npr. programi kontrole besa i agresivnosti) i neformalno obrazovanje koje obuhvata sve ostale aktivnosti. Obrazovni tretman u većini zemalja podrazumeva:

- *Opšte obrazovanje* (osnovnoškolsko - koje obuhvata razvoj pismenosti i nastavu kroz predmete kao što su matematika, nauka, istorija, geografija i dr.);
- *Stručno obrazovanje i obuku* (tj. edukaciju i obuku koja ima za cilj da pruži osuđenima znanja, veštine i/ili kompetencije koje su neophodne u određenim zanimanjima ili šire na tržištu rada); i
- *Neformalno učenje*, npr. stručno usavršavanje putem aktivnosti koje obično ne donose zvanični sertifikat (umetničke i zanatske delatnosti) ili programi pomoći zatvorenima koji su usmereni ka razvijanju veština upravljanja agresijom i ljutnjom, kao i programi pripreme osuđenika za integrisanje u društvenu zajednicu i dr. (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013). Specifičnost uslova u zatvoru može biti prepreka ostvarivanju postojećih

oblika obrazovanja ali i obrazovnih potreba pojedinca (Knežić, Ilijić, 2016).

Poduga bi bila lista u nabranju uslova obrazovanja u zatvoru. Prvo na šta se pomisli su arhitektonsko-prostorni uslovi s gvozdenim kapijama i rešetkama, ali zatvor kao i svaku ustanovu čine ljudi, zaposleni i osuđenici. Preko njihovih leđa se prelamaju najteži i najvažniji problemi ukupnog tretmana pa i obrazovanja. I suviše je reći da ovom prilikom skrećemo pažnju na samo neke od uslovno nazvanih objektivnih i subjektivnih faktora. Mogućnosti zatvorske ustanove za obrazovanjem određene su stanjem u društvu (društveno-ekonomskim, političkim, kaznenom politikom i stavom društva prema svrsi zatvorske kazne) i mogućnostima penalnih ustanova (stavu rukovodioca prema obrazovanju osuđenika, osposobljenosti zaposlenih, pogotovo u službi za tretman i obuku i njihovom odnosu prema obrazovanju, adekvatnosti programa, predrasude o osuđenima...).

U faktore koji se tiču samih osuđenika, koji se nalaze "ispod njihove kože" mogu se ubrojiti: motivacija i odnos prema obrazovanju, prethodni nivo i iskustvo u obrazovanju, starost, vrsta krivičnog dela i dužina kazne, nedostatak informacija i podrške, recidivizam, porodične prilike...

Postoji više načina na koje motivacija osuđenika, kvalitet i efikasnost zatvorskog obrazovanja i obuke mogu biti poboljšani, a među njima su: povećana saradnja *unutar zatvora* između različitih aktera; povećana saradnja *između zatvora i lokalnih zajednica* (u cilju osiguranja podrške da se obrazovanje i osposobljavanje realizuje u zatvorskoj ustanovi i eventualno nastavi nakon izlaska osuđenika iz zatvorskog okruženja) i inovativni metodi učenja u kojima je naglasak stavljen na učenika. Korišćenje inovativnih metoda učenja zahteva obučene nastavnike i trenere, sa dobrim (andragoškim) veštinama i razumevanjem zahteva odraslih osuđenika (učenika), ali i sposobnosti za prevazilaženje ograničenja koje realizacija obrazovnih procesa u zatvorskoj sredini nosi sa sobom (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013).

Iskušnja obrazovanja u zatvoru mogu se posmatrati sa aspekta:

- osuđenika (starost, dužina kazne, prethodni nivo obrazovanja, negativna iskustva tokom školovanja, problemi u učenju, zloupotreba droge i alkohola, dužine kazne i vrste krivičnog dela, motivacija za nastavak obrazovanja);
- države i zatvorskih ustanova (nemogućnost obrazovanja zbog finansijskih i prostornih, tehničkih uslova, nemotivisanost uprave i osoblja za tretman za organizovanje tih aktivnosti, bezbednosni razlozi, nemotivisanost osoblja za "rad na sebi").

Najčešći razlozi koje zatvorenici navode za neučesće u obrazovanju su "odsustvo motivacije za učenjem" i "prethodna negativna iskustva sa obrazovanjem" (GHK, 2012). U našem istraživanju²⁰ sprovedenom u KPZ Sremska Mitrovica i Požarevac-Zabela na prigodnom uzorku najčešći razlog osuđenika koji ne žele dalje da se obrazuju jeste zadovoljstvo postignutim nivoom obrazovanja i znanjima koja već poseduju, dok jedan deo osuđenika navodi da nema motiva za dalje školovanje, da ne žele i ne treba im dalje obrazovanje. Odsustvo intrinzične motivacije zatvorenika nije neočekivano s obzirom da većina zatvorenika ima loše iskustvo sa obrazovnim procesom, niska školska postignuća i da dolaze iz siromašnih, marginalizovanih i diskriminiranih grupa. Iako većina ispitanih osuđenika vidi obrazovanje kao mogući faktor promene u životu, veoma mali broj njih je spreman da iskoristi tu mogućnost za promenu. Kao što smo ranije pomenuli, preko 50% ispitanih osuđenika bi želelo da se uključi u neki vid edukacije, što je broj koji mnogostruko premašuje realan broj osuđenika uključenih u edukaciju u zavodima. Ako kao jedan od razloga izuzmemo davanje socijalno poželjnih odgovora, ostaje mogućnost da osuđenici ne vide ponuđene edukativne programe kao odgovarajuće njihovim potrebama, odnosno ne vide direktnu

²⁰ Autorke su istraživanje sprovele u Požarevcu-Zabela (50) i Sremskoj Mitrovici (210) na prigodnom uzorku 2012. godine.

vezu tako koncipiranog obrazovanja sa životom na slobodi i mogućnosti zapošljavanja ili unapređivanja sebe i svojih sposobnosti i znanja. Na pitanje sa ponuđenim odgovorima šta bi menjali u tretmanu, osuđenici su se najviše opredeljivali za odgovor – uposliti sve (33% odgovora), zatim za odgovor – organizovati obrazovanje i osposobljavanje za zanimanje (12% odgovora), pa organizovati kulturne, sportske, zabavne aktivnosti (11% odgovora) i na kraju organizovati predavanja na neke teme (9% odgovora). Osuđenici koji smatraju da bi trebalo organizovati kulturne, sportske, zabavne aktivnosti navode: sportska takmičenja, turnire, pozorišne i bioskopske predstave, koncerte, sekcije (šahovska, dramska, muzička). Neke od ovih aktivnosti već i postoje u zavodima, pri čemu za sportske aktivnosti postoji i najveće interesovanje i najveća uključenost osuđenika. Najveći broj ispitanika se opredeljuje za više odgovora (35%)(Knežić, Savić, 2013).

Programski sadržaji bi trebalo da prate promene, potrebe i interesovanja pojedinaca. Jedino u takvim okolnostima čovek može i kada je u zatvoru, imati motivaciju i interesovanje za sticanje znanja i kvalifikacija, što mu po izlasku iz zatvora može pomoći prilikom zaposlenja. Osećanja poniženja, sumnja u vlastite sposobnosti, nedostatak motivacije, bezvoljnost, umor, ograničenost na osoblje zatvora, mogu doprineti neuključivanju u proces obrazovanja i osposobljavanja.

U nekim zemljama postoji pokušaj da se ekstrinzičkom motivacijom zatvorenici uvedu u proces obrazovanja, npr. u Irskoj, Mađarskoj i Litvaniji zatvorenici koji se obrazuju dobijaju dnevnice ili mesečnu stipendiju koja im kompenzuje gubitak prihoda usled odsustva sa posla radi obrazovanja; u Alžiru, Dominikanskoj Republici, Gvatemali, Mauricijusu, Peruu, Poljskoj i Tunisu se učešće u obrazovnim programima uzima u obzir prilikom razmatranja uslovne kazne, dok se u Peruu i Tunisu skraćuje kazna za vreme provedeno u obrazovnim programima (Munoz, 2009). Neke zemlje podstiču učešće osuđenika u obrazovanju i davanjem nekih privilegija poput poseta porodice, knjiga, izlazaka za vikend (GHK, 2012).

Faktor koji znatno utiče na to da li će se zatvorenici uključiti u edukativne aktivnosti je njihova starosna dob. Starosna struktura osuđenika, gde je većina osuđenika, 68,5%, starosti između 21 i 40 godina, upućuje na neophodnost za obrazovanjem zasnovanim i prilagođenim potrebama savremene privrede. Međutim, dosta njih smatra da su već stari za obrazovanje i odbija da u njemu učestvuje jer ga smatraju primerenim samo periodu detinjstva i mladosti.

Dužina kazne je takođe faktor koji značajno utiče da li se osuđenici uključuju u obrazovne i radne aktivnosti. Osuđenici sa kratkim kaznama se obično ne uključuju u obrazovni proces jer smatraju da ne mogu da ga dovrše. Ne iznenađuje da je u ovoj grupi osuđenika najviše recidivista jer se sa njima ništa ne radi dok su u zatvoru, a i kada se nađu na slobodi prepušteni su sami sebi. Dužina kazne ne bi trebalo da bude prepreka za obrazovanje. Trebalo bi organizovati alternativne programe namenjene specijalno prestupnicima sa kratkim kaznama, npr. onima koji služe kratke kazne od pomoći bi bilo organizovati savetovanje kako da pronađu kurseve za obuku ili posao u zajednici, tako da se pripreme za izlazak iz zatvora, a ne da započinju obuku u zatvoru (Bracken, 2011).

Sa druge strane, davanje mogućnosti zatvorenima sa dugim kaznama da se bave smislenim poslom i obukom adaptira ih na radnu disciplinu i odgovornost koji su sastavni deo "normalnog" života, a mogućnost učešća u obrazovanju daje smislenost vremenu provedenom u zatvoru i utiče na osećanje samopoštovanja i samoefikasnosti. Stanje u našim zatvorima i kada osuđenici nisu osuđeni na dugogodišnje kazne veći deo izdrže u zatvorenom režimu, gde su im uskraćena mnoga prava.

Na dostupnost obrazovanja u zatvoru pored ličnih karakteristika osuđenika značajan uticaj imaju i okolnosti u kojima se ono odvija: tehnički i finansijski uslovi koji utiču na organizaciju obrazovnog i radnog procesa, stav osoblja prema obrazovanju osuđenika, osposobljenost osoblja, bezbednosni faktori, pristup obrazovnim sredstvima (biblioteka, internet), mogućnost uključivanja volonterskih službi u edukativne procese.

Prema anketi o zatvorskom obrazovanju i obuci u Evropi (GHK, 2012) u Srbiji je u period 1993-2009 zabeležen rast zatvorske populacije za 183% i popunjenost zatvorskih kapaciteta 158% (2009). Ne treba posebno obrazlagati da prenaseljenost zatvora, na nju smo više puta ukazivali, uprava u takvim uslovima ima problem da uspostavi i održava balans između sigurnosnih mera i prava zatvorenika na rad i obrazovanje.

Međutim, pokazalo se da tamo gde postoje dobri prostorni i tehnički uslovi samo zatvorsko okruženje i način organizovanja obrazovnih aktivnosti mogu da utiču na stvaranje povoljne obrazovne atmosfere, npr. postojanje prostora sa učionicama izdvojenog od glavnog zatvora, organizovanje obrazovnih aktivnosti tako da se ne preklapaju sa drugim aktivnostima u okviru zatvorskog režima, dostupnost biblioteke i broj knjiga u njoj (GHK, 2013).

Zatvorsko osoblje i zaposleni u službama za tretman, obuku i upošljavanje trebalo bi da imaju isti cilj – da su zatvorenici angažovani smislenim aktivnostima u bezbednom okruženju i da im pomognu da dođe do pozitivne promene koja će ih sprečiti da se vrate u zatvor nakon otpusta. Kada i samo osoblje/stražari imaju niži nivo obrazovanja problem može biti da shvate značaj nastavka obrazovanja za zatvorenike; može im se činiti da su zatvorenici dobili više prilika i mogućnosti za školovanje nego oni sami ili drugi ljudi na slobodi, zbog toga je važno edukovati zatvorsko osoblje o potencijalnom značaju obrazovanja za rehabilitaciju zatvorenika (Knežić, Savić, 2013a).

Ispitanici koji nisu ranije učestvovali u obrazovnim programima tokom odsluženja kazne na pitanje da navedu razlog za to, daju odgovore koje smo svrstali u 5 kategorija:

- nije bilo uslova, tj. mogućnosti za učestvovanje u obrazovnim programima
- dužina kazne
- nezainteresovanost za učešće u obrazovnim programima
- zadovoljstvo dostignutim nivoom obrazovanja
- puštena prilika

Najviše odgovora, oko 44%, može se svrstati u kategoriju da nije bilo uslova ili mogućnosti za učešće u obrazovnim programima. Ispitanici navode, ili da za vreme služenja njihove kazne nije bilo takvih programa, da oni nisu mogli da učestvuju u njima zbog procenjenog visokog stepena rizika, da su programi bili popunjeni, da su prednost imali oni bez škole, da im niko nije nudio da se uključe.

Sledeća po zastupljenosti (19%) je kategorija odgovora koja se odnosi na zadovoljstvo dostignutim nivoom obrazovanja gde ispitanici navode da smatraju da nije bilo potrebe da se dodatno obrazuju, da smatraju da su dovoljno obrazovani i da imaju završenu srednju školu, što im je dovoljno.

U oko 17% odgovora kao razlog za neučestvovanje navodi se dužina kazne, odnosno kratko trajanje kazne, a u podjednakom procentu odgovora kao razlog se navodi nezainteresovanost za učešće u tim programima (*nisam želeo, nisam imao volje, nisam video sebe u tome, nije me zanimalo*). Samo jedan odgovor (3%) se nalazi u kategoriji propuštena prilika (*bio sam glup i neodgovoran prema sebi*), ali smo smatrali da ga je važno izdvojiti kao posebnu kategoriju jer ukazuje na neku vrstu promene stava prema uključivanju u obrazovanje. Razlozi zbog čega žele da učestvuju su: doživotno obrazovanje, rad na sebi, želja za obrazovanjem i usavršavanjem, želja za novim znanjem, mogućnost zaposlenja po isteku kazne, kvalitetno korišćenje slobodnog vremena, završetak započetog školovanja i želja za promenom posla (Knežić, Savić, 2013). Ovom prilikom, da ne izražavamo sumnju u društveno poželjne odgovore.

5. Neki ohrabrujući rezultati stručnog osposobljavanja

Kada je reč o stručnom obrazovanju u zatvorskim institucijama, primetno je da jedan od njegovih osnovnih ciljeva obezbeđivanje i pružanje šanse osuđenim licima da steknu, razviju ili unaprede znanja, veštine i sposobnosti. Određeni napredak u pogledu organizacije i realizacije programa stručne

obuke osuđenica zapaža se u poslednje dve godine. U kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, od 2014. godine sprovodi se krojački kurs koji je u prvoj godini realizacije završilo 12,2% osuđenica, kao i kurs za izradu nakita u kojem je učestvovalo 8,8% osuđenica (Srnić, Kovačević & Nikolić, 2014).

Uvođenje stručnog obrazovanja i obuke osuđenih, posle višegodišnjih prekida, zahteva i novi način planiranja, organizovanja realizovanja što otežano funkcioniše u većini zatvora. Zatvorski sistem je zatvoren, strog, nefleksibilan što zahteva održavanje discipline a što otežava organizovanje bilo obrazovanja na, ne samo savremenim principima. Obrazovanje je u zatvoru ipak sekundarna delatnost, često shvaćena kao privilegija, nedostaje kvalifikovano nastavno osoblje, prostorne mogućnosti su vrlo ograničene, a na polju podizanja svesti i motivisanja osuđenih za aktivnijim uključivanjem u obrazovne programe, gotovo da se ništa ne radi.

Do pre dvadesetak godina zatvorenici su, posebno u Požarevcu, Sremskoj Mitrovici i Nišu, radno angažovani i obučavani u malim fabričkim pogonima izgrađenim uz pomoć države. Postojali su i centri za osnovno i stručno obrazovanje čiji su programi bili prilagođeni društvenim i zatvorskim uslovima. Adekvatnost programa, sadržaja, metoda i načina obrazovanja iz tog perioda bila je upriličena tom vremenu i društvenim događajima. Ali u zatvorima se završavala osnovna škola i vršila obuka za razne zanate. Novija istraživanja (Nikolić-Ristanović, 2000; Knežić, 2001; Stevanović, 2010, Knežić, Savić, 2012, Ilijić, 2016 i dr.) i praćenje stanja ljudskih prava u zatvorima (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, www.helsinki.org.rs) pokazuju da su postojeći radni pogoni do skoro bili, gotovo prazni i zapušteni, sa zastarelom tehnologijom a centri za obrazovanje osuđenih više ne postoje. U današnje vreme, već smo naveli osnovne škole koje su imenovane od Ministarstva za prosvetu, zatvorenici mogu završavati FOOO s njihovim nastavnim kadrom. Kad je u pitanju stručno osposobljavanje mogu se angažovati centri za kontinuirano obrazovanje odraslih (osnovani u okviru pet srednjih stručnih škola u Zrenjaninu, Beogradu, Kragujevcu, Boru i Nišu (Pejatović, 2007). Do sada su održavali

obuke zaposlenima i zatvorenicima, posebno tokom VET programa kojeg je finansirala Evropska unija tokom 2011-2013. godine, koji su otpočeli radom 2003. godine, u okviru Programa reforme srednjeg stručnog obrazovanja u Srbiji.

Rezultati, već pomenute, meta-analitičke studije ukazuju na podatak da obrazovanje u zatvoru smanjuje rizik za ponovno izvršenje krivičnog dela nakon otpuštanja. Zatvorenici koji su učestvovali u programima profesionalnog oposobljavanja imaju za 43% manje šanse za recidiv, u poređenju sa osuđenima koji nisu bili uključeni u programe obuke. Autori studije su ispitivali odnos između obrazovanja u zatvorima i zapošljavanja nakon otpuštanja, i utvrdili da su šanse za dobijanje zaposlenja za 28% veće kod osuđenika koji su bili uključeni u programe profesionalnog osposobljavanja u zatvoru, u odnosu na osuđenike koji nisu bili uključeni u pomenute programe (Davis, Bozick, Steele, Saunders, & Miles, 2013)

Pored uticaja koji profesionalno osposobljavanje osuđenika ima na recidivizam, istraživanja su usmerena i na utvrđivanje korelativnih veza između uključivanja osuđenika u programe stručne obuke i zapošljavanja po izlasku iz zatvora. Podsećamo, da nam nije poznato ni jedno takvo praćenje ni istraživanje kod nas.

U literaturi se mogu naći brojne teorije koje nastoje da objasne na koji način obrazovanje osuđenika u zatvoru ostvaruje svoj pozitivan uticaj na recidivizam i zapošljavanje osuđenika, o ekonomskoj teoriji biće reči u ovoj studiji.

U svetu najčešći programi, pored osnovnog obrazovanja odraslih, organizuju se i programi srednjih škola i tehničkog obrazovanja usmerenog ka obuci u: trgovini i građevinskom sektoru, sektoru energije i komunalnih usluga; sektor finansija i biznisa i dr. Svaki program sadrži kvalifikacije i obučenosť za određena zanimanja kao i verifikovan sertifikat. Vrste obuka i sadržaji programa usklađeni su sa potrebama tržišta rada pa pružaju veće mogućnosti za zapošljavanje nakon izlaska iz zatvora. U pojedinim zatvorima dostupno je i studiranje na daljinu (više u: Ilijić, Pavićević, Glomazić, 2016).

Organizatori obrazovnih programa ističu da je primetno i poboljšanje discipline i promene u ponašanju kod zatvorenika koji su uključeni u obrazovanje (Ilijić, 2016). Rezultati istraživanja²¹ pokazuju da je u njenom uzorku od 120 zatvorenika u KPZ Sremska Mitrovica najzastupljenija kategorija ispitanika koja je imala problematično prethodno školovanje i to 36,7% uzorka. Na drugom mestu po zastupljenosti sa 33,3% su ispitanici koji su imali vrlo problematično prethodno školovanje, a 30% ispitanika nije imalo problema (napuštanje/bežanje/izbačen iz škole) u prethodnom školovanju. Ovi podaci nam jasno govore da je 70% uzorka (*ako posmatramo kategoriju problematičnog i vrlo problematičnog prethodnog školovanja zajedno*) ima prethodna negativna iskustva u školovanju ili drugim rečima da nisu redovno pohađali nastavu, da su napustili obavezno školovanje ili su izbačeni iz škole.

Zatim, 75,8% ispitanika iz uzorka nema stručnu spremu, odnosno nema razvijene veštine neophodne za obavljanje određenih poslova, dok 24,2% uzorka ima određene veštine (verifikovane ili na nivou usvojenih veština). Ovaj podatak o velikom procentu osuđenika koji nemaju ni verifikovane stručne veštine, niti usvojena znanja za obavljanje određenih poslova (na nivou razvijenih veština) svakako ističe potrebu realizovanja programa profesionalne obuke u zatvorskim ustanovama, ali i neophodnost pozitivnog delovanja u pravcu razvoja motivacije osuđenika za uzimanje aktivnog učešća u pomenutim tretmanskim sadržajima.

Kada su u pitanju stavovi osuđenika prema obrazovanju uočava se da 39,2% ispitanika ima pozitivne stavove u pogledu obrazovanja i stručne obuke, odnosno da ima pozitivan stav prema školi i motivaciju da pohađa obrazovne/stručne kurseve. Vrlo problematičan stav tj. negativan stav u pogledu vrednosti obrazovanja ima 33,3% uzorka, a nešto umereniji, ali ipak

²¹ Rezultati su mali deo podataka iz doktorske disertacije: Ilijić, L. (2016). Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidiva kod osuđenih lica, odbranjene 10. 02. 2016. na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.

problematičan stav ima 27,5% uzorka. Ove dve kategorije (problematičnog i vrlo problematičnog stava) čine 60,8% ukupnog uzorka ispitivane populacije.

Jedan od najvažnijih rezultata sprovedenog istraživanja odnosi se na potvrdu polazne hipoteze da uključenost osuđenika u programe obrazovanja ostvaruje pozitivne efekte na ponašanje osuđenika: Ispitanici koji su bili uključeni u obrazovni proces promenili su svoje ponašanje prema drugima na bolje; Ispitanici koji su bili uključeni u obrazovni proces češće su reklasifikovani u povoljniji tretman i obrazovna grupa koja je bila uključena u obrazovanje manje je disciplinski kažnjavana od grupe koja nije učestvovala u obrazovnim procesima. Uključivanje u osnovnoškolsko obrazovanje ili profesionalnu obuku može da proizvede i pozitivne promene u ponašanju osuđenih, poboljša odnose osuđenog prema drugima, dovede do boljeg poštovanja reda i discipline u zatvoru i redukuje rizik recidivizma. Uzimajući u obzir ukupne troškove kriminala, troškove ponovnog vraćanja u zatvor i štetu po pojedinca, društvo i porodicu koju proizvede izvršenje krivičnog dela, sa ekonomskog stanovišta, čak i malo smanjenje stope kriminala i promene u ponašanju, nastalih kao rezultat obrazovnih procesa, čine se isplativim i korisnim.

Podaci o ispitivanju²² odnosa osuđenika prema obrazovanju govore da veliki deo njih (61%) nije učestvovao u obrazovnim programima zbog objektivnih razloga (trajanja kazne i nepostojanja uslova), a ne odsustva motivacije. Neki od njih u svojim odgovorima čak navode da su se više puta prijavljivali, ali da im nije odobreno. U najvećem broju odgovora (43%) pominje se praktična svrha obrazovanja – stizanje znanja i veština koje će omogućiti lakše zapošljavanje po izlasku iz zatvora i bolje snalaženje u životu. stručno obrazovanje se realizuje uz radne aktivnosti, dok u drugima, stručno osposobljavanje je deo posebnih obrazovnih programa i sadržaja.

²² Istraživanje je rađeno u KPZ Sremska Mitrovica u junu 2015. godine. Podaci su prikupljeni upitnikom sa pitanjima otvorenog i zatvorenog tipa kao i listom tvrdnji sa Likertovom skalom. Uzorak je prigodan, činilo ga je 85 recidivista – osuđenika koji su bar jednom prethodno izdržavali zatvorsku kaznu. (Knežić, Savić, 2015)

Bez obzira na koji način se organizuje proces profesionalnog osposobljavanja, posebna briga se mora posvetiti kvalitetu stručnog obrazovanja i balansu između produktivnosti i radne obuke. Često, element učenja nije dovoljno naglašen, iako stručno obrazovanje može biti odličan izvor opšteg - ličnog razvoja i efikasno sredstvo za prenošenje i razvoj radne sposobnosti (Council of Europe-Education in Prison, 1990).

Vrlo je teško ponuditi iste oblike stručnih programa u zatvorima kao u redovnom obrazovnom sistemu izvan zatvora i obuke koje idu u korak sa dešavanjima na tržištu rada. Međutim, neophodno je da postoje jake veze između rada i obuke, jer jedino takav pristup može da omogući osuđenima da, nakon teorijske obuke u učionici, realizuju praksu u okviru zatvorskih radionica (Norwegian Ministry of Education and Research, 2005).

Često, u zatvorima se stiču tradicionalne veštine za koje postoji vrlo ograničena potražnja na tržištu rada (Council of Europe-Education in Prison, 1990). S obzirom na mogućnosti zapošljavanja i brze promene u društvu neophodno je da stručno obrazovanje bude dovoljno prilagodljivo tim promenama. Stručno obrazovanje u zatvorima najbolje može postići visoke standarde ako je organizovan u saradnji sa društvenom zajednicom odnosno institucijama koje pružaju najviši kvalitet stručnog obrazovanja. Da bi proces stručnog osposobljavanja bio efektivan, neophodno je i prilikom programiranja, napraviti dobar odnos između stručnog obrazovanja i radnog angažovanja u zatvoru. Često, u razvijenim zemljama, osuđenici dobijaju visoko-kvalitetnu obuku, za koju im nisu potrebne posebne ili nove veštine, što može da bude demoralisujuće, jer ne zahteva napredovanje i učenje novih veština (Council of Europe-Education in Prison, 1990).

Iako radno angažovanje u zatvorima može da omogući osuđenima bolje izgleda za zapošljavanje, neophodno je napraviti razliku između profesionalnih obuka i radnog angažovanja, od zaposlenja zatvorenika u održavanju higijene i prostim manuelnim poslovima u zatvoru. Iako takve situacije prate i muškarce one se češće događaju u ženskim zatvorima.

Rezultati, jednog istraživanja u Velikoj Britaniji potvrđuju navedno. Samo tri od deset radno angažovanih osuđenica je smatralo da im angažovanje u zatvoru može pomoći da dobiju posao na slobodi. Ostale su smatrale da je radu zatvoru suviše prost i mehanički (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013).

Jedino od osobljavanja i rada u zatvoru koje je zasnovano na sticanju i razvoju vještina i kompetencija kojima će moći da poboljša šanse za zapošljavanje ima pozitivne efekte za zatvorenika, njegovu porodicu a i društvo. Samim tim smanjuje se i rizik od recidivizma. Ne kažemo da je ta veza jednosmerna, poznato je koliko je recidivizam višestruko uslovljena pojava.

Da nije dovoljno obrazovanje osuđenika svoditi samo na stručno osposobljavanje i obuke od poodavno je poznato. Isto tako, najstručniji instruktor svog zanata pri obučavanju osuđenih lica mora imati znanja i vještine primerene zatvoreničkoj populaciji.

6. Programi osposobljavanja koji privlače pažnju osuđenika

Potrebe za novim oblicima tretmana i programa koji privlače pažnju osuđenika, valjda, niko ne spori. Organizovanje i provođenje tretmana zasnovanog na savremenim programima i ispitanim potrebama pojedinca uslovljeno je neodgovarajućom klasifikacijom zatvorenika i kategorizacijom zatvorskih ustanova, osposobljenošću i stavom zaposlenih za prihvatanje i primenu novih metoda, oblika, vrsta, sadržaja koji se u svetu pokazuju efikasnim.

Projekat koji je privukao pažnju naših zatvorenika je *Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji*, poznat takođe i pod nazivom *VET projekat*, je primer dobre prakse posle dvadesetak godina "gašenja" obrazovanja u našim zatvorima.

Evropska unija je donirala bespovratnu pomoć kao podršku Ministarstvu pravde i državne uprave u uspostavljanju održivog

sistema stručnog obrazovanja i obuke osuđenih lica u zatvorskim ustanovama Srbije. Korisnik projekta je Ministarstvo pravde i državne uprave i njega je realizovala HD Evropska konsalting grupa (Srbija) u saradnji sa HDECG u konzorcijumu sa Aarhus tech (Danska) i BFW (Nemačka) tokom 2011-2013. godine. U okviru ovog projekta postignuti su sledeći glavni rezultati:

- *Razvijena je jasna koncepcija stručnog obrazovanja i obuke u zatvorskim ustanovama Srbije*
- *Razvijeni su programi i obučeni nosioci stručnog obrazovanja i obuke (predavači, instruktori praktične nastave, timovi za implementaciju pilot obuka) i izvedene obuke za preko 500 osuđenih lica;*
- *Uvedene nove radne procedure u vezi sa stručnim obrazovanjem i obukama u zatvorima, obučeno 60 službenika za tretman i više od 30 savetnika za zapošljavanje Nacionalne službe za zapošljavanje;*
- *Ojačan je kapacitet zaposlenih u Ministarstvu pravde i državne uprave za vršenje poslova u vezi sa stručnim obrazovanjem i obukom u zatvorskim ustanovama, kroz obuku zaposlenih i uspostavljenje timova partnera na nacionalnom i lokalnom nivou;*
- *Razvijena je i implementirana komunikaciona strategija jačanja javne svesti o potrebi organizovanog sistema resocijalizacije osuđenih lica kroz njihovo zapošljavanje (Đoševski Ivanović, S. i dr, 2013).*

Iako su navedenim rezultatima stvoreni preduslovi za stručno obrazovanje i obuke, bojimo se za održivost takvih aktivnosti.

U toku 2012. i 2013. godine je izveden pilot projekat. Odabrano je pet zanimanja koja su deficitarna na tržištu rada u Srbiji: pekarstvo (tri tipa obuke), štampanje sito štampom, zavarivanje (tri tipa zavarivanja) stolarstvo i povrtarstvo. Stručno obrazovanje i obuka sproveda se u tri KPZ: u Požarevacu, Sremskoj Mitrovici i Nišu. Prijavljeni osuđenici su odabrani na osnovu psihološke procene, testova i sprovođenja individualnog rada učenja. Obuku je završilo 500 osuđenika, a prethodno su

obučeni timovi za sprovođenje obuke. Obukom je obuhvaćeno po 60 službenika za tretman i instruktora za 5 odabranih zanimanja. Za teorijsku nastavu odabrano je i obučeno 20 nastavnika iz srednjih stručnih škola verifikovanih za obrazovanje odraslih. Nabavljena je i instalirana savremena oprema na kojoj se izvodila obuka zatvorenika iz svih pet odabranih zanimanja (Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, 2012; www. vet-kpz. rs). 2012. i 2013. godine izveden pilot projekat "*Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji*" koji je finansirala Evropska unija. Projekat je podrška Upravi za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave na uspostavljanju održivog i produktivnog sistema stručnog obrazovanja i obuke (VET) osuđenika u zatvorima u Srbiji.

Cilj projekta je bio doprinos resocijalizaciji osuđenika i povećanje njihovog zapošljavanja nakon izdržane zatvorske kazne. Koliko je važan podsticaj i odnos osoblja za istrajnost osuđenika u obuci govore reči osuđenika da su završili obuke jer su se nastavnici prema njima odnosili kao prema ljudskim bićima pokazujući entuzijazam da svoje znanje podele s njima, obraćajući im se imenima. Kako istovremeno malo i mnogo treba da se sačuva ljudsko dostojanstvo?

Na osnovu prvih izveštaja broj osuđenih koji su zainteresovani za obuku se povećava i 2014. godine je navedenim zanimanjima dodata i obuka za rashladne uređaje (Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, 2013).

Rezultati navedenog VET projekta otvaraju pitanja nastavka i održivosti stručnog obrazovanja u svim srpskim zatvorima i osuđenika i osoblja. To su novi izazovi kojim bi se obrazovanje u zatvoru pokrenulo i s margina obrazovanja odraslih. Međutim, pojedinačni projekti, bez obzira ko ih finansirao, organizovao i kakav efekat imao, ne mogu zameniti ulogu države i ostaje nada da će ova pozitivna iskustva obrazovanja, osposobljavanja i obuke osuđenika ali i osoblja biti nastavljena i produbljena.

Važno je koliko će se ovo iskustvo iskoristiti za temeljniji pristup ne samo obuci nego obrazovanju i upošljavanju u zatvorima. Nadamo se, da su doskorašnji donekle stereotipni

odgovori i stavovi osoblja i društva da osuđenici nisu zainteresovani za obrazovanje bar poljuljani. Uspeh 500 zatvorenika u navedene tri ustanove trebalo bi da je pokazatelj mogućnosti obrazovanja u zatvoru. Kada se usaglase obrazovne potrebe osuđenika sa potrebama za određenim zanimanjima na tržištu rada i profesionalno planiraju obrazovne aktivnosti onda, izgleda, postoji motivacija osuđenika za osposobljavanjem. Dobrovoljno učešće i motivisanost polaznika govore o svrsishodnosti stručnog obrazovanja i obuke u zatvorima, a posebno valja istaći pozitivan odnos prema obrazovanju kao važnom delu daljeg života (mogućnosti zapošljavanja, nastavka obrazovanja, nečinjenja novih krivičnih dela). Zbog svega toga treba podržati započete programe obrazovanja, nastavnike (koji su, možda, s nedovoljnom andragoškom osposobljenošću, uspeli sa prvim polaznicima) i, naravno, zatvorenike.

I ne samo zatvorenika nego i osoblja - instruktora, vaspitača, nastavnika – koji se uključujući u obrazovanje i obuku ove specifične kategorije odraslih polaznika i sami dodatno obučavaju. I jednima i drugima je potrebno obrazovanje prilagođeno novim uslovima zapošljavanja i rada kako bi bilo svrsishodno i odgovaralo kako tržištu rada tako i snalaženju u društvenim promenama. Pojedinačni projekti, bez obzira ko ih finansirao, organizovao i kakav efekat imao, ne mogu zameniti ulogu države i nadati se da će pozitivna iskustva navedenog obrazovanja, osposobljavanja i obuke osuđenika ali i osoblja biti nastavljena i produbljena. Međutim, po nezvaničnim podacima nema finansijskih sredstava za nastavak obuke, nego se uprava zatvora snalazi kako zna i ume.

U KPZ Zabela, po rečima načelnika Službe za tretman od 2016. godine osuđenici koji nemaju završenu osnovnu školu mogu je steći u zatvoru gde je OŠ "Sveti Sava" iz Požarevca, koja ima licencu za obrazovanje odraslih, formirala istureno odeljenje.

U Nišu je ostvarena saradnja sa OŠ "Lela Popović" iz sela Miljkovac i potpisan je 2016. godine ugovor o saradnji s nemačkom organizacijom "Help-Hilfe zur Selbsthilfe" u okviru projekta "Podrška razvoju mikro biznisa u Srbiji II". Obrazovanje,

obuka, kvalifikacija, prekvalifikacija i rad imaju bar zakonsku, bitnu ulogu u tretmanu izvršenja krivičnih sankcija. Međutim, u realizaciji obrazovnih programa zatvorske uprave i osoblje suočavaju se sa brojnim problemima: prostorni, kadrovski i materijalni uslovi u zatvorima su nezadovoljavajući, nedostatak materijalnih sredstava za modernizaciju i pokretanje proizvodnje, nedostaju pojedini profili stručnjaka za obuku, jak je uticaj neformalnih grupa u zatvoru, nedovoljna je motivisanost osuđenika ali i osoblja za adekvatniju obuku, obrazovanje i organizovanje raznovrsnih tečajeva, predavanja, razgovora, tribina i slično. Prisutno je i potcenjivanje određenih oblika i vrsta tretmana i stav da samo represija može "slomiti" počinioce krivičnih dela.

Polazeći od ideje o uvođenju celoživotnog učenja u koncept prevaspitnog tretmana u KPZ-u Banja Luka od 2007 godine, uvedeni su neki inovativni pristupi u prevaspitnom tretmanu kao što su: kursevi stranih jezika, obuka na računarima gde su edukatori i sami zatvorenici. Postoje programi za doškolovanje i pekvalifikaciju i zatvorenici sami, uz pomoć novih tehnologija uređuju časopis (Macanović, Nadarević, 2014). Zanimljivo je kako su neki zatvorenici, na osnovu kurseva za vreme zatvorske kazne izučili razne kurseve i otvorili samostalne radnje za izradu ikona, privesaka...od čega se izdržavaju.

Pored raznih stručnih obuka zatvorenici su zainteresovani za umetnost (likovnu, pozorišnu). U okružnom zatvoru u Beogradu i Nišu uspešno se odvija "pozorište iza rešetaka".

Dobar tretman trebao bi da prati društvene promene prilagođavajući program individualnim sposobnostima i potrebama osuđenika kako bi sa što manje štetnih posledica izdržali kaznu, promenili stav prema kriminalitetu i uključili se u život na slobodi.

Kao poseban problem u zatvorskom okruženju nameće se potreba za digitalnim opismenjavanjem. Sa jedne strane, digitalna pismenost postaje sve značajnija za svakodnevni život, posao i lični razvoj pojedinca u savremenom društvu, ali oprema koju ona podrazumeva i pristup Internetu često prevazilaze

materijalne i bezbedonosne kapacitete zatvorskih ustanova. Ograničen pristup kompjuterima i Internetu predstavlja teškoće zatvorenicima i za vreme boravka u zatvoru i nakon otpusta, jer su potencijalni izvor materijala za učenje, sredstvo učenja na daljinu, ali otvaraju i mogućnost nalaženja posla. Nažalost, takođe i mogućnost organizovanja različitih kriminalnih aktivnosti i zloupotreba.

Dobar deo tretmana trebao bi da prati i najnovije promene i u svetu sve češće korišćene alternativne sankcije. Uzimajući u obzir individualne sposobnosti, potrebe osuđenika, kazne ali i programe (pogotovo nastavak školovanja, prekvalifikacije, dokvalifikacije, učenje raznih socijalnih veština) kako bi osuđenici sa što manje štetnih posledica izdržali kaznu, promenili stav prema kriminalitetu i nastavili porodični i društveni život. Izgraditi dobar saradnički odnos između zatvorskih institucija, povereničke službe i "partnera" na nacionalnom i lokalnom nivou doprineo bi razvoju obrazovnih mogućnosti i povezivanja sa spoljašnjim svetom, stvaranje veza van kriminalnih grupa. Kratkim kaznama upriličiti odgovarajuće sankcije i programe, trebalo bi uspostaviti veću saradnju sa lokalnom sredinom i širiti programe koji su zanimljivi i korisni pojedincima ali i društvu. Nadamo se, da ni motivacija za osposobljavanjem i učenjem tada neće izostati. A veći deo porodica će biti spasen, deca ne bi morala ići u posetu među bodljikave žice.

Traganje za novim oblicima, pristupima, programima, sadržajima, metodama, neophodno je kada je u pitanju tretman zatvorenika. Jednoobraznost tretmana jednaka je dogmatizmu i jednumlju. Heterogenost osuđeničke populacije zahteva prilagođavanje programa novim društveno - ekonomskim uslovima na osnovu metodološki zasnovane evaluacije.

7. Penološka andragogija – ne može biti nedužna prema osuđenima

Svim podelama savremenih društvenih nauka kao da nema kraja. U odnosu na mogućnosti svaka od njih se može smatrati

nerazvijenom. Penološka andragogija je, verovatno više nego ijedna druga andragoška disciplina, na granici različitih istraživačkih oblasti i znanja: prava, kriminologije, krivičnog prava, penologije, sociologije, sociopatologije, psihologije, pedagogije... Psiholozi, sociolozi, kriminolozi i penolozi su se više nego pedagozi i andragozi bavili: predmetom, određenjima ključnih pojmova, metodama i tehnikama istraživanja procesa "promene delinkventnog ponašanja" osuđenika u penalnim ustanovama. Penološka andragogija je disciplina u sistemu andragogije koja proučava problem obrazovanja i (pre)vaspitanja odraslih, koji se nalaze u specifičnim ustanovama tzv. totalnog tipa zbog kršenja pravnih normi, propisanih Krivičnim zakonom.

Nauke koje se bave uslovima izvršenja zatvorskih kazni su izgleda majstori u pokušajima njihovog razgraničenja i definisanja, a kao da se plaše "zagrljaja" njima srodnih naučnih disciplina. Ne zna se, ili neće da se prihvati, da ta udaljavanja jedino doprinose besplodnoj samoživosti, a poznato je da se najveće naučne istine otkrivaju na raskršću naučnog zajedništva. U tome je prednost, a ne nedostatak penološke andragogije. Razvojni put penološke prakse i teorije pokazuje da se penološka andragogija mogla razvijati tek sa prodorom ideje o prevaspitanju u područje kaznene politike kao i razvojem andragogije kao matične nauke.

Onaj ko problematizuje pojam prevaspitanja i osposobljavanja osuđenika razvija i predmet penološke andragogije. Pojmovnu konfuznost, po prirodi stvari, trebalo bi iskoristiti za produbljenja zanimanja andragogije za ovu, još uvek, nedovoljno istraženu oblast. Većina definicija mahom zvuči dobro a nejasno je šta s njima, znaju se kao pesme napamet, a ne zna se da li i zašto resocijalizacija uvek dobro dođe.

Kao posebnu andragošku disciplinu prvi put kod nas srećemo u radovima Mihajla Ogrizovića. Predmetu, cilju i zadacima penološke andragogije posvetio je posebnu i zapaženu publikaciju "Osnovi penološke andragogije" (1956). Posle njega Samolovčev (1963), Filipović, 1995), Savićević (1991), Kulić - Despotović (2010) i neki pedagozi (Pataki, 1965, Potkonjak, 1988 i dr.)

nalazili su joj mesta u sistemu pedagoških i andragoških disciplina.

Iako je prošlo više od pola veka od izdvajanja penološke andragogije nije se mnogo odmaklo, ni teorijski ni praktično. Ipak se andragozi nisu dovoljno posvetili temeljitijem raspravljanju onoga što se čini osnovu penološko – andragoškog osposobljavanja. Rasprava o ključnim problemima naginjala je na onu stranu koja je bila bliža samim autorima (pedagogija, sociologija ili pravne nauke - kriminologija, penologija) te je otuda područje penološke andragogije "svojatao i grabio" kako je kome trebalo. Kada je situacija takva onda se ne dostigne ni do predmeta, cilja i metoda. Neki od tih pokušaja nisu lišeni terminološke i suštinske zbrke.

Koliko nam je poznato, na našem jeziku napisano je nekoliko univerzitetskih udžbenika, od Žarka Jašovića (2000), Zlatka Nikolića (1995, 2005) do najnovije Nebojše Macanovića i Damira Nadarevića (2014).

Kao poseban studijski predmet penološka andragogija je pod različitim nazivima predavana na brojnim višim školama i fakultetima (višim školama za socijalni rad, defektološkim....) Uzaludno bi bilo i neodgovorno usputno se baviti analizama tih i takvih programa. Opšti je utisak da su bespravno i nekako korenski vezani za tlo korpusa pravnih ili pedagoških nauka.

Ono što je sigurno i sasvim opravdano, s obzirom na vezu s matičnošću prirode njenog sadržaja, penološka andragogija se poduže neguje na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju, odnosno na Katedri za andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na osnovnim studijama kao i mogućnost odabira tema za magistarske, master radove i doktorske disertacije.

I danas važeći studijski kurs osnovnih studija, akreditovan 2014. godine, je postavljen s ciljem: razumevanja specifičnosti organizacije obrazovanja u zatvorskim institucijama, metodike rada na prevaspitanju kroz resocijalizaciju osuđenika i reintegraciju u socijalno okruženje, a uobličen nastavom: predavanja, vežbe, radionice, seminarski rad, posete zatvorskim ustanovama, individualne konsultacije, rad na slučaju.

Sadržaj predmeta penološke andragogije potpunije je razrađen:

Predmet (pojam i područja istraživanja, metode istraživanja penološke andragogije);

Teorije o kriminalitetu i teorijske osnove penološke andragogije (penološka andragogija i druge andragoške discipline, penološka andragogija i: penologija, psihologija kriminala, kriminologija i socijalna patologija);

Razumevanje ključnih pojmova penološke andragogije (obrazovanje, prevaspitanje, resocijalizacija, reintegracija, readaptacija);

Istorijski razvoj zatvorske kazne (zatvor i zatvaranje, razvoj shvatanja o svrsi kažnjavanja);

Normativni uslovi izvršenja krivičnih sankcija (zakon o izvršenju krivičnih sankcija, krivični zakon, svrha kažnjavanja);

Ustanove za izvršenje krivičnih sankcija (vrste, kategorizacija i klasifikacija zatvorenika); Specifičnosti zatvorske sredine (službe i tretman – pojam i karakteristike, andragoška uloga službe za tretman i službe za upošljavanje);

Struktura zatvorenika (pol, starost, nivo obrazovanja, vrsta krivičnog dela, dužina kazne, povratništvo);

Deprivacije zatvorenika i "zatvoreničko društvo" (vrste deprivacija, odnos formalnog i neformalnog sistema u zatvoru, zatvorenički kodeks);

Specifičnosti zatvora kao "učionice" (specifičnosti zatvorske sredine, osobenosti zatvorenika, osposobljenost vaspitača);

Oblici i organizacija prevaspitnog rada sa zatvorenicima (oblici prevaspitnog rada u zakonima i u praksi);

Specifičnosti organizacije formalnih i neformalnih oblika obrazovanja u zatvoru (opismenjavanje, obuke, sticanje kvalifikacija, prekvalifikacije);

Recidivizam i bolesti zavisnosti (uzroci, bolesti zavisnosti i recidivizam i oblici rada sa zatvorenicama korisnicima psiho-aktivnih supstanci);

Kriza zatvora (uzroci krize-prenaseljenost, strožija normativa, alternativne kazne kao moguće rešenje krize zatvora);

Priprema osuđenika za otpuštanje iz zatvora (postpenalni tretman, plan i program reintegracije zatvorenika u socijalno okruženje) i

Problemi praćenja, procenjivanja i vrednovanja resocijalizacije zatvorenika (Medić, S., Milošević, Z. i Knežić, B.)

Navedene teme, nadamo se, dovoljno ukazuju na naše viđenje penološke andragogije i želje da se krene dalje i učini više na utemeljenju. Posao "vaspitača" u zatvorskim ustanovama i andragoga u institucijama van zatvora koje imaju dodira sa izvršenjem zatvorske kazne (kadrovi u centrima za socijalni rad, službama za zapošljavanje, probacijskim službama, organizacijama za postpenalni tretman, Upravi za izvršenje krivičnih sankcija...) mora biti dovoljno andragoški prepoznatljiv. Taj se zanat stiče u gotovo svim andragoškim disciplinama i ne može ga zameniti jednosemestralni kurs na bilo kom fakultetu.

Raznovrsnost andragoških disciplina i saznanja treba iskoristi u pravcu osveščivanja mnogobrojnih pitanja vezanih za zatvorski tretman i dilema da li se osuđenik može osposobiti u zatvoru za život po isteku kazne? Ako je već kažnjen i lišen slobode, treba mu pomoći da pronađe način da izađe iz zatvora sa što manje štetnih posledica i da se što lakše uključi u život u porodici i široj socijalnoj zajednici.

Da samo lišenje slobode i surovi uslovi u zatvoru nisu jedini, a ni uspešan način smanjenja kriminaliteta i recidivizma, od poodavno je poznato. I društvo i pojedinac plaća visoku cenu neuspeha resocijalizacije, ma šta god ona značila. Stoga ni penološka andragogije ne može biti nedužna prema osuđenicima jer nije, koliko je moguće, pokušala da "predupredi" njihove nove neuspehe.

Kod nas nije ni danas poznato da li i koliko obrazovne aktivnosti u penalnim ustanovama mogu da odrede pravac nečijeg životnog puta po izlasku na slobodu.

Razložno je zapitati se kako poricati ulogu nečeg što nije ozbiljno ni provedeno?

Osuđeniku koji je iskusio lišenje slobode i zatvorsku kaznu treba pomoći da ne ponovi isto ili drugo delo koje će ga dovesti u situaciju iz koje je izašao. A za preduzimanje bilo kojih, pogotovo obrazovnih aktivnosti, potrebno je početi sa sistematskim istraživanjem i praćenjem stanja u ovoj oblasti na osnovu čijih rezultata bi se efikasnije krenulo u pravcu promena. Bez novih saznanja o položaju, pravima i realnim mogućnostima ostvarenja proklamovane svrhe zatvorske kazne, izlišno je očekivati pozitivne pomake. Represija, odmazda i deprivacije ostaće na jednoj strani, a "prazna retorika" humanizovanja zatvorskih uslova i prava osuđenika na drugoj strani.

Istraživanja zasnovana na znanjima iz andragogije (posebno penološke, socijalne, opšte i andragogije rada, porodične...) trebalo bi da daju odgovore na pitanja: kako i koji oblici obrazovanja, osposobljavanja i obuke, kao sastavni deo tretmana u zatvoru, mogu da posluže pripremi osuđenika da po izlasku iz zatvora žive ne čineći krivična dela?

Ako nešto u teoriji i praksi obrazovanja osuđenika nije u redu onda je za očekivati da je najveći dužnik ona nauka, odnosno disciplina koja bi trebalo da uobličava tu praksu. Penološka andragogija pretenduje da gaji tu vrstu obrazovanja, a njeno prisustvo u naukama o obrazovanju je manje nego što bi bilo za očekivati. Na njenu zapostavljenost ukazuje i mali broj naučnih studija i istraživanja (teorijskih i empirijskih) bez kojih nema ni potrebnog znanja ni utemeljenja nauke. Poslenike nauke ne oslobađa odgovornosti za takvo stanje ni pozivanje na zatvorenost samih penalnih institucija, i otežanu mogućnost istraživanja. U svetu postoji veći broj istraživanja o povezanosti između uključenosti osuđenika u obrazovne programe i recidivizma. Kod nas ne postoji ni jedno ozbiljnije praćenje ni vrednovanje resocijalizacije osuđenika, pa ni učešća obrazovanja u istom.

Da bi se penološka andragogija razvijala, kao uostalom i mnoge druge naučne discipline, neophodno su kritički osvrtni na prošlost, ali i sagledavanje sadašnjosti i budućnosti na nov način, uključujući brojne teorijske, metodološke i probleme u praksi. Na kojim osnovama i na koji način treba organizovati i provoditi obrazovanje u zatvorima u cilju osposobljavanja osuđenika za pronalaženje "pravog puta" na slobodi, prvenstveno je zadatak andragogije kao nauke i penološke andragogije kao discipline. Ako je osnovna svrha zatvorske kazne osposobljavanje osuđenika za život bez kršenja zakona, onda je penološka andragogija ta koja može pružiti osnove za izradu i unapređenje različitih programa tretmana i obrazovanja.

Ne zaboravimo i potrebe za celoživotnim obrazovanjem zaposlenih u zatvorskim ustanovama. Bez naučnih istraživanja i evaluacije: ciljeva, oblika, programa, organizacije i efekata obrazovanja u procesu resocijalizacije osuđenika i dalje će obrazovanje, kao deo tretmana u zatvorima biti zapostavljeno. A rezultati andragoških istraživanja mogu biti od koristi i drugim naučnim disciplinama koje se bave izvršenjem zatvorske kazne i korekcije ličnosti osuđenika.

Porast kriminaliteta, recidivizma i prenaseljenost zatvora kao ni ekonomska kriza, ne može se prihvatiti kao argument protiv organizovanja obrazovanja u zatvorima, pogotovo kad je praksa proteklih tridesetak godina bila potcenjivana i zamrla.

**RECIDIVIZAM:
REPRIZA ŽIVOTNOG PORAZA**

U literaturi postoje različita shvatanja i definicije povrata (krivično-pravna, kriminološka i penološka i različite kategorije povratnika (opšti, specijalni, višestruki povrat) o kojima ovom prilikom nećemo detaljnije govoriti, ali se o istim može polemisati. Može se polemisati sa definicijama povrata, ali bez obzira na sve moguće manjkavosti pojedinih određenja povratnici čine posebnu kategoriju u odnosu na primarne delinkvente, jer oni krivična dela ponavljaju više puta u toku života, a nekima je to i način življenja. Bilo da su profesionalni (kriminalno ponašanje im je redovno zanimanje), delinkventi iz navike (kriminalno ponašanje im je uslovljeno socijalnim faktorima), povratnici po tendenciji čije je ponašanje uslovljeno endogenim faktorima i približavaju se kategoriji povratnika psihopata i slučajni povratnici bez posebnih posebnih obeležja koje određuju ostale povratnike (Knežić, B., 2001).

Društvo kaznenom politikom i izvršenjem krivičnih sankcija dolazi u situaciju da se bavi posledicama počinjenih krivičnih dela, a uslovi i uzroci koji su doveli pojedince u zatvor ostaju nerešeni, ponekad i nepoznati, i često utiču na neuspeh resocijalizacije i povrat.

Da li su recidivisti nepopravljivi ili su uslovi u zatvoru i sredini u koju se vraćaju "pogodno" tlo za usavršavanje već isprobanih dela, pitanja su koja od poodavno zaokupljaju pažnju kriminologa, penologa, psihologa, psihijatara, sociologa,

pedagoga i andragoga. Da su prepušteni sami sebi kada napuste zatvore nije teško zaključiti.

Po stopi povrata moglo bi se reći da zatvori ne zaslužuju "prelaznu" ocenu po pitanju uključivanja bivših osuđenika u društvo. Pitamo se da li mnogi recidivisti nisu bili spremni da se suoče sa životom van zatvora kao što ni zatvorenici iz Bastilje tokom Francuske revolucije (1789.) nisu bili spremni da napuste svoje mračne ćelije i lance. Izgleda da i našim recidivistima, novoosvojena sloboda nije viza za život, ne znaju šta će s njom i utočište nalaze na starom oprobanom mestu. Razlozi koji vode neizvesnom ishodu života posle zatvora se, uz specifičnosti svakog pojedinca, njegove porodice i prijatelja, ako ih ima, nalaze i u društvenoj zajednici. Šta je prevagnulo ili bilo okidač da posle kratkog vremena gotovo trećini recidivista sloboda bude teža od robije, ostaje bar u ovom istraživanju nepoznato (Knežić, Savić, 2016).

Više od zalaganja za koncept resocijalizacije i prazne krasnorečivosti bilo bi vredno provesti istraživanja u kome bi se pratila bar jedna grupa osuđenika koji su prošli kroz neke i koje oblike obrazovanja: njihovo ponašanje dok su u zatvoru, ponašanje nakon izlaska (da li su postali povratnici, da li su se zaposlili i/ili nastavili obrazovanje, kakvi su im odnosi u porodici i okruženju). Pretpostavljamo da njihovi strahovi za "golo preživljavanje", nesigurnost u društvu koje se promenilo (pogotovo ako su bili duže u zatvoru), starost, bolest, porodični problemi i dr. doprinose njihovoj marginalizaciji, stigmatizaciji i novom porazu.

Specifičnost povratnika je što njihovo ponašanje u većini slučajeva nije proizvod slučajnih okolnosti već je uslovljeno dubljim subjektivnim i objektivnim faktorima.

Koliko je povrat rezultat sistema vrednosti usvojenog u zatvoru i koliko obrazovanje (kao obučavanje, uvežbavanje, iskustveno i stihijsko obrazovanje, sticanje raznih veština i u neformalnom sistemu u zatvoru) može biti podsticaj za nova kriminogena i devijantna ponašanja i dalje je neistraženo područje?

Da li "izučeni" ili slučajno stečeni sistem vrednosti i ponašanja predstavljaju produblјivanje asocijalnosti i kriminalnog ponašanja bez obzira na situaciju van zatvora, ili prilike van zatvora pružaju pogodno tlo da se naučeno iskaže, pitanja su koja zavređuju naučnu i stručnu pažnju?

A kada ga dužina kazne i godine života liše porodice, prijatelja, vršnjaka – jedino onih kojima je ranije pripadao - onda vraćanje kriminalu, zatvoru i onima, koji su mu po profilu i strukturi njegove ličnosti najviše prirasli izgleda "razumlјivo".

Povrat je indikator neefikasnosti, ne samo kaznene politike i tretmana u penalnim ustanovama, nego i postpenalnog prihvata i ukupnih društvenih okolnosti i pre i nakon izlaska osuđenih iz zatvora. Nije ništa novo, a najmanje naše otkriće, da institucionalna resocijalizacija kako se danas odvija nema očekivane efekte, jer da su zatvori ispunili ono za šta su namenjeni ne bi povratništvo bilo u porastu i dostizalo visoke procenete. Reintegracija u društvo može potrajati duže nego što je bila zatvorska kazna i mnogi taj period ne izdrže. Sloboda bez porodice, prijatelja i posla i nije obećavajuća.

Da li je izlazak osuđenog na slobodu pokazatelj njegove prilagođenosti na uslove i pravila u zatvoru za vreme kazne, ili osposobljenost za život u društvenoj zajednici? Jedno je sigurno: visoka stopa recidivizma ukazuje da je odgovor na pitanje kao i ishod krajnje neizvestan. Nije mali broj ličnih, porodičnih i socijalnih činilaca i okolnosti koji utiču na život posle robije. Da li pod pritiskom brojnih društvenih okolnosti zatvorenik ne može da izdrži teret "slobode" pa mu i povratak u zatvor izgleda kao najbolje rešenje? Ovde pod prisilom ne mislimo na psihijatrijske slućajeve.

Iako se često recidivizam uzima kao indikator uspeha tretmana, koji se primenjuje u toku izdržavanja zatvorske kazne, ostaje otvoreno pitanje koliko na tu veoma kompleksnu pojavu utiče: odmeravanje kazne, kategorizacija i klasifikacija u zatvoru (tretman koji se primenjuje, osoblje zatvora, neformalni sistem osuđenika koji se formira, kontakti sa spolјnjim svetom i...) i postpenalni tretman, koji postoji najčešće samo na papiru.

Visok procenat recidivista (oko 70%), prenaseljenost zatvora u Srbiji i izostanak tretmana organizovanog na profesionalan način, neizbežno jača represivnu ulogu zatvora.

Smanjenje recidivizma pre svega znači smanjenje kriminala, viktimizacije, ali i smanjenje troškova hapšenja, suđenja i zatvorskog života za povratnike (Neostart, 2014).

S obzirom na ulogu i značaj koju obrazovanje i edukativni programi u zatvoru mogu imati u procesu resocijalizacije, a na objektivno malo učešće osuđenika u postojećim obrazovnim aktivnostima u kazneno popravnim ustanovama u Srbiji, urađeno je istraživanje koje je imalo za cilj da ispita odnos osuđenika prema učestvovanju u obrazovanju u zatvoru. Utvrđivanje obima učešća osuđenika u obrazovnim i radnim aktivnostima kao delu tretmana bio je takođe zadatak istraživanja.

Istraživanjem smo želeli da ispitamo: da li kod osuđenika postoji motivacija za nastavak neke vrste obrazovanja i ukoliko postoji, koja vrsta obrazovnih sadržaja je u pitanju; da li osuđenici vide korisnost naučenog u zatvoru nakon izlaska iz zatvora i pri pronalaženju zaposlenja; da li su osuđenici prilikom prethodnih zatvorskih kazni pohađali obrazovanje ili osposobljavanje i koji su razlozi zbog kojih ne žele da učestvuju u edukativnim aktivnostima; da li su osuđenici zadovoljni vrstom obrazovanja i osposobljavanja i uslovima u kojima se te aktivnosti odvijaju kao i njihovo mišljenje o tome šta bi trebalo menjati u tretmanu, čemu po njihovom mišljenju služi obrazovanje.

Istraživanje je rađeno na uzorku 85 povratnika u KPZ Sremska Mitrovica 2015. godine.

Rezultati istraživanja ukazuju da su osuđenici motivisani da se uključe u obrazovanje i osposobljavanje u zatvoru ukoliko prepoznaju njegovu korisnost i svrhu. Osuđenici koji nisu uključeni u obrazovne programe u KPZ-a za to navode različite razloge: starost, zdravstveno stanje, nedostatak vremena, nedostatak interesovanja, zadovoljstvo postignutim nivoom obrazovanja, neusklađenost sa obrazovnim potrebama. Podaci govore da osuđenici ne raspolažu sa dovoljno informacija o

postojećim programima obrazovanja i osposobljavanja i mogućnostima da se u njih aktivno uključe (Knežić, Savić, 2016).

Odgovoriti na izazove obrazovanju u zatvorima, bar za motivisane polaznike, pretpostavlja otvaranje ovih institucija prema svetu i planiranu pripremu za život van zatvora. Programi za osuđenike trebalo bi da se usmere na razvijanje veština i kompetencija za zapošljavanje ali i razvijanje veština i sticanje znanja za funkcionisanje u društvu, porodici, radnom mestu i sl. U institucionalnom tretmanu osuđenika potrebno je obrazovanje prilagođeno novim uslovima zapošljavanja i rada kako bi bilo svrsishodno i odgovaralo kako tržištu rada tako i snalaženju u društvenim promenama.

Da li su povratnici nepopravljivi ili su uslovi u zatvoru i sredini u koju se vraćaju "pogodno" tlo za usavršavanje već isprobanih "zanata" pitanja su koja od poodavno zaokupljaju pažnju kriminologa, penologa, psihologa, psihijataru, sociologa, pedagoga i andragoga. Povrat je indikator neefikasnosti, ne samo kaznene politike i tretmana u penalnim ustanovama, nego i postpenalnog prihvata i ukupnih društvenih okolnosti i pre i nakon izlaska osuđenih iz zatvora (Knežić, B. Savić, M. 2012).

Koncept resocijalizacije, sa ostvarivanjem različitih oblika tretmana nije i ne može biti jedini, odlučujući faktor u borbi protiv smanjenja broja povratnika u zatvorskim ustanovama, ali je bitan i neohodan. U specifičnom okruženju kakvo je zatvorsko, u strogom režimu života brojna prava osuđenih lica su redukovana na najmanju moguću meru ili uopšte ni ne postoje. Ukoliko bismo se složili sa protivnicima koncepta resocijalizacije i izrazili sumnje u efekte radnih i obrazovnih aktivnosti unutar zatvora, a svemu tome dodali i negativne strane uticaja zatvora na ličnost osuđenika, te kasnije nesnalaženje tih pojedinaca u društvenoj sredini, da li možemo očekivati smanjenje recidivizma? Da li je pravo rešenje da zatvorske rešetke i dugogodišnje ograničenje slobode budu jedino što možemo da ponudimo u borbi protiv povratništva i kriminala? Iako se ne može na tretmanske aktivnosti u zatvorima gledati kao na svemoćne korake na putu ka manjem broju povratnika, ne može

se takođe ni umanjivati njihov značaj i svrha, jer su brojni autori (Taryn Nelson Francis, 2010, MacKenzie, 2006, Vacca, 2004) potvrdili stav da edukativni programi kao važan deo tretmanskih aktivnosti imaju uticaj na redukciju povratništva.

Taryn Nelson Francis navodi da je recidiv kod onih zatvorenika koji su pohađali određene stručne obuke iznosio 25%, u poređenju sa grupom koja nije bila uključena u stručne obuke, a kod koje je recidiv iznosio i do 77%. Prema Costelloe i Warner (2008) ljudi koji se nalaze u zatvoru jesu građani koji takođe imaju pravo na doživotno obrazovanje. Neke od zemalja Evrope, kao na primer Engleska i Norveška, smatraju da jedan od ključnih puteva za borbu protiv povratništva predstavljaju obrazovanje i obuke osuđenika. Vlade ovih zemalja kao svoju obavezu ističu obezbeđivanje adekvatnih i kvalitetnih uslova da se sprovede obrazovne aktivnosti i obuke unutar zatvorskih ustanova. Od takvih društvenih ulaganja očekuju se pozitivni rezultati (Stojanović, 2015).

Ako je primetno da obrazovne aktivnosti imaju svoju ulogu u sprečavanju povratništva onda je razumljivo da se ovom vidu tretmana posvećuje više pažnje. Doprinos obrazovnih aktivnosti dobrim delom zavisi od načina na koji se vrši njihova organizacija i realizacija, kao i od sadržaja samih obrazovnih aktivnosti. Neophodno je precizno definisati da li su ponuđeni obrazovni programi namenjeni sticanju opšteg ili stručnog obrazovanja, odnosno da li pojedinci nakon završenih programa u kojima su participirali poseduju određena znanja, veštine i kompetencije koje bi im omogućile da se nakon izlaska na slobodu uključe u svet rada i ostvare to svoje pravo (Stojanović, 2015).

1. Odsluženje kazne nije kraj robije

Da odsluženje kazne nije kraj robije svedoci su brojni osuđenici čiji je život po izdržanoj kazni bio i ostao u senci zatvorskih kapija. Oni, koji su odbačeni od porodice i lišeni postpenalne pomoći i formalne podrške vladinih i/ili nevladinih organizacija često izlaz nalaze u povratku u zatvore. Reintegracija

u društvo, koje ne prihvata nego stigmatizuje i marginalizuje bivše zatvorenike, skoro da je nemoguća. Oni koji su prepušteni sami sebi i svojim zdravstvenim problemima suočeni su i sa finansijskim problemima i izolacijom većom od zatvorske.

Izlazak iz zatvora predstavlja veliko iskušenje bivših osuđenika za socijalnu integraciju, odnose sa porodicom, stanovanje, ostvarivanje sredstava za život...Posebno su otežavajući uslovi uključivanja na život na slobodi za starije i bolesne (bilo da su u pitanju fizičke, mentalne ili bolesti zavisnosti). Izlazak iz zatvora je, bez malo, stresan kao i odlazak na izdržavanje kazne. Ponovno uspostavljanje socijalnih veza predstavlja mnogo više od stanovanja u nekom okruženju. Bez pomoći i podrške porodice, prijatelja, postpenalne pomoći društva bivši zatvorenici se lako mogu naći na samoj ivici života i na margini društva. Za mnoge je, povratak u zatvor manje iskušenje od suočavanja sa problemima: smeštaja, zapošljavanje, nastavka lečenja, uspostavljanja povoljnih odnosa u porodici prihvatanja društveno poželjnih obrazaca ponašanja na slobodi. Iz navedenih razloga je bitna priprema zatvorenika za izlazak iz zatvora od samog početka zatvorske kazne. Održavanje kontakata sa porodicom i odgovarajući tretman u zatvoru mogu sprečiti neke od često pominjanih rizika od ponovnog izvršenja krivičnog dela: nivo obrazovanja, radni i profesionalni status, mentalno i fizičko zdravlje, stavovi i samokontrola, životne veštine i dr. (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013). Stoga se na obrazovanje u zatvorima može gledati kao na šansu koja osuđenima može pružiti mogućnost za ostvareniji i smisleniji život u zatvoru i van njega. Obrazovanje prema tome može da postane faktor promene ali i faktor kreiranja novih potreba i pronalaženja novih načina za samoostvarenje (Aronson, 2013).

Odsluženje robije nije izazov samo za zatvorenika nego i za njegovu porodicu, lokalnu zajednicu u kojoj je živeo i u koju se najverovatnije vraća, žrtve izvršenog krivičnog dela itd.

Potrebno je navesti, za postpenalni period, značaj probacijskog sistema i njegove povezanost s zatvorskim radom na postpenalnom prihvatu. Mogućnost saradnje ova dva sistema

moguća je i kroz niz zajedničkih aktivnosti namenjenih učiniocima krivičnih dela pre izlaska i po izlasku na slobodu (npr. osmišljavanje i razvoj zajedničkih programa, projekata i sl.). Trenutna saradnja zatvora s probacijskim sistemom odnosi se na opšti razvoj saradnje (sastanci, razmene informacija, evaluacija ishoda, postupanje u slučaju poteškoća itd.) i na razmenu informacija o pojedinačnom učiniocu krivičnog dela u okvirima izvršavanja izrečene kazne zatvora i obavljanja probacijskih poslova (Maloić i sur., 2015).

Postpenalni prihvati i probacijski sistem mogu zajedničkim aktivnostima pomoći porodici i zatvoreniku za lakši zajednički život nakon izlaska člana porodice iz zatvora. Značajnu ulogu mogu imati veće pogodnosti, kontakti u zatvoru ali i izlasci van zatvora (posebnu ulogu kontakti imaju za osuđeničke-roditelje, održavanje veza obostrano je korisno). Potrebu za pomoć i podršku bivšim osuđenima i njihovim porodicama, prepoznali su kod nas u Centru za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć- NEOSTART²³. Ciljevi udruženja su da inicira, sprovodi i podržava odgovorne promene u društvu koje imaju za cilj, između ostalih, i:

- integraciju osoba koje su boravile u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija;
- poboljšanje položaja osoba lišenih slobode;
- otklanjanje posledica zatvaranja usled ostalih mera koje zahtevaju pravno lišenje slobode.

Pored istraživanja uslova izvršenja krivičnih sankcija i potreba osuđenika za postpenalnom pomoći, volonteri NEOSTART-a, uz podršku i savete stručnjaka, pružaju podršku bivšim zatvorenicima od: informisanja, savetovanja oko smeštaja i zapošljavanja, podrške za lečenje zavisnika o drogama i alkoholu, rešavanja poteškoća u porodici i slično. Potreba za nevladinim i vladinim organizacijama, za pružanje ovakve podrške, je neophodna i korisna pojedincima, porodici i društvu. Očekivati je

²³ neostart.webs.com

da bi mnogi bivši osuđenici, uz adekvatnu pomoć i podršku, svoje ponašanje prilagodili životu na slobodi.

2. Izlazak iz zatvora

Problem sa kojim se suočava svako društvo i osobe koje su izdržavale kaznu u penalnim ustanovama je izlazak bivšeg zatvorenika iz zatvora. Niti ih sredina lako prihvata niti se oni lako integrišu. Uspeh institucionalnog tretmana, ma kakav bio, proverava se u njihovom ponašanju na slobodi. Pitanja: u kakvu sredinu se vraća bivši osuđenik? Da li u selo koje materijalno i duhovno propada ili u malobrojno tradicionalno selo koje brzo nestaje? Da li u manju sredinu koje najmanje želi da ponovo vidi i deli životni prostor sa "obeležanim"? Da li u mesto gde ga svi poznaju i pred kojima se ne može ništa sakriti? Da li u selo gde ima porodicu i imanje? Ili u mesto gde ga odavno niko ne čeka, gde je sve zaraslo i propalo? Da li u sredinu gde je nekoga ubio, silovao ili pokrao? Ili tamo gde ga svi "žale" jer je nesrećnim slučajem učinio krivično delo? Od odgovora na navedena pitanja u velikom delu zavisi i njihova reintegracija u društvenu zajednicu. Suočeni su sa sredinom, koja ih gleda s podozrenjem i dugim pamćenjem krivičnih dela zbog kojih su osuđeni, neretko sa razorenim porodicama, prijateljima koji ih se odriču, nemogućnošću pronalaska bilo kakvog posla (ili gubitka istog kada se sazna odakle se vraćaju). Iako su na tržištu rada formalno-pravno isti kao i ostali nezaposleni oni spadaju u kategoriju teže zapošljivih osoba.

Ne treba mnogo mudrosti da bi se zaključilo da ni najdelotvorniji tretman u penalnim ustanovama ne može biti efikasan u smanjivanju recidivizma, ako nije povezan s institucijama van zatvora koje bi trebalo da pomognu bivšim osuđenima u zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti, brizi o porodici... Od otežanog zadovoljavanja elementarnih potreba do socijalne isključenosti nižu se problemi bivših osuđenika. Duboki tragovi zatvoreničkog života produbljuju se i stigmatizacijom okoline. Najbolja provera efikasnosti obrazovanja, kao i ukupnog

tretmana u penalnim ustanovama je nakon izlaska osuđenika iz zatvora (indikator - recidivizam, nastavak školovanja, zapošljavanje).

Srbija ima znatno veći broj zatvorenika u ukupnoj populaciji u odnosu na razvijene evropske zemlje, a najveći broj njih kaznu izvršava u zatvorenom tretmanu. Svrha služenja kazne jeste uspešna reintegracija osuđenika u društvo, a najidealnija situacija je da se od prvog dana služenja kazne korektivna funkcija kaznenog sistema posmatra kao priprema za slobodu. Slobodu, međutim, mnogi dočekuju bez adekvatne pripreme za uključivanje u društvo koje očekuje da su osposobljeni ili bar pripremljeni za život u društvenoj zajednici. Često, boravak u zatvoru postaje podsticajan poligon koji ih osposobljava za nova krivična dela, ili za proširenje kriminalnih grupa.

Proces resocijalizacije osuđenika ne sprovodi se samo u ustanovama u kojoj se kazna služi, već je vrlo bitno kakva vrsta podrške i programa je na raspolaganju osuđenicima nakon njihovog izlaska na slobodu u takozvanom postpenalnom (prihvatnom) periodu. Postpenalni tretman predstavlja završnu fazu resocijalizacije i to je skup mera i postupaka koji se primenjuju prema osuđeniku nakon što svoju kaznu "odsluži". Ovaj period je bitna završna karika u procesu reintegracije jer bi trebala da prevenira povratak najpre u kriminalnu strukturu, a zatim i u zatvor i time smanji rizike od povratništva.

Značajna novina za postpenalnu pomoć²⁴ kod nas je donošenje Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija (ZIVSM, 2014.). U članu 57. ZIVSM-a propisan je program pomoći (skup mera i postupaka) za lice koje ih posle izvršene kazne zatvora dobrovoljno prihvata. Program se primenjuje u cilju lakšeg uključivanja u život na slobodi i sastoji se od:

- pružanja pomoći prilikom pronalaženja smeštaja i ishrane;

²⁴ Poslove izvršenja vanzavodskih sankcija i mera (uključujući i obavljanje poslova postpenalnog prihvata) posebnoj službi koja je formirana u okviru Odeljenja za tretman i alternativne sankcije, Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, Ministarstva pravde – Povereničkoj službi.

- pružanje pomoći u ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu;
- davanje saveta u cilju usklađivanja porodičnih odnosa;
- pružanja podrške i pomoći prilikom pronalaženja zaposlenja, odnosno dovršavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja;
- uspostavljanja saradnje sa nadležnim centrom za socijalni rad u cilju davanja novčane podrške za podmirivanje najnužnijih potreba;
- pružanje podrške i pomoći u uzdržavanju od upotrebe opojnih droga i alkohola;
- pružanje drugih oblika pomoći i podrške

Ovim Zakonom stvorene su zakonske mogućnosti za bolje uključivanje bivših osuđenika u društvo, pojedinačni program postupanja izrađuje poverenik u saradnji sa osuđenim licem (čl. 10. ZIVSM).

Iako, kod nas, nikada nije rađeno sveobuhvatno istraživanje, u stručnim rasprava najčešće se čuje da je između 60 i 70% povratnika u zatvorima u Srbiji. Rizik za povratništvo se uvećava ukoliko je osuđenik pripadnik neke osetljive grupe (marginalizovane iz različitih razloga), ili ako je pogođen društvenim faktorima kao što su siromaštvo, beskućništvo ili nezaposlenost. U rešavanju ličnih izazova, problema i potreba koji ih čekaju "napolju" najčešće ne nailaze na podršku bilo institucija, bilo užeg ili šireg okruženja, što jeste problem pošto većina bivših osuđenika nema kapaciteta da odgovori na njih. Do sada im je jedina pomoć bila jednokratna novčana pomoć od strane centara za socijalni rad.

Problemi koji povećavaju socijalnu isključenost su predrasude i strahovi okoline. Izostajanjem prihvatanja od strane porodice i najbližih kao i pomoći i podrške šire zajednice pridružuju se i otežane mogućnosti zaposlenja i ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu i sl.

Na reintegraciju i resocijalizaciju koji su sastavni deo svakog sistema krivičnog pravosuđa u Evropi, gleda se kao na postupke koji će prevenirati ponovno vršenje krivičnog dela - na ovaj način rizici od kriminaliteta se smanjuju, čime se obezbeđuje sigurnije društvo. U zemljama Evropske unije poput Nemačke ili Holandije urađeno je mnogo na programima reintegracije zatvorenika i pored ostalih je program koji se bavi zapošljavanjem bivših zatvorenika, poštujući Evropsku strategiju zapošljavanja.

Dugogodišnje zatvorske kazne, izolacija od porodice, prijatelja i iz sredine u kojoj su živeli predstavlja osuđenima (koji su i sami pretrpeli velike promene) sve veći problem uklapanja u te uslove.

Nisu nam poznati programi reintegracije zasnovani na rezultatima naučnih istraživanja, koji bi bili delotvorni za one koji izlaze iz zatvora, a da ih državne i civilne institucije mogu efikasno provoditi.

Da "oštrije" kažnjavanje učinioca krivičnih dela ne deluje, ni preventivno ni prevaspitno, dokaz su i dalje prenatrpani zatvori koji ostavljaju posledice po psiho-fizičko zdravlje zatvorenika, ali i osoblja koje je pod svakodnevnim stresom.

Porodica je navikla na njegovo odsustvo, pogotovo, ako tokom izdržavanja kazne nije bilo kontakata, ili je kazna bila dugotrajna. Pored toga što se ne "raduje" dolasku člana porodice, ona strepi koliko i sam bivši osuđenik od zajedničkog života, konflikata, otuđenja i načina preživljavanja. Početnu radost zbog napuštanja zatvorskih ćelija narušava osećaj odbačenosti od prijatelja, lokalne sredine, ali i najbližih. Da li se "slomljen", izolovan i istrošen čovek može snaći ako se svugde oseća nepoželjnim strancem? Teško.

I kad stavi na jedan tas vage nezaposlenost, bedu, narušene porodične i prijateljske odnose, a na drugi tas zatvor sa svim svojim represivnim merama, ali smeštajem i hranom kakvom-takvom, onda kod mnogih prevagne povratak u dobro poznatu sredinu. Na nju se navikao, a sa njima će se lakše razumeti.

Drugi su se, izgleda, u zatvoru osposobili i usavršili za ista ili druga krivična dela, postali su profesionalci svog "zanata". I jedni i drugi, ne snalazeći se u izmenjenim uslovima života na slobodi, lakše menjaju surovosti slobode za "komfor" zatvorskih ćelija.

Bez postpenalnog prihvata i pomoći ni najbolji rezultati zatvorskog tretmana ne mogu pomoći reintegraciji bivših osuđenika za život u društvenoj zajednici. Uzaludna su nadanja osoblja u zatvoru i očekivanja pojedinaca da se neće ponovo gledati u zatvorskom krugu.

Međutim, postoje i oni koji se uspešno vrate životu bez rešetaka uz pomoć porodice, nekih državnih i/ili civilnih institucija i, naravno, svoju jaku volju da se ne vrati kriminalu.

Teškoće zbog dugogodišnje izolacije i neadekvatne pripreme za otpust uočavaju se prilikom izlaska iz zatvora kao "šok zbog slobode" usled gubitka osećaja bezbednosti i zaštićenosti u zatvoru (Mrvić-Petrović, 2007). Po rečima jednog zatvorenika oni se plaše izlaska jer su u zatvoru zaboravili da "normalno" komuniciraju i biće odmah uočljivi i prepoznatljiviji na ulici. Predrasude i strahovi nisu nikome dobar saveznik a kod bivših osuđenika često dovode do društvene isključenosti. Rizik za povratak starom načinu života i krivičnim delima se povećava ukoliko je bivši osuđenik ostao bez porodice, beskućnik je i pripada nekoj osetljivoj grupi.

Postpenalni period, kao uostalom i bilo koji oporavak, nije nimalo lak i zahteva mnogo zalaganja kako same osobe tako i porodice i okruženja. Istraživanje²⁵ je obuhvatilo 547 ispitanika koji se nalaze na izdržavanju kazne u Kazneno -popravnim zavodima u Požarevcu (za muškarce i za žene) (29,1%), Sremskoj Mitrovici (43,7%) i Nišu (27,2%). Od ukupnog uzorka bilo je 498 (91%) muškaraca i 49 (9%) žena. Kada je reč o vaspitnim grupama najviše ispitanika je raspoređeno u vaspitnu grupu V1 (35,6%) i V2 (31,6%). Zatim slede vaspitne grupe B2 (14,6%), B1 (13,3%), A2 (2,4%) i A1 (2,2%).

²⁵ Istraživanje je sproveo Centar za prevenciju kriminala i postpenalni tretman - NEOSTART tokom oktobra 2014. godine.

Iz podataka se vidi da je najveći broj osuđenika nalazi u strogom zatvorenom tretmanu gde ima najmanje pogodnosti. Već smo navodili nedostatke i nemogućnosti bilo kakvog osposobljavanja tih ljudi za život na slobodi.

Rezultati istraživanja NEOSTART-a pokazuju da se radi o osobama koje će u naredne dve godine izaći iz zatvora, mnogi i za nekoliko meseci.

Ne možemo da preskočimo pitanje; kako će se ponašati neko ko je godine provodio pod strogim represivnim merama, zatvoren najmanje 22 sata (po zakonu ima pravo na do dva sata šetnje).

Od ukupnog uzorka samo je 105 (19,2%) ispitanika prošlo neki kurs što odgovara broju onih koji su smešteni u poluotvoreno i/ili otvoreno odeljenje.

Oni koji nameravaju da traže posao, njih 82% plaši se diskriminacije od trenutka kada se sazna da su bili u zatvoru. Negativno iskustvo sa policijom, centrom za socijalni rad i Nacionalnom službom za zapošljavanje imali su povratnici. Nešto manje od polovine povratnika (48,7%) reklo je da su posle izlaska na slobodu imali probleme pri zapošljavanju, a jedna trećina je rekla da je dobila otkaz nakon što je njihov poslodavac saznao da su bili u zatvoru.

U okviru dela istraživanja sa povratnicima pitani su da li su nakon izlaska iz zatvora, ostali u kontaktu sa ljudima koje su upoznali tokom izdržavanja zatvorske kazne. Od 242 ispitanika (oko 45%) dali su potvrđan odgovor.

Nemogućnost zaposlenja, nedostatak finansija i nerazumevanje okoline navedeni su kao najveći problemi nakon izlaska na slobodu.

Ispitanici u ovom istraživanju, izjavili su da je porodica u (73,4%) slučajeva, pri prethodnom izlasku iz zatvora bila spremna da im pomogne a (63,9%) da ih prihvati i pruži podršku. Da li je opravdana naša sumnja da je spremnost porodice u međuvremenu opala jer je izgubila nadu u njihov drugačiji način života?

Po odgovorima zaposlenih u navedenim zatvorskim ustanovama osuđenici su bili zainteresovani za programe osnovnog ili srednjeg obrazovanja koji su organizovani u njihovim ustanovama. Svih 28 zaposlenih je reklo da su osuđenici bili zainteresovani za programe osnovnog ili srednjeg obrazovanja. A da li su učestvovali veliko je pitanje?

Dobijeni su različiti odgovori o broju osuđenika koji su učestvovali u obrazovanju ili osposobljavanju (od 150 do 4), što se može tumačiti različitim mogućnostima u zatvorima u kojima je vršeno istraživanje.

Slično kao i osuđenici, zaposleni u Kazneno-popravnim zavodima smatraju da su najveći nedostaci i problemi u postpenalnom periodu koji doprinose ponovnom vršenju krivičnih dela loša materijalna situacija osuđenika i nemogućnost pronalazjenja posla. Isto tako, zaposleni smatraju da problemi nastaju i usled nedostatka podrške osuđenicima od strane državnih institucija kao i porodice.

Prema mišljenju zaposlenih adaptacija na uslove na slobodi zavisi od dužine kazne i od lica iz kruga porodice koja su spremna da prihvate osuđenika i da mu pomognu. Vršioi krivičnih dela protiv dostojanstva telesnog integriteta drugih imaju najviše problema da budu ponovo prihvaćeni u socijalnoj sredini. Dugi boravak u penalnoj sredini znači veći diskontinuitet u socijalnim kontaktima i težu adaptaciju na promenjene uslove u društvenoj sredini. Manje probleme i lakše prilagođavanje društvenoj i porodičnoj zajednici imaju osuđenici iz otvorenog i poluotvorenog odeljenja za razliku od osuđenika iz zatvorenih odeljenja koji budu "baćeni" u društvo nagomilanim deprivacijama i frustracijama. Nije na odmet podsetiti na podatak koji govori o broju osuđenika na jednog vaspitača i mogućnostima za bilo kakav razgovor, a ne individualni rad s onima koji su "dvostruko zatvoreni" (NEOSTART, 2014: 25-47).

Vraćanje u društvenu sredinu, bez ponovnog kršenja društveno poželjnog ponašanja, izgleda da je teško ostvarivo. Proizilazi da je uspešnije prilagođavanje na zatvor i da se oni

"radije" vraćaju pod okrilje zatvorske straže nego da "zatvorski tretman" na duže staze proveravaju na slobodi.

Podaci kod nas ukazuju na visok procenat²⁶ od 65 do 70%²⁷ ili na ukupnom nivou za 2007 godinu je 57,15% i od 1990. je povrat u stalnom porastu i kreće se oko 60%. Zanimljivo je da gotovo 70% povratnika je od 21-40 godine života i da 31,10% povratnika čini imovinske delikte a prema izveštajima prijernih odeljenja u zatvorima 24,55% otpada na psihopate. Nije neočekivan podatak da je broj narkomana koji se nalaze na izdržavanju kazne u stalnom porastu i da je 2007 u odnosu na 2005 godinu povećan 2,5 puta (Stevanović, Z., 2010).

Broj lica koja ponovo čine krivična dela i kod nas i u svetu, dovoljno ukazuje na potrebu interdisciplinarnog istraživanja ove kategorije osuđenih u cilju iznalaženja drugačijih, efikasnijih kazni, oblika i tretmana institucionalne resocijalizacije i posebno postpenalnog tretmana i reintegracije u sredinu u koju se vraćaju. Istraživanja potvrđuju da zatvorenici koji su izdržavali duže kazne imaju povećan kriminalni povrat 2-3%, što je u suprotnosti sa mišljenjem da će strože kazne odvrćati osuđenike od budućeg činjenja krivičnih dela (Šarić, J., 2006).

Društvene okolnosti koje mogu uticati na povrat, odnosno recidivizam i neuspeh institucionalne resocijalizacije (koja može biti privremena ili je uopšte nema pa se osuđenik ubrzo po izlasku iz zatvora ponovo vraća) su:

- opšte društveni uslovi (vladajući sistem vrednosti, društveno-politička stabilnost, stavovi prema bivšim osuđenicima...);

²⁶ Podjednako je stara i poznata sumnja u statističke podatke o efikasnosti kazni, a posebno na podatke o recidivizmu i (ne)primeni programa prevaspitanja u zatvoru.

²⁷ Po rečima dr Bore Marića, direktora Uprave za izvršenje zavodskih sankcija objavljenih u listu "Dnevnik" 18. 08. 2008. procenat povrata kod nas je visok jer još uvek nismo našli dobre načine da osuđenike po izlasku iz zatvora nekako uključimo u društvo jer u razvijenim zemljama osuđenik nakon odsluženja kazne ima obavezu da se javi službi za praćenje koji mu traži posao.

- društveno-ekonomski činioci - potražnja i ponuda radne snage u zavisnosti od pola, starosti, obrazovanja, zanimanja i...;
- razvijenosti i karakteristika institucija, organizacija i službi za prihvata i pomoć pri izlasku pojedinaca iz zatvora i
- porodični i uži socijalno-kulturni uslovi (stabilnost porodice, materijalne i stambene prilike, struktura lokalnih grupa i sredine u koju se vraća).

Sagledavanjem navedenih faktora otvaraju se i mnoga nerešena pitanja o adekvatnom prihvatu bivših osuđenika, kako od strane društva u celini (preko zakonodavnih rešenja i centara za pomoć i podršku), tako i od užeg okruženja. Bez postpenalne pomoći u vidu materijalne, stambene pomoći i zaposlenja, kao i podrške u adaptaciji na uslove van zatvora može se očekivati i dalje visok procenat povratnika ali i onih koji su se "specijalizovali" za vršenje krivičnih dela pa izmiču Zakonu i vode se u rubrici "tamna brojka" kriminaliteta.

Može da zazvuči licemerno zalaganje za zaposlenje bivših osuđenika kada je nezaposlenost i otpuštanje "poštene" radne snage svakodnevno prisutno. Istraživanja takođe, pokazuju da i u svetu i kod nas postoji odbojnost i određeno žigosanje velikog dela javnog mnjenja prema bivšim osuđenima kao društveno opasnim i nečasnim. Na takav stav i mogućnost zaposlenja ukazuje i D. Radovanović (1988, str. 47) "...paralelno sa brojem ranijih osuda raste i broj (procenat) nezaposlenih, a opada broj onih koji su bili zaposleni... ranija osuđivanost postala je faktor koji smanjuje verovatnoću zaposlenja i to je upravo ono što sav rad na prevaspitanju dovodi u pitanje". Iz straha od nezaposlenosti može rasti i gnev protiv onih koji ne brinu za egzistenciju i "želja" bivših osuđenika za ponovnim utočištem.

Dejvis i saradnici su ispitivali odnos između obrazovanja u zatvorima i zapošljavanja nakon otpuštanja, i utvrdili da su šanse za dobijanje zaposlenja za 28% veće kod osuđenika koji su bili uključeni u programe profesionalnog osposobljavanja u zatvoru, u odnosu na osuđenike koji nisu bili uključeni u pomenute programe (Davis, Bozick, Steele, Saunders, & Miles, 2013).

U literaturi se mogu naći brojne teorije koje nastoje da objasne na koji način obrazovanja osuđenika u zatvoru ostvaruje pozitivan uticaj na recidivizam. Jedna od tih su ekonomske, teorije, obrazovne programe dovode u direktnu vezu sa smanjenjem recidivizma preko povećanja sposobnosti i mogućnosti zapošljavanja. Prvo, osuđeni obrazovanjem stiču diplomu srednje škole i ispunjavaju uslove za zapošljavanje koje ranije nisu imali i drugo, obrazovnim programima mogu da razviju veštine za obavljanja drugih poslova i po izlasku iz zatvora dobiju legalan posao čime se smanjuje rizik od činjenja krivičnih dela zbog finansijske koristi (MacKenzie, 2012).

Ovi nalazi potvrđeni su rezultatima velikog broja istraživanja koja govore da osuđeni koji su učestvovali u obrazovnim programima u zatvorskoj ustanovi, imaju veću stopu zaposlenosti na slobodi, od onih osuđenih koji nisu učestvovali u obrazovnim programima (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013; Evaluating Correctional Education, 1997; Cronin, 2011; Gerber & Fritsch, 1995).

Kronin (Cronin, 2011) takođe navodi da zapošljavanje osuđenog nakon isteka kazne predstavlja i najjači protektivni faktor, tako da su stope povrata skoro prepolovljene, ako se poredi bivši osuđeni sa stalnim zaposlenjem, sa osuđenima koji su bez posla.

Prema teoriji ekonomskog izbora, odnos između zapošljavanja i kriminala, objašnjava se racionalnim izborom između legalnog rada i ilegalnih aktivnosti, odnosno, od relativne ekonomske privlačnosti ove dve opcije. Pa tako, ako je legalni posao atraktivniji i privlačniji (u pogledu visine prihoda, radnog vremena i dr.) pojedinac će se odlučiti za legalne radne aktivnosti. Međutim, kada su ilegalne aktivnosti ekonomski privlačnije, pojedinci će se okrenuti kriminalu. Oni sa niskim nivoom obrazovanja ili oskudnim radnim veštinama, odlučiće se za ilegalni posao, jer su njihove aktivnosti više nagrađene, u poređenju sa zakonitim mogućnostima koje su im na raspolaganju. Iz ove perspektive, obrazovni procesi u zatvorskoj ustanovi mogu pružiti pojedincima veće mogućnosti za rad u

društvenoj zajednici a koji će u ekonomskom pogledu biti zadovoljavajući (MacKenzie, 2012) (prema: Knežić, Ilijić, 2016).

Obrazovanje u zatvorima, još uvek, nije dovoljno prepoznat i razvijen oblik tretmana s obzirom na obrazovne potrebe ove kategorije odraslih. Njima su neophodne pripreme za radne i životne uloge kako bi se lakše uključili u život nakon izslaka iz zatvora.

Ne smemo da zaboravimo društvene okolnosti kao bitan činilac provere promene ponašanja. Ali i protivrečnost koju ni bogatija duštva, ni razvijeniji sistemi socijalne zaštite i postpenalne pomoći, nisu uspeali razrešiti a to je da se, "*prevaspitanom i stručno osposobljenom*" osuđeniku olakša uključivanje u život tako što će ga zaposliti nakon zatvorske kazne (Mrvić-Petrović, 2007: 97). Ili, programi stručnog *obrazovanja ne mogu ništa da izmene u postojećem stanju nezaposlenosti* (Bek, 2001: 254). Očigledno je da je ugrožena efikasnost programa, pa i onih u zatvoru, usled nemogućnosti zaposlenja u i van zatvora.

Polazimo od toga da je jedan od bitnih faktora za uspešno uključivanje bivših osuđenika u društvo mogućnost zaposlenja, jer zarada sredstava za život na legalan način pretpostavlja sprečavanje ili smanjenje izvršenja novih krivičnih dela. U tabelama koje slede prikazani su podaci zaključno s decembrom 2015. dobijeni iz Nacionalne službe za zapošljavanje

U tabelama²⁸ koje slede prikazani su podaci o bivšim osuđenicima prijavljenim službi za zapošljavanje.

²⁸ Podaci su dobijeni iz Nacionalne službe za zapošljavanje zaključno s decembrom 2015. godine

Bivši osuđenici po: dužini traženja posla, polu i starosti

dužina traženja posla		15 - 19 godina	20 - 24 godine	25-34 godine	35-44 godine	45-54 godine	55-64 godine	UKUPNO (N=676)
do 3 meseca	Ukupno	1	2	47	37	7	4	98
	Žene	0	1	3	1	1	0	6
3m do 1 god	Ukupno	1	4	52	60	32	10	159
	Žene	0	1	3	5	0	0	9
1 do 3 god	Ukupno	1	3	65	86	44	34	233
	Žene	0	0	3	5	4	0	12
3 do 5 god	Ukupno	0	0	21	47	22	15	105
	Žene	0	0	2	0	3	1	6
5 do 10 god	Ukupno	0	0	13	13	17	11	54
	Žene	0	0	4	1	2	1	8
preko 10 god	Ukupno	0	0	5	4	13	5	27
	Žene	0	0	1	3	5	0	9

Od ukupnog broja prijavljenih 676, pedeset je žena ili 7,4% što je više nego odnos između osuđenika u zatvoru (žena je oko 4% u zatvorskoj populaciji).

Među onima koji čekaju od tri meseca meseca do godinu dana je 23,5% a od godinu do tri godine ima ih 34,5%.

U ovom uzorku proporcionalno, najviše onih koji čekaju na posao 5-10. godina (31,5%) i preko 10. god (48,1%), ima ih u kategoriji 45-54 godine. Ovi podaci ne dopuštaju nikakva pouzdana zaključivanja jer je mnogo više osoba, i onih koji nisu bili u zatvoru, pogođeno nezaposlenošću nego što je prilavljeno službi za zapošljavanje. Međutim, treba istaći da je jedan od bitnih faktora za uspešno uključivanje bivših osuđenika u društvo mogućnost zaposlenja, jer zarada sredstava za život na legalan način pretpostavlja sprečavanje ili smanjenje izvršenja novih krivičnih dela.

Tabela X. Bivši osuđenici s obzirom na stepen stručne spreme, starost i pol

	15 - 19 god		20 - 24 god		25-34 god		35-44 god		45-54 god		55-64 god		UKUPNO	
	Svi	Žene	Svi	Žene	Svi	Žene	Svi	Žene	Svi	Žene	Svi	Žene	Svi	Žene
I sss	2	0	5	0	120	10	137	5	62	5	38	1	364	21
II ss	0	0	0	0	5	0	18	1	10	3	3	0	36	4
III sss	1	0	2	0	52	2	46	1	21	2	19	1	141	6
IV sss	0	0	1	1	23	3	41	6	34	5	9	0	108	15
V sss	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	3	0
VI sss	0	0	0	0	2	0	3	1	4	0	7	0	16	1
VII sss	0	0	1	1	1	1	1	1	3	0	2	0	8	3
ukupno	3	0	9	2	203	16	247	15	135	15	79	2	676	50

Od ukupnog broja bivših osuđenika koji su prijavljeni službi za zapošljavanje 30% ih je u kategoriji između 25-34 godine a 36,5% u kategoriji od 35-44, znači 66,5% nezaposlenih iz ovog uzorka je u dobi u kojoj se može stručno osposobljavati a i imaju dug period do starosne penzije. Ne iznenađuje podatak da je među njima 54% bez završene osnovne škole (I SSS) a na kategoriju između 25-44 godine otpada 71%.

Bivši zatvorenici, kao i svi ostali, moraju imati određene kvalifikacije da bi se zaposlili. Ne iznenađuje podatak da je u ovom uzorku 54% bez završene osnovne škole (I SSS) a na starosnu kategoriju između 25-44 godine otpada 71%, što znači da su u vremenu obrazovne i radne sposobnosti. Za ovu grupu bivših zatvorenika, uz problem zapošljavanja trebalo bi povezati proces obrazovanja i osposobljavanja (funkcionalno obrazovanje odraslih je najbolji primer za to) u cilju sticanja potrebnih znanja i vještina i povećanje šansi kako za zaradu tako i za reintegraciju u društvo.

Nezaposlenost je ionako zastupljenija kod onih bez ili s niskim kvalifikacijama, dodamo li našem uzorku i marginalnost grupe, diskriminaciju i stigmatizaciju zatvorskom kaznom onda ne čudi taj podatak. Zapošljavanje bivšem osuđeniku je više od obezbeđivanje finansijskih sredstava za život jer mu pruža šansu za ponovno uključivanje u život bez diskriminacije u društvenom okruženju.

Oni koji su završili osnovnu školu, a većina iz ovog uzorka nisu ni to, *...zatiču zakovano tržište rada. Prolaz kroz osnovnu školu postaje jednosmerna ulica i odsustvo profesionalnih šansi* (Bek, 2001: 261). Niske kvalifikacije ionako smanjuju mogućnosti zapošljavanja a odsustvo mogućnosti za legalnu zaradu povećava rizik za nova kriminalna dela ili rad u *sivoj zoni*. Iako su navedeni podaci informativni oni ukazuju da je samo 1,6% bivših osuđenika prijavljeno sa visokim obrazovanjem.

Obrazovanje u zatvoru ima značajnu ulogu na putu za socijalno uključivanje i dobar je način da osuđenik kaznu iskoristi za sticanje i učenje veština koje će mu olakšati zapošljavanje (Hawley i dr. 2013). Da bi stručno osposobljavanje u zatvoru bilo od koristi pri zapošljavanju mora odgovarati potrebama na tržištu rada. Poznavanje novih tehnologija da i ne pominjemo.

Pokušaj da se osuđenik u zatvorskim uslovima "prevaspita" i stručno osposobi kako bi se po izdržanoj kazni mogao "na pošten način" uključiti u život treba sagledati i u izmenjenim društvenim okolnostima. Naime, osuđenik, koji se osposobljavao pre zatvora ili u zatvoru, kao i građani koji su ostali bez posla, *vraća se u izmenjeni radni i obrazovni kontekst što aktualizuje i urgentnom čini potrebu iznalaženja balansa i rešenja između dva, za njih najčešće, neadekvatna konteksta, nimalo laka za snalaženje, zbog neposedovanja adekvatnih znanja, veština i kompetencija* (Pejatović, Orlović Lovren, 2014: 37). Samo što su (ne)prilike bivših osuđenika još mnogo složenije.

Ili kako praksa NEOSTART-a o uspešnosti programa usmerenih na pronalaženje zaposlenja pokazuje da je najčešći problem za zaposlenje nizak nivo obrazovanja sa velikim brojem nepismenih ili funkcionalno nepismenih, nedovoljno radno iskustvo, ali i nedovoljna motivacija. Njihova iskustva govore da pojedinci koji ne odustanu posle prva dva dolaska u program namenjen pronalasku zaposlenja pronađu posao u roku od tri meseca (Srnić, Vulević, 2016).

3. Recidivizam: bekstvo od stvarnosti i/ili iskušenje kome se ne može odoleti

Da li su recidivisti oni koji kad iziđu iz zatvora ne znaju šta da rade sa sobom i svojom slobodom? Ili su to oni koje se vraćaju u lošije porodično, socio-ekonomsko okruženje od zatvorskog u kojem su proveli određeno vreme? Da li su stvarni dometi lišenja slobode, uz sve deprivacije, veća prilagođenost uslovima u zatvoru nego povratak u društvenu zajednicu? Ili u zatvor "beže" i vraćaju se socijalno marginalizovani ljudi: beskućnici, siromašni, bez porodice i bližnjih, neobrazovani, stari i bolesni? Ili je vršenje krivičnih dela profesija i iskušenje kome se ne može odoleti? Koliko prva "nepravедno odmerena" zatvorska kazna može uticati na početak ili nastavak kriminalne karijere? Naime, za neke učinice krivičnih dela bila bi, verovatno, daleko efikasnija alternativna sankcija od lišenja slobode.

Međutim, da li je probleme recidivizma, kao i mnoge druge društvene pojave, baš tako jednostavno svesti na retorička i/ili istraživačka pitanja?

Sigurno je da bez iscrpnijeg proučavanja ličnosti osuđenika i saznavanja društvenih okolnosti, koje su prethodile i u koje se bivši osuđenik vraća, ne može biti ni odgovora na mnoga pitanja. To nas dovodi do sledećih nedoumica. Koliko je recidivizam rezultat sistema vrednosti usvojenog u zatvoru? Koliko obrazovanje (kao obučavanje, uvežbavanje, iskustveno i stihijsko obrazovanje, sticanje obrazovanja neformalnim putem) kao i učenje u okviru "zatvoreničkog društva" i proširenje "repertoara" kriminalnih delatnosti" može biti prevencija ili podsticaj za nova kriminogena dela i dalje je nedovoljno istraženo područje.

Da je resocijalizacija bez radnog angažovanja i obrazovanja beznadežna i kratkotrajna ukazuje i broj recidivista. Ponovimo, tretman osuđenika zasnovan na obrazovanju, obuci i upošljavanju trebalo bi da ima najviše šansi za uspeh jer bi istovremeno ispunio tri zadatka:

- *"pripremio" osuđenika za život po isteku kazne;*
- *obezbedio bolje funkcionisanje zatvora i*
- *ispunio svrhu zatvorske kazne da osuđene osobe ne čine više krivična dela (Knežić, 2009).*

Povrat je složena, dinamična pojava višestruko uslovljena individualnim karakteristikama i društvenim kontekstom (društveno-političkim previranjima, socijalno-ekonomskom nestabilnošću, društvenim raslojavanjem i osiromašenjem velikog dela stanovništva, nezaposlenošću, migracijama, promenama ponašanja usled menjanja sredine, kulture, običaja, tradicije, dezorganizacijom porodice, porastom kriminala i upotrebe droge i alkohola...) i mnogi izlaskom na slobodu, zagubljeni u društvenim ne/prilikama upadaju u kriminalne grupe koje ih, najčešće, jedino prihvataju.

Koliko je povrat njihov izbor kada mu drugi nije ni ponuđen, ili ga nije ni prepoznao, pa time ni prihvatio?

Kada zatvorenika dužina kazne i godine života liše porodice, prijatelja, vršnjaka – svih o kojima je ranije pripadao, -onda vraćanje kriminalu, zatvoru i onima, koji su mu po profilu i strukturi njegove ličnosti najviše prirasli, izgleda "razumljivo". Osuđenici koji su u zatvoru proveli deset i više godina često su stari i bolesni s pokidanim porodičnim odnosima, a i bez posla, ako su ga nekad i imali. Izvesno je da su mlađi i zdraviji bivši osuđenici u stanju da se lakše prilagode i snađu po izlasku iz zatvora nego stariji.

Praksa pokazuje da se stariji osuđenici plaše i strepe od izlaska iz zatvora, ako nemaju porodicu koja će ih prihvatiti. Za njih je očekivana neizvesnost teža od zatvora. Da je "život teži od robije" svedočila nam je sedamdesetgodišnja osuđenica, koja se nalazila u zatvoru u Požarevcu i pri kraju kazne bila uplašenija i nesigurnija nego kad je stupila na izdržavanje iste. Lakše je podnosila zatvorske uslove nego strah od samoće i osude sela koji joj predstoje u poodmaklim godinama života. Delovi njene "ispovesti" mogu reći čitaocu više nego naše tumačenje istih. Rođena je u jednom selu u Sandžaku, nije išla u školu, domaćica

je koja je u "slobodno vreme" bila zemljoradnica i spremačica. Ima dvoje odrasle dece i osuđena je na tri godine i pet meseci zbog ubistva muža. *"Teško sam živela sa mužem, bio je alkoholičar. Brat me zvao da se vratim, plašila sam se da njega ne ubije, a bila je i sramota. Više sam provela noći u štali no u kući. Tog sudnjeg dana kada me udario i ja sam njega čekićem, posle čega je nakon desetak dana umro u bolnici. Puno me mučio i tukao u životu. U zatvoru mi je bolje, meni je robija bila kuća, nije ovde. Zaslužila sam kaznu, mrtva glava, nisam to trebala. Svi mi govore da sam makla jad iz sela i od sebe. Žao mi je što sam to uradila. Sramota me, žao mi je i zbog dece. Ne znam ni kud ću ni šta ću, nemam se gde vratiti. Kuća je propala, sin nema posao, a ja se plašim devera i zaove. Razmišljala sam da odem u drugi kraj zemlje, u starački dom, plašim se gladi, čuvala bi decu i stare, na nadnicu ne mogu, imam 70 godina. Koliko sam radila i mučila se, a sada nemam od čega živeti. Kajem se što ga nisam pre napustila, puno mi je teško, kud ću i šta ću kad iziđem iz zatvora...."*

Ovaj slučaj nije usamljen, mnogim osobama, pogotovo ženama, sloboda nije viza za život jer su u zatvoru našle slobodno parče života. Istraživanja²⁹ ovog problema pokazuju da su žene često "situacione izvršiteljke dela", tj. da su ih okolnosti, užasan strah i nasilje na to nagnali. A ko je na granici životnog opstanka – na granici je ljudskog.... (Knežić, 2005: 545-548). I nije ovo usamljen primer, pretrpele su muke, a utočište i zaštitu našle su u zatvoru.

Da li i koliko može da izbledi etiketa "bivši" robijaš u bilo kojoj, seoskoj i manjoj sredini posebno? U takvim situacijama uključivanje u život na slobodi otežano je iako isti ima podršku i razumevanje najbliže okoline. Ponekad ni porodica nije spremna, iako na prvi pogled ne izgleda tako, da olakša snalaženje na slobodi članu porodice jer se i sama adaptirala na uslove života

²⁹ Istraživanje je obavljeno u više navrata od 1996. do 2000. godine u KPD Požarevac (žensko odeljenje) Na osnovu rezultata istraživanja objavljene su knjige: Nikolić, Ristanović, V. (2000) Od žrtve do zatvorenice i Knežić, B. (2001) obrazovanje i resocijalizacija-metode merenja.

bez njega. Bez emocionalne podrške i zaposlenja uz unutrašnje konflikte i otuđenja bivši osuđenici dolaze u sukob sa okolinom, ili traže osobe na granici delinkventnog ponašanja i "otvaraju" ponovo vrata koja su mislili da su zauvek zatvorili. Borba za preživljavanjem, dokazivanje da su "odužili" dug državi i potreba za pripadanjem porodici, prijateljima i lokalnoj sredini bez podrške okoline može otupiti želju za integracijom. Za nakupljena nezadovoljstva i različite frustracije postoje "grupe" (pa i u selima) koje rado prihvataju sve članove bez obzira na prošlost, zvanja i diplome.

Nije nepoznato da se smanjuju razlike u kriminalitetu između sela i gradova, a najčešći oblici devijantnog ponašanja seoskog stanovništva su: alkoholizam, poremećaji u porodici, krađe, tuče i narkomanija (Stevanović, Đ, 2008).

Uzimajući u obzir sve specifičnosti zatvora (osoblje, tretman, fizička sredina, drugi osuđenici), svakog pojedinačnog zatvorenika i društvene zajednice u koju se vraća, mogu se razlikovati povoljni i nepovoljni faktori resocijalizacije, koji vode reintegraciji u društvenu sredinu ili povratu u zatvor. To podrazumeva dva pravca kretanja iz zatvora, a koja su uslovljena vrstom izvršenog krivičnog dela, prethodnim obrazovanjem i zanimanjem i porodičnim statusom.

Prvi pravac podrazumeva – resocijalizaciju – tj. vraćanje porodici u kojoj nastavlja normalno da živi i vraćanje ranijem zanimanju u kome se uspešno snalazi, ili pronalaženje novog. Drugi vodi ponovnom vraćanju krivičnom delu (istovrsnom ili različitom), drugim kriminogenim ili društveno neprihvatljivim, devijantnim grupama (narkomanija, prostitucija, prosjačenje, alkoholizam i sl.).

U zavisnosti od činilaca društvene situacije i strukture ličnosti može se krenuti u jednom ili drugom smeru.

Kakve su društvene grupe kojima se lice vraća po izlasku iz zatvora i koje ih prihvataju u svoju sredinu? I kada su najbolji rezultati zatvorskog tretmana, povratak može biti pozitivan i negativan. Poznati su slučajevi kad kod pojedinca zbog izvršenog krivičnog dela i kazne nastaje gubitak i zabrana daljnim

bavljenjem zanimanjem i kada to može biti uzrok ulaska u nepovoljnu, negativnu društvenu grupu (da bi se između ostalog obezbedilo i preživljavanje). Stav porodice i uže društvene sredine prema bivšem osuđeniku određuje i vrsta krivičnog dela, jer u nekim kulturama i tradicionalnim shvatanjima nije isto obeležen i žigosan ubica, siledžija i lopov. Materijalne i stambene prilike, obrazovanje, zaposlenost, porodične odnose i strukturu porodice, kriminogene grupe i susedstvo, sredstva masovnih komunikacija i raznih sekti, dostupnost oružja i upotreba droge i alkohola kao i način provođenja slobodnog vremena kao modele i uzore ponašanja, da i ne naglašavamo

Neophodna je saradnja pravosuđa, policije, prosvete (obrazovanja), socijalne politike i zdravstva kako bi se definisale uloge, obaveze i način komuniciranja između svih ustanova, organizacija i institucija u ostvarivanju postpenalnog tretmana. Poboljšanje odnosa u porodici, savetodavna pomoć, rešavanje stambenih i materijalnih problema, uspostavljanje kontakata sa okolinom, (re)socijalizacija na promene u društvu, samo su neki od problema kojima su bivši osuđenici izloženi posle višegodišnje "zaštite" iza zatvorskih zidova. U protivnom, bojimo se da će mnogi opterećeni prošlošću, a uplašeni sadašnjošću, budućnost i "sigurnost" potražiti na već dobro znanom mestu. Koreni neuspeha resocijalizacije osuđenika su dublji od plitkih nada u "popravljivost" tolikog broja "nepopravljivih". Nije to samo naša svakidašnjica, ni mnoge zemlje sveta se ne mogu pohvaliti mnogo većim uspehom. Da uspeh u smanjenju recidivizma ne nalikuje na *Potemkinova sela* problem se mora uozbiljiti i kaznenoj i zatvorskoj strogosti suprostaviti: alternativne sankcije (gde god je to moguće) i razvijeniju postpenalnu pomoć. Recidivizam je indikator neefikasnosti, ne samo kaznene politike i tretmana u penalnim ustanovama, nego ukupnih društvenih okolnosti nakon izlaska osuđenih iz zatvora. Mogući uzroci neuspeha resocijalizacije i povrata u zatvore su:

- *neprimerena kazna,*

- *ne/odgovarajući tretman i postupci u zatvoru, nekvalifikovanost i nedovoljnost osoblja u zatvoru, pretrpani zatvori itd.,*
- *kriminogene i ostale socio-psihološke karakteristike samih osuđenika, posebno psihopata i*
- *ne/prihvatljivost po izlasku iz zatvora tj. nepovoljan postpenalni prihvat (Knežić, 2009: 268).*

Osuđenik, izložen dugogodišnjoj izolaciji od društva i različitim deprivacijama u zatvoru, često izgubi poverenje ne samo u druge ljude nego i u sebe. U takvim situacijama uključivanje u život na slobodi otežano je i ako isti ima podršku i razumevanje okoline. Nije im strano iskušenje da izaberu kriminalno ponašanje kao način rešavanja svih svojih problema. Pojedinci se, i pored nepokidanih odnosa sa ljudima van zatvora, prilagode i lakše socijalizuju na zatvorske uslove nego što se osposobe za život nakon zatvora. Ne treba zaboraviti ni one koji su u zatvor došli iz toliko loših uslova življenja da im uslovi u zatvoru predstavljaju boljitak (imaju krov nad glavom, redovnu ishranu, društvo...). Jedan vaspitač na osnovu sopstvenog iskustva je zapisao "*...naši domaći KPZ-i postali su svojevrsni karantini za narkomane i beskućnike koji, upravo sa slobode beže u zatvore*" (Krstić, Ž., 2013: 8).

Ni predviđene zatvorske kazne im ne predstavljaju ozbiljnu vrstu upozorenja od ponovnog činjenja krivičnog dela. Pogotovo ne, ako su već dugo godina proveli u zatvoru. Istraživanja pokazuju da zatvorenici koji su izdržavali duže kazne imaju povećan kriminalni povrat 2-3%, što je u suprotnosti sa mišljenjem da će strože kazne odvrćati osuđenike od budućeg činjenja krivičnih dela (Šarić, 2006). Neophodna je saradnja pravosuđa, policije, prosvete (obrazovanja), socijalne politike i zdravstva kako bi se definisale uloge, obaveze i način komuniciranja između svih ustanova, organizacija i institucija u ostvarivanju postpenalnog tretmana

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

1. Krivi nismo, nevini još manje

Za sam kraj smo, onima koji su zaduženi da iz njih izvuku dovoljno dobre pouke, preuzeli njihovu koliko uobičajenu, toliko i jezgrovito sročenu poruku: *krivi nismo*. Ne mali broj osuđenika svoje posrnuće pripisuju svima osim sebi, i kao da čitaju *Cvetove i tla* govore: *nisam ono što vi kažete da jesam* (Šušnjić, 1995). Možda zbog toga nemaju dovoljno ni sposobnosti ni volje da posumnjaju i suoče se sa svojim zločinom.

Ako bi se tražio dublji odgovor na ovu njihovu dosetku trebalo bi zagrebati i u osećajni, nagonski i nesvesni deo ličnosti. Za takav poduhvat nismo pozvani ali smo njihovim *krivi nismo* dodali *nevini još manje*, i pokušali pronaći "čoveka u čoveku" i kad je počinio najteža krivična dela. Nadamo se da se to vidi iz celog teksta i bez ovih reči na kraju.

Pojmovi: krivica i nevinost, oduvek su privlačili pažnju i tražili tumačenja, ne samo pravnika, psihologa, psihijataru i teologa. Počinioci zločina i krivičnih dela, njihova najbliža okolina i javnost maštoviti su u odmeravanju kazne i krivice. Pravna nauka se poziva na pravičnost ali to ne znači da treba da bude samo represivna *već da na neki način osuđeni učinilac izrečenu kaznu doživi kao zasluženu i pravednu, da se zamisli za onim šta je učinio* (Ćirić, 2016: 31). Iako se od pravne norme za krivična dela ne očekuje opraštanje neophodna je opreznost npr. kod egzemplarnog kažnjavanja, koje može dovesti do kažnjavanja čak i potpuno nevinih ljudi, ako se veruje da se time mogu postići

neki drugi pozitivni socijalni aspekti, upečatljiv je primer generalne prevencije *što bi se u osnovi moglo okarakterisati kao nepravedno kažnjavanje...onaj ko biva kažnjen, obično plaća ceh za sve ostale.... Međutim, poruka koja zanemaruje krivicu, pravdu, pravo, moral, nije ni poruka koja uopšte može biti društveno delotvorna, jer uvek ostaje ono: "svi to rade, a samo ja bivam kažnjen, sledeći put moram da budem pažljiviji da me ne uhvate* (Ćirić, 2012: 349-378). I ovde je, kao i u mnogim drugim situacijama, sopstveno iskustvo "starije" od poruke upućene kaznom, ma koliko bila strogo odmerena.

Učenje na tuđem primeru je obećavajuće samo tamo gde zakoni morala imaju glavnu reč, gde se vrednosti prepoznaju i pravo na pravdu kako god prihvatiti.

Staro je pitanje *kako uskladiti objektivna merila pravednosti sa subjektivnim merilima samog učinioca...* (Brinc, 1980: 27).

Kao što je cilj kažnjavanja moguće tumačiti kao: prevenciju, zastrašivanje, odmazdu, onemogućavanje činjenja novog dela, resocijalizaciju, tako je i suočavanje čoveka sa kaznom i krivicom moguće na različite načine.

Do jedinstvenog i nezaboravnog načina doživljavanja zločina, kazne i ispaštanja nakon učinjenog dela, doprete kad se bavite istraživanjem problema osuđenica³⁰, uglavnom starijih, koje su *od žrtve postale osuđenice*. Ima žena čiji pogled i poneka reč ostanu urezani u sećanje istraživača kao najveće istine. Neke, po sećanju navedene ispovesti su: *kazna kao kazna zatvora nije ništa koju sam ja sebi presudila onim danom kad sam uradila to što sam uradila, iz zatvora ću izaći ali s onim s čime ću živeti do kraja nije lako; svaki dan je bolan proces, kao kad rana ne može da zaraste; nesrećna sam do kraja života, osećam kao da sam jedina na ovom svetu pogrešila, sramota me a ništa dobro nisam prošla u životu...*

³⁰ Reč je o osuđenicama s kojima sam, u više navrata, u poslednjih dvadesetak godina razgovarala u KPZ Požarevac i koje su bile na izdržavanju zatvorske kazne za ubistvo supruga, partnera nakon višegodišnjeg trpljenja nasilja od istih.

Pitamo se da li je njima potrebna kazna ili opraštanje, pomoć, razumevanje? Niko normalan ne zastupa zločin, ali pronalazimo zrnca razumevanja za njihove postupke i niko (porodica, društvena zajednica, razne vladine i nevladine organizacija...) ne može se, u njihovom slučaju pohvaliti da je nevin. One su sebe osudile na doživotnu robiju i ratuju s delom života koji im je preostao.

A kad je reč o obrazovanju osuđenika nemamo iluziju da ljudi čine zločin jedino iz neznanja i da će ih sticanje znanja i veština bez moralnih vrednosti odnosno moralne pismenosti i promena u društvu, vratiti životu bez kriminala. Jednako tako nismo obeshrabreni sa Martinsonovim stavom *ništa ne deluje*. Stoga, već u uvodnoj reči obrazovanje udružujemo sa slobodom, jer je to pitanje čovekovog opstanka. I obrazovanje i slobodu čovek nosi sa sobom, s njima može da uzdigne sebe samog. Ako istina oslobađa onda se sloboda može, suočavajući se sam sa sobom, doseći i iza rešetaka.

Pojedinci, o kojima su napisani ovi redovi, su silom zakona postali "robijaši" pod okriljem "vaspitačkog" osoblja koje se nada promenama njihovog ponašanja. Međutim, isuviše je žilava postojanost njihovog profila ličnosti da se olako poveruje da će se oni proširivanjem znanja uputiti životnim putem bez ponovnog sukoba sa zakonom. Neobuzdane strasti, emocije sa poplavom besa, surovosti i bezdušnosti rade im često na više "obrtaja" od razuma.

Obrazovanjem i učenjem, bar neke od njih privesti "*poznaniju prava*" dužnost je zaposlenih u zatvorima, kao što je dužnost spasilaca da spase što više onih zahvaćenih elementarnom nepogodom. Uobičajeno je da se obrazovanje vezuje prvenstveno za formalno obrazovanje a učenje za neformalne i informalne oblike. U savremenom svetu poprimaju odlike celoživotnog procesa.

Nije nam poznato da je ikome do sada uspelo da prinudom, silom i raznolikim lišavanjima kod osuđenika održi i razvije ljudski integritet. Ako obrazovanje i učenje ne nudi i ne probudi "uspavano" dobro u čoveku, šta mu onda ostaje. Obrazovanje i

znanje ne vredi mnogo ako ga ne prati *čovjek dostojan slobode*.
Od svega što smo čitali i zapamtili najviše nam se urezao u
sećanje filozofski nauk Mihaila Markovića *da od svega ima
najmanje smisla tvrditi da ništa nema smisla*.

REZIME

"Biti slobodan" u ovom radu razmatrano je u smislu ne biti u zatvoru, a ne shvatanje slobode kao slobode ljudskog duha koja ne može biti određena i sankcionisana pozitivnim pravom. Jasno je da se u naslovu uneti pojam *slobodan* tiče samo onog rudimentarnog (rečnički: početnog, osnovnog, elementarnog ili...), svedenog na lišenje slobode, a onim pravim značenjem već milenijumima razbijaju glavu filozofi, antropolozi, teolozi. Sloboda je najtešnje povezana s dostojanstvom čoveka, a obrazovanje je mogući put povratka na slobodu.

Od uspostavljanja prvih zatvora do danas očigledne su štetne posledice lišavanja slobode osuđenika, a prepuni zatvori širom sveta dokaz da samo represija i surovo kažnjavanje ne mogu sprečiti čoveka da krši pozitivne zakone. Nada u "popravljanje" je i dalje izazov za one koji su ih zatvorili. Obrazovanje, osposobljavanje, razni edukativni programi se vide kao dobar trag na tom putu. Promene ponašanja osuđenika su veliki izazov za sve koji se bave problemima izvršenja zatvorskih kazni u praksi i u nauci, a obrazovne delatnosti u zatvoru bi trebalo da opravdaju ta očekivanja.

Izolacija od spoljnog sveta je već dovoljna kazna i ne bi joj trebalo dodavati dehumanizovane uslove tokom izdržavanja kazne. U zatvorskoj društvenoj sredini tzv. ustanovi totalnog tipa, teško je stvoriti uslove u kojima se može "pripremiti" čovek, koji

je prekršio pozitivne društvene zakone, za život na slobodi bez sukoba s zakonima. Ako u najširem značenju resocijalizaciju sagledamo kroz niz aktivnosti kojima je cilj da ponovo uključe pojedince u društvenu zajednicu iz koje su zatvorskom kaznom lišeni slobode, onda je to, najblaže rečeno, proces koji pored "promene ponašanja" osuđenika podrazumeva i promenu sredinskih okolnosti koje su doprinele i/ili mogu ponovo doprineti kriminalitetu.

Čemu obrazovanje osuđenika? Odgovor bi trebalo početi od ispunjenja *surhe zatvorske kazne* koja podrazumeva promenu ponašanja i odnosa prema kriminalitetu. Ima mnogo razloga da obrazovanju osuđenika treba pristupiti na nov način. Jedan od mogućih odgovora i puteva koji se pokazuju kao efikasniji, je osmišljeniji i svestraniji obrazovni pristup u zatvorima, pristup koji nudi mogućnost novog izbora, druge šanse za život bez kriminala. Takav stav zasnovan je na shvatanju da se obrazovanjem osuđenika mogu postići višestruki ciljevi: korisno osmišljeno i provedeno vreme u zatvoru, osposobljavanje za neko deficitarno zanimanje koje će im olakšati zaposlenje po izlasku iz zatvora, umanjivanje negativnih posledica zatvaranja, učenje nenasilnog rešavanja konflikata i razvijanje socijalnih veština. Prednosti obrazovanja za osuđenike su i u tome da mogu da pokažu znanje i veštine koje imaju, da ih dalje razvijaju i na taj način povećavaju samopouzdanje i odgovornost prema drugima. Prikladnost programa, želja osoblja da se oni sprovedu kao i motivisanost osuđenika preduslovi su za uspeh obrazovanja kao dela tretmana. Organizovanje obrazovanja prema potrebama osuđenika i šire društvene zajednice omogućilo bi da društvo u drugačijem svetlu sagleda svoju odgovornost prema osuđenima. Dosadašnja iskustva i istraživanja pokazuju da je uključivanje osuđenika u obrazovanje i rad presudno kako za human tretman tako i za integraciju po izlasku iz zatvora. Adekvatnim obrazovnim programima izdržavanje zatvorske kazne dobija novi kvalitet, usmeren čoveku i cilju da se osuđenik nakon izdržane kazne vrati u društvo osposobljen da živi u skladu s pravnim normama. Odustajanje od modela resocijalizacije u svetu, koji je većim delom bio zasnovan na "nametnutoj pomoći" i

terapeutskom modelu, lečenju i promeni ličnosti otvara put obrazovanju (uz radno angažovanje i sportsko-rekreativne aktivnosti) kao realnoj mogućnosti koja može ublažiti negativne posledice lišenja slobode.

Stanje tretmana u zatvorima karakteriše pre svega "kriza (ne)upotrebe" programa koji mogu doprineti osposobljenosti osuđenika i promeni u načinu gledanja na život bez kršenja krivičnih zakona.

Programi usmereni na promenu mišljenja, vrednosti i razvoja kompetencija (za porodični život, komunikacije, zaposlenje...) mogu olakšati život bez ponovnih krivičnih dela. A cela obrazovna i kulturno-rekreativna priča je u neprekidnom zakašnjenju i onespokojavajućem odlaganju za neka bolja vremena – vremena boljih zakona, boljih kadrova, boljih strategija, boljih uslova, boljih programa i načina njihovog izvođenja, boljeg vrednovanja i kontrole primene propisanih pravila (internih i eksternih). Sloboda po principu *sve može*, mnoge je dovela tu gde se *malo može*, a traganje za dve vrednosti: slobodom i obrazovanjem, koje su neophodne za dostojanstven život, izgleda kao traganje za *okasnelom istinom*.

Izazovi obrazovanja osuđenika počinju od toga da su oni silom zakona dospeli u zatvore, u kojima se teško mogu prepoznati pozitivne strane, makar ih pretvorili u najsavremenije školske ustanove. Iskušenja se odnose kako na osobenosti lica lišenih slobode (starost, pol, prethodni nivo obrazovanja i teškoće u učenju, ranija zaposlenost...) tako i na probleme društva i zatvora (mogućnosti organizovanja obrazovanja, osposobljenost i motivisanost kadrova, sigurnosni razlozi itd.).

Izbor i broj osuđenika koji mogu biti obuhvaćeni osposobljavanjem ograničen je finansijskim, prostornim, kadrovskim mogućnostima zatvora i brojem programa.

Kao posebnu andragošku disciplinu prvi put kod nas nalazimo u radovima Mihajla Ogrizovića kojoj je posvetio posebnu i zapaženu publikaciju "Osnovi penološke andragogije" (1956). I društvo i pojedinac plaćaju visoku cenu neuspeha resocijalizacije. Stoga ni penološka andragogija ne može biti nedužna prema

osuđenicima jer nije, koliko je moguće, pokušala da predupredi njihove nove neuspehe. Na zapostavljenost ove naučne discipline ukazuje i mali broj naučnih studija i istraživanja (teorijskih i empirijskih) bez kojih nema ni potrebnog znanja ni utemeljenja nauke. Poslenike nauke ne oslobađa odgovornosti za takvo stanje ni pozivanje na zatvorenost samih penalnih institucija i otežanu mogućnost za istraživanja. U svetu postoji veći broj istraživanja o povezanosti uključivanja osuđenika u obrazovne programe i recidivizma. Kod nas ne postoji ni jedno ozbiljnije praćenje ni vrednovanje resocijalizacije osuđenika pa ni učešća obrazovanja u istom.

Povrat je indikator neefikasnosti, ne samo kaznene politike i tretmana u penalnim ustanovama, nego i postpenalnog prihvata i ukupnih društvenih okolnosti i pre i nakon izlaska osuđenih iz zatvora. Visok procenat recidivista (oko 70%), prenaseljenost zatvora u Srbiji i izostanak tretmana organizovanog na profesionalan način, neizbežno jača represivnu ulogu zatvora.

Smanjenje recidivizma pre svega znači smanjenje kriminala, viktimizacije, ali i smanjenje troškova hapšenja, suđenja i zatvorskog života za povratnike. Iako se često recidivizam uzima kao indikator neuspeha tretmana koji se primenjuje u toku izdržavanja zatvorske kazne, ostaje otvoreno pitanje koliko na tu veoma složenu pojavu utiče: odmeravanje kazne, kategorizacija i klasifikacija u zatvoru (tretman koji se primenjuje, osoblje zatvora, neformalni sistem osuđenika, kontakti sa spoljnjim svetom) i postpenalni tretman, koji uglavnom postoji samo na papiru.

Neophodna je saradnja pravosuđa, policije, prosvete (obrazovanja), socijalne politike i zdravstva kako bi se definisale uloge, obaveze i način komuniciranja između svih ustanova, organizacija i institucija u ostvarivanju postpenalnog tretmana. Poboljšanje odnosa u porodici, savetodavna pomoć, rešavanje stambenih i materijalnih problema, uspostavljanje kontakata sa okolinom, (re)socijalizacija na promene u društvu, samo su neki od problema kojima su bivši osuđenici izloženi posle višegodišnje "zaštite" iza zatvorskih zidova.

Da odsluženje kazne nije kraj robije svedoci su brojni osuđenici čiji je život po izdržanoj kazni bio i ostao u senci zatvorskih rešetaka. Oni, koji su odbačeni od porodice i lišeni postpenalne pomoći i formalne podrške vladinih i/ili nevladinih organizacija često izlaz vide i nalaze u povratku u zatvore. Reintegracija u društvo, koje ne prihvata nego stigmatizuje i marginalizuje bivše zatvorenike, skoro da je nemoguća. Oni koji su prepušteni sami sebi i svojim zdravstvenim problemima suočeni su i sa finansijskim problemima i izolacijom većom od zatvorske. Onaj ko problematizuje pojam prevaspitavanja i osposobljavanja osuđenika razvija i predmet penološke andragogije. Pojmovnu konfuziju, po prirodi stvari, trebalo bi iskoristiti za produbljivanje zanimanja andragogije za ovu, još uvek, nedovoljno istraženu oblast. Veći deo njenih definicija zvuče dobro a ne zna se šta ćete s njima, znaju se kao pesme napamet a ne zna se da li i zašto resocijalizacija uvek dobro dođe.

SUMMARY

EDUCATION OF CONVICTS: WAY OF BEING FREE

In this paper the notion of freedom is understood in its narrower sense - as the opposite of imprisonment, rather than freedom of human spirit which cannot be defined or sanctioned by positive law. In other words, it is obvious that the term "free" in the paper title is used in its very basic, narrow and rudimentary sense, unlike its broader meaning which has occupied philosophers, anthropologists and theologians for centuries. Freedom is inextricably connected to human dignity, while prisoners' education is seen as an essential component on their way back to freedom.

It is evident that since the foundation of the first prisons, deprivation of freedom has had many harmful consequences on convicts' life, while overcrowded prisons all over the world prove that mere repression and severe punishment cannot prevent human to violate positive laws. The improvement of the current situation is still a challenge to the authorities. Prison educational and vocational training as well as various inmate educational programs are perceived as significant resources in achieving this goal. The improvement of convicts' behaviour is the essential task for the professionals dealing with the punishment implementation either from scientific or

from practical point of view, while educational programs carried out within prisons should lead to this task's fulfilment.

The isolation from the outside world is hard punishment itself and convicts should not be additionally hampered with dehumanizing living conditions in prisons. The prison communities (particularly of total institutions) are not favourable environment capable of preparing prisoners, who violated positive laws, for life in freedom without further breaching social rules and laws. The process of resocialization, perceived as a range of activities focused on strengthening the bounds between a convict and the society, is actually a process which, beside the change of prisoner's behavior, demands improvement of living conditions that had caused or can cause criminal behavior.

The purpose of prison education is closely connected to the purpose of prison sentence which involves the systematic attempt to build a different personality of a convict and to change his attitude towards crime. There are plenty of reasons to approach education of prisoners from a new perspective. One of the most efficient strategies would be a better planned and more comprehensive approach which would provide a prisoner with a possibility of choice, that is, with the second chance to lead a life without crime. This standpoint implies that prisoners' education can achieve multiple goals such as: useful and meaningful spending time in prison, training for needed occupations which would facilitate their employment opportunities after prison, diminishing negative consequences of the incarceration, learning of non-violent conflict resolution techniques and effective communication skills. Furthermore, prisoners' education provides convicts with the possibility to implement skills and knowledge they have already gained, to develop them further and thus to increase their self-confidence and sense of responsibility towards others. Some of the prerequisites of an effective and successful prison education are: the appropriateness of the implemented educational programs, the willingness and competence of the prison staff and last but not least the motivation of prisoners themselves. It is the responsibility of the authorities and the society in general to provide the prisoners

with the educational programs which match their personal needs as well the needs of the society as whole. As numerous researches as well as the relevant experience show - involvement of prisoners into processes of education and work is indispensable part of any human penal treatment and the essential precondition for successful reintegration into society after release. Furthermore, through prison education the prison sentence gains a new quality and becomes more human institution oriented towards wellbeing of a person and his/her successful reintegration into society. After abandoning the existing model of socialization, mainly perceived as "imposed help", therapeutic treatment or change of personality, a new perspective of penal treatment, based on education, work and sports, as the most appropriate strategy for diminishing negative consequences of freedom deprivation, comes into being.

Currently, our prisons are characterized by lack of suitable educational programs which could enable prisoners in gaining qualifications and trainings and thus endow them with new perspectives and possibilities of life remote from crime.

The programs focused on changing criminal mind-set, undesirable system of values and particularly focused on developing competences and skills (necessary for family life, communication, employment) can facilitate life after release and prevent recidivism. However, the planning and the implementation of the appropriate prison educational programs are constantly postponed until better times (i. e. better strategies, better conditions, better laws, better evaluation and control measures, both internal and external).

The difficulties of prison education begin with the fact that convicts are, by force of the law, against their will, brought to prisons and that they cannot see any positive aspect of incarceration even had prisons been transformed into the newest schools. The challenges of prison education can be categorised into two groups: on one hand, there are challenges related to the convicts – their age, sex, already gained level of education negative attitude towards learning and previous working

experience and, on the other, there are problems related to prison and social organisation in general – such as difficulties in implementing educational programs, competences and willingness of prison staff, security issues, etc. The number of the convicts that can be included into prison educational programs is restricted by financial, spatial and staff qualifications as well by the number of programs.

Penological andragogy, as a separate andragogy discipline in Serbia is for the first time mentioned in the publication "The foundations of penological andragogy" by Mihajlo Ogrizovic in 1956. Both, individuals and the society pay high price of unsuccessful resocialization. Penological andragogy cannot be considered innocent either, since it missed to prevent future failures. The fact that penological andragogy is neglected scientific discipline is proved by insufficient number of researches and studies (bot theoretical and empirical) which are the bases of knowledge and science. The inaccessibility of the penal institutions and unfavourable research conditions cannot serve as experts' excuse for such situation. While abroad there are many studies examining relations between involvement in prison education and recidivism, in our country, unfortunately, such researches have never been conducted.

Recidivism is reliable indicator not only of inefficiency of penal policy and treatment conducted in prisons, but also of inadequacy of post-penal acceptance processes and social conditions in general. High rate of recidivism (approx. 70%), overpopulation of Serbian prisons and absence of professionally organized treatment unavoidably strengthens the repressive role of the prison.

Recidivism reduction is equivalent to crime reduction and, among others, it results in victimisation decrease as well as in reduction of incarceration expenses, trial expenses and expense of living in prison. Recidivism, as already mentioned, is perceived as reliable indicator of penal treatment inefficiency, but it can be also understood as response to inadequate sentence length and post-penal treatment, which exists only in theory.

Successful post-penal treatment implies close collaboration between justice, police, education system, social and medical system as well as carefully defined their roles and responsibilities in reintegration process. Improvement of family relations, unresolved housing issue, financial problems, establishing new contacts with environment and adjusting to new social circumstances are only some of the challenges that ex-convicts are faced with after many years they spent "protected" within prison walls.

According to ex-convicts experience prison release is never the end of the punishment. Often, cast-off from their families, deprived of post-penal help or support either of governmental or nongovernmental organizations, ex-prisoners usually are left no option but to return to prison. Reintegration into society which, instead of accepting and supporting, stigmatizes and marginalizes ex-convicts is actually impossible. Abandoned, most often with health and financial problems, ex-convicts are faced with isolation more severe than prison. Penological andragogy, as still young discipline, is demanded to develop itself and to prove its social indispensability and significance through problematizing, questioning and improving the concepts of prison treatment and reintegration.

Key words: prisoners' education, freedom, reintegration, recidivism

LITERATURA

1. Alibabić, Š. (2002). *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
2. Ancel, M. (1991). *Društvena odbrana*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
3. Andrews, D. A., Bonta, J., Wormith, J. S. (2011). The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model - Does Adding the Good Lives Model Contribute to Effective Crime Prevention?. *Criminal Justice and Behavior*, 38(7), 735-755.
4. Andrilović, V. (1976). *Kako odrastao čovjek uči*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Arnaudovski, Lj. (1988). *Penologija*. Skoplje: Pravni fakultet - Skoplje.
6. Aranson, E. (2013). *A second chance through Princeton's Prison Teaching Initiative*. The Trustees of Princeton University. New Jersey: Princeton
7. Atanacković, D. (1988). *Penologija*, Beograd: Naučna knjiga.
8. Basta, D. (1994). *Pravo i sloboda-o perspektivi slobode u stranoj i našoj pravnoj filozofiji*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.
9. Bauman, Z. (1966). Three Remarks on Contemporary Educational Problems. *The Polish Sociological Bulletin*, No. 1.
10. Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
11. Beccaria, C. (1984). *O zločinima i kaznama*. Logos: Split.
12. Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
13. Berdajev, N. (2007). *Filozofija slobodnog duha*. Beograd: Dereta.
14. Bonta, J., Andrews, D. (2012). Viewing offender assessment and rehabilitation through the lens of the risk-need-responsivity model. In: *Offender Supervision: New directions in theory, research and practice* (pp. 19-38). Abingdon: Routledge.
15. Boshier, R. (1985). *Adult Education: Motivation of Participants*. Oxford: L. E. E Pergamon Press.
16. Bozos, A. & Hausman, J. (2004). *Correctional Education as a Crime Control Program*. UCLA School of Public Policy and Social Research, Department of Policy Studies.
17. Brinc, F. (1980). Kazna lišenja slobode u periodu posle Drugog svetskog rata. *Penologija*, (8) br. 1-2. 23-35.

18. Bulatović, R. i sarad. (1985). *Osnovno obrazovanje odraslih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
19. Bulatović, R. (1986). *Nastava za odrasle: nove nade stare navike*. Beograd: Institut za unapređivanje robnog prometa i Centar za usavršavanje kadrova.
20. Bulatović, R. (2002). *Andragoški zapisi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
21. Buško, V., Kulenović, A. (1995). Doživljaj zatvorske kazne u funkciji individualnih obilježja i procesa suočavanja sa stresom. *Hrvatski časopis za kriminologiju i penologiju*, 9, 29-31.
22. California Department of Correction & Rehabilitation (2014). *Office of Offender Services (OS)*. Retrieved from: www.cdcr.ca.gov/rehabilitation/os.html
23. California Department of Corrections & Rehabilitation, (2014). Division of Rehabilitative Programs, Office of Correctional Education. Dostupno na: www.cdcr.ca.gov
24. Callan, V. & Gardner, J. (2007). The role of VET in Recidivism in Australia. In: *Vocational Education and Training for Adult Prisoners and Offenders in Australia: Research readings*. National Centre for Vocational Education Research-NCVER, Australian Government. Retrieved from: www.ncver.edu.au (accessed 18 May 2014).
25. Cecil, D., Drapkin, D. A., MacKenzie, D. L., & Hickman, L. J. (2000). The Effectiveness of Adult Basic Education and Life-Skills Programs in Reducing Recidivism: A Review and Assessment of the Research. *Journal of Correctional Education*, 51(2), 207-226.
26. Chavez R., Dawe S. (2007). International research trends in education and training provision in correctional settings. In Dawe S. (Ed.), *Vocational education and training for adult prisoners in Australia: Research readings*, pp. 19-33. Adelaide, Australia: National Centre for Vocational Education Research
27. Cho, R. M. & Tyler, J. (2013). Does Prison-Based Adult Basic Education Improve Postrelease Outcomes for Male Prisoners in Florida. *Crime & Delinquency*. 59(7), pp. 975-1005. Published on-line on November 30, 2010. Dostupno na: www.cad.sagepub.com/content/59/7/975
28. Coates, D. S. (2013). *Unlocking Potential. A review of education in prison*. Ministry of Justice. Retrieved from http://www.clinks.org/sites/default/files/basic/files-downloads/coates_review_briefing_-_final.pdf

29. *Council of Europe-Education in Prison*. Recommendation No R(89)12 Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 13 October 1989 and Explanatory memorandum. Strasbourg 1990. Retrieved from: www.eraa.org/upload/media/Education_in_Prison_02pdf (accessed 28 January 2014)
30. Coyle, A. (2000). Handbook for prison staff. A Human Rights Approach to Prison Management, International Centre for prison Studies, United Kingdom.
31. Cullen, F. T. (2012). Taking rehabilitation seriously: Creativity, science, and the challenge of offender change. *Punishment and Society*, 14(1), 94-114.
32. Ćirić, J. (2012). Egzemplarno kažnjavanje. *CRIMEN* (III) (1) 21-38.
33. Ćirić, J. (2016). Praštati i kažnjavati. U: *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 29-40.
34. Ćopić, S., Šaćiri, B. (2012). Žene u zatvoru u Srbiji. Uslovi za život osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, *Temida*, 19(12), 161-180.
35. Damjanović, I., Jandrić, A., Doležal, D. (2002). Uloga rehabilitacije u svetlu novih promjena unutar Zakona o izvršavanju kazne zatvora. *Kriminologija i socijalna integracija*, 10(1), 49- 59
36. Damjanović, I., Šarić, J., Mikšaj-Todorović, Lj. (2000). Neki problemi tretmana osuđenih osoba u Republici Hrvatskoj. *Kriminologija i socijalna integracija*, 8(1-2), 103- 117
37. Davis, L., Bozick, R., Steele, L. J, Saunders, J. & Miles, J. (2013). *Evaluating the Effectiveness of Correctional Education: A Meta Analysis of Programs that Provide Education to Incarceration Adults*. Bureau of Justice Assistance. U. S. Department of Justice. Rand Organization. Retrieved from: www.rand.org/pubs/research_reports/RR266
38. Despotović, M. (2010). *Razvoj kurikuluma u stručnom obrazovanju: pristup usmeren na kompetencije*. Beograd: Filozofski fakultet UB.
39. Despotović, M. (2016). *Obrazovanje odraslih na zapadnom Balkanu – jedan empirijski pogled*. Beograd: Društvo za obrazovanje odraslih & DW International.
40. Doležal, D., Jandrić, A. (2002). Institucionalni penološki programi s ovisnicima o ilegalnim drogama. *Kriminologija i socijalna integracija*, 10(2), 105- 117
41. Doležal, D., Mikšaj- Todorović, Lj., (2008). Povezanost

- kriminogenih rizika i potreba s kriminalnim stilovima razmišljanja. *Kriminologija i socijalna integracija*, 16(1), 25- 32
42. Državni zavod za statistiku (2015). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske*
 43. Đorđević, J., Potkonjak, N. (1988). *Pedagogija*. Beograd: Naučna knjiga.
 44. Đoševski Ivanović, S. Janevski, V. Ničić, J. (2013). *Stručno obrazovanje i obuka osuđenika*, Priručnik za nastavnike stručnih škola i instruktore praktične nastave iz zatvorskih ustanova. Beograd: Centar za obuku i stručno osposobljavanje Uprave za izvršavanje krivičnih sankcija
 45. Esperian, J. H. (2010). The Effect of Prison Education Programs on Recidivism. *The Journal of Correctional Education* 61(4), 316-334.
 46. Federal Bureau of Prisons, (2015). Educational Programs. Dostupno na: [www. bop.gov/inmates/custody_and_care/education. jsp](http://www.bop.gov/inmates/custody_and_care/education.jsp)
 47. Filipović, D. (1995). *Razvoj i obrazovanje*. Beograd: ZENIT.
 48. Fuko, M. (1977). *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
 49. Gaes, G. (2008). The Impact of Prison Education Programs on Post-Release Outcomes. Paper presented at the *Reentry Roundtable on Education*, New York: John Jay College of Criminal Justice.
 50. Gehring, T. (2000). Recidivism as a measure of correctional education program success. *Journal of Correctional Education*, 51, 197–205.
 51. GHK (2011). *Prison education and training in Europe - a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation*. Directorate General for Education and Culture, European Commission.
 52. Golubović, Z. (1973). *Čovek i njegov svet*. Beograd: Prosveta.
 53. Grubješić, D., Galić, M. (1985). *Bibliografija radova o opsimen javanju i osnovnom obrazovanju odraslih*. U: Osnovno obrazovanje odraslih. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Katedra za andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
 54. Harer, M. D. (1994). *Recidivism among federal prison releases in 1987: A preliminary report*. Washington DC: Federal Bureau of Prisons.
 55. Harer, M. D. (1995). *Prison Education Program Participation and Recidivism: A Test of the Normalization Hypothesis*. Washington, DC: Federal Bureau of Prisons, Office of Research and Evaluation.

56. Hawley, J., Murphy, I., & Souto-Otero, M. (2013). *Prison Education and Training in Europe: Current State of Play and Challenges*. Retrieved from: http://ec.europa.eu/education/adult/doc/survey/survey_en.pdf
57. Home Office (1988). *Punishment, Custody and the Community*. London: HMSO.
58. Hull, K., Forrester, S., Brown, J., Jobe, D., McCullen, C. (2000). Analysis of Recidivism Rates for Participants of the Academic/Vocational/Transition Programs Offered by the Virginia Department of Correctional Education. *Journal of Correctional Education*, 51(2), 256-261.
59. Ignjatović, Đ. (1988). *Kriminologija*. Beograd: Nomos.
60. Ignjatović, Đ. (2005). Koliko polazni koncepti i granice krivično-pravne zaštite u novim zakonodavnim rešenjima odgovaraju današnjim oblicima kriminaliteta. U: *Kazneno zakonodavstvo. progresivna ili regresivna rešenja* (str. 27-49). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova.
61. Ignjatović, Đ. (2014). *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: CRIMEN.
62. Ignjatović, Đ., Ljubičić, M. (2011). Žene zatvorenice: opšti podaci. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, godina LIX, 1, 55-79.
63. Ilijić, Lj. (2014). *Osuđeni i deprivacije: uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
64. Ilijić, Lj. (2016). *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidiva kod osuđenih lica*, doktorska disertacija odbranjena 10. 02. 2016. na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
65. Ilijić, Lj., Pavićević, O., Glomazić, H. (2016). Potrebe i mogućnosti obrazovanja osuđenika. *Andragoške studije*, br. 2, 75-93
66. *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2012.* <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika/>
67. *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2013.* <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika/>
68. Jadrešin, A., Mustapić, J. (2014). Žene koje čine kaznena djela. *Život i škola*, 32(2), 129- 136
69. Jašović, Ž. (2000). *Penološka andragogija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

70. Jelić, M., Lukić Samardžija, G., Palibrk, LJ. i Kuzminović, I. (2010). *Zatvori u Srbiji, februar–mart 2010: Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
71. John Howard Society of Alberta (2002). *Inmate Education-report*. Retrieved from: www.johnhoward.ca/pub/old/respaper/educa02.htm
72. Kačavenda-Radić, N. (1989). *Slobodno vreme i obrazovanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Katedra za andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
73. Kanduć, Z. (1996). Zamisao o rehabilitaciji: Pogled s kriminološkog stajališta. *Kriminologija i socijalna integracija*. 4(2). 142-148.
74. Kling J. R. (2006). *Incarceration, Length, Employment, and Earnings*. The Brookings Institution and National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/~kling/494.pdf>.
75. Knežević, M. (2008). *Penologija u socijalnom radu i socijalni rad u penologiji*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
76. Knežić, B. (2001). *Obrazovanje i resocijalizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
77. Knežić, B. (2005). Između čekića i nakovnja. Beograd. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse (II tom) str. 545-549*. AŽIN.
78. Knežić, B. (2009). Društvene okolnosti – činilac povrata. Beograd: *U Kontrola kriminaliteta i evropski standardi: stanje u Srbiji*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 261-273.
79. Knežić, B. (2011). Zatvorska kazna: represija i/ili resocijalizacija. U: *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive* (str. 328-338). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
80. Knežić, B. (2014). Obrazovanje osuđenika: od deklarativnog do stvarnog. U: *Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja odraslih u Srbiji* (str. 109-123). Beograd: Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju.
81. Knežić, B. (2016). Obrazovna (ne)prikladnost vaspitača u KPZ. U: *Međunarodni naučni skup Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. 283-293).
82. Knežić, B., Ilijić, Lj. (2016). Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenje nade. *Obrazovanje odraslih*, 16(2), 51-72.

83. Knežić, B., Savić, M. (2016). Vrednovanje obrazovanja zatvorenika: društveni i/ili naučni zaborav. U: *Vrednovanje u vaspitno-obrazovnom procesu* (str. 137-142). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta: Pedagoško društvo Srbije.
84. Knežić, B., Savić, M. (2012). Obrazovanje iza rešetaka. U: *Delikt, kazna i mogućnosti socijalne profilakse* (str. 179-193). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
85. Knežić, B., Savić, M. (2013). Challenges to adult education in Serbian prisons. In: *Contemporary Issues of Education Quality* (pp 235-248). Belgrade: Institute for Pedagogy and Andragogy.
86. Knežić, B., Savić, M. (2013). Obrazovanje u zatvoru: od prava do realizacije. *Andragoške studije*, 1, 99-116.
87. Knežić, B., Savić, M. (2016). Prison education as perceived by recidivists. U: *Contribution of research to improvement of adult education quality*. Belgrade [etc.]: Institute for Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy [etc.], str. 111-125, https://147.91.75.9/manage/shares/Quality_of_education/Contribution_of_Research_to_Improvement_o_AE_Quality.pdf
88. Knežić, B., Stojanović, M. (2015). Odnos recidivista prema obrazovanju u KPZ. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(2), 63-77.
89. Koković, D. (1994). *Sociologija obrazovanja*. Novi Sad: Matica srpska.
90. Konstantinović Vilić, S., Petrušić, N. (2010). *Žene, zakoni i društvena stvarnost*, Knjiga druga, Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, SVEN.
91. Kosmidou, A. (2011). Education behind Bars: The Case of Sweden. *Andragoške studije*, 1, 119-133.
92. Kostić, M. (2014). Stariji osuđenici, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (LIII) br. 67. 99-116.
93. Kovčo, I. (2001). Kazna zatvora – zašto i kuda? *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 8(2), 117-136.
94. *Krivični zakonik RS*. Beograd: "Sl. Glasnik RS", br. 108/2014
95. Krstić, D., (1988). *Psihološki rečnik*, Vuk Karadžić, Beograd
96. Krstić, Ž. (2013). *Zatvorska podmornica*. Valjevo, autorsko izdanje.
97. Kulić, R., Despotović, M. (2010). *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
98. Lejins, P. P. (1978). Kriminogeneza. *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, XVI (2), 3-12.

99. Lewis, J. (2006). Correctional education: Why it is only promising. *Journal of Correctional Education*, 57(4), 286-296.
100. Lobro, M. (1979). *Obrazovanje pre svega*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
101. Lois, M. D, Bozick, R., Steele, J. L., Saunders and Jeremy N. V. Miles. J. (2013). *Evaluating the Effectiveness of Correctional Education: A Meta-Analysis of Programs That Provide Education to Incarcerated Adults*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, http://www.rand.org/pubs/research_reports/RR266.
102. Lončarević, D. (2005). Perspektive i determinante reforme sistema izvršenja krivičnih sankcija. U: *Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja* 491-500. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova
103. Macanović, N. Nadarević, D. (2014). *Penološka andragogija*. Banja Luka, Defendologija centar.
104. MacKenzie, D. L. (2012). The Effectiveness of Corrections-Based Work and Academic and Vocational Education Programs. In: *The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections*. Retrieved from: http://www.reentryeducationnetwork.org/uploads/1/2/5/3/12534585/the_effectiveness_petersilia.pdf
105. MacKenzie, D. L. (2006). *What Works in Corrections: Reducing the Criminal Activities of Offenders and Delinquents*. Cambridge: University Press.
106. Maloić, S. (2016). Dominantna načela i modeli tretmanskog rada s punoljetnim počiniteljima kaznenog djela u zajednici. *Kriminologija i socijalna integracija*, 24(2), 115-139.
107. Maloić, S., Rajić, S. (2012). Potreba i značaj razvoja suradnje probacijskog sustava i sustava socijalne skrbi u RH. *Ljetopis socijalnog rada*, 19(1), 29- 52.
108. Maloić, S., Rajić, S., Mažar, A. (2015). Značaj suradnje probacijskog i zatvorskog sustava u prevenciji kriminalnog povrata. *Kriminologija i socijalna integracija*, 23(1), 129- 156.
109. Marković, M. (1997). *Sloboda i praksa*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
110. Martison, R. (1974). What works? Questions and answers about prison reform. *Public Interest*, 35, 22-54.
111. Medić, S. (1993). *Obrazovanje i socijalizacija odraslih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Institut za pedagogiju i

- andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, katedra za andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
112. Medić, S., Milanović, M., Popović, K., Despotović, M. (2009). *Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih: programski/prosvetni ogled kao aktivna mera*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofski fakultet.
 113. Mededović, J. (2015). *Nomološka mreža psihopatije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 114. Mejovšek, M. (2002). *Uvod u penološku psihologiju*. Zagreb: "Naklada Slap" i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet sveučilišta u Zagrebu.
 115. Mejovšek, M. (2013). Evaluacija intervensijskih programa u penologiji. *Kriminologija i socijalna integracija*, 21(1), 81-98.
 116. Mejovšek, M., Lebedina Manzoni, M., Lotar, M., Šarić, J. (2007). Percepcija psihosocijalne klime i osobine ličnosti zatvorenika. *Kriminologija i socijalna integracija*, 15(1), 1-13
 117. Mikšaj- Todorović, Lj., Buđanovac, A., Brgles, Ž. (1998). Rehabilitacijski programi u institucijama u hrvatskoj penološkoj teoriji i praksi. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 34(1), 83- 92.
 118. Milutinović, M. (1977). *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.
 119. Motiuk, L. L. (1996). Targeting employment patterns to reduce offender risk and need. *Forum on Corrections research*, 8(1), 22-24
 120. Mršević, Z. (2016). Transrodne žene u zatvoru. U: *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 259-270.
 121. Mrvić-Petrović, N. (2007). *Kriza zatvora*. Beograd: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod
 122. Mrvić-Petrović, N., Đorđević, Đ. (1998). *Moć i nemoć kazne*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
 123. Newman, J. (1977). Education as Civilization. *Journal of Educational Thought*, 11(3). 203-2012.
 124. Nikolić, Z. (2005). *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 125. Nikolić, Z. (2009). *Savremena penologija – studija kazni i kažnjavanja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

126. Nikolić, Z. i Kron, L. (2011). *Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
127. Nikolić-Ristanović, V. (2000). *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Prometej.
128. Nordic Cooperation-Nordic Prison Education, (2009). *A lifelong Learning Perspective*. Retrieved from: <http://www.norden.org/en/publications/publikationer/2009-536>
129. Ogrizović, M. (1956). *Osnovi penološke andragogije*. Zagreb: Republički SUP Hrvatske.
130. Osho, (2012). *Sloboda-hrabrost da budeš ono što jesi*. Beograd: Leo commerce.
131. *Osnovi andragogije* (grupa autora). (1966). Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
132. Ovesni, K. (2009). *Andragoški kadrovi: profesija i profesionalizacija*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
133. Pastuović, N. (1978). *Obrazovni ciklus*, Zagreb: Andragoški centar.
134. Pastuović, N. (1987). *Edukološka istraživanja*. Zagreb: Školske novine.
135. Pastuović, N. (2008). Cjeloživotno učenje i promjene u školovanju. *Odgojne znanosti*, 10(2), 253-267.
136. Pastuović, N. (1999). *Edukologija*. Zagreb: Znamen.
137. Pataki, S. (1965). *Opća pedagogija*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
138. *Pedagoška enciklopedija*, I i II. (1989). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd; IRO "Školska knjiga" Zagreb; SOUR "Svjetlost", OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo; Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja, OOUR Izdavanje udžbenika i udžbeničke literature, Titograd; Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad
139. Pejatović, A. (2007). Centri za kontinuirano obrazovanje odraslih-bliski susret obrazovanja i rada. U: *Andragogija na početku trećeg milenijuma*; Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju, 347-357.
140. Pejatović, A. Orlović Lovren, V. (2014). *Zaposlenost i obrazovanje posle pedesete*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta i Društvo andragoga Srbije.
141. Pekić, B. (2008). *Marginalije i moralije-misli*. Solaris: Novi Sad.

142. Petančić, M. (1968). *Ergodidaktika*. Rijeka: Općinski zavod za zapošljavanje.
143. Petrović, M. (1973). *Vrednosne orijentacije delinkvenata*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
144. Pickering, G. (1971). *Izazovi obrazovanju*. Beograd: Narodni univerzitet Braća Stamenković.
145. Pongrac, S. (1990). *Inoviranje obrazovanja odraslih*. Zagreb: Andragoški centar.
146. Popović, K. (2014). *Globalna i evropska politika obrazovanja odraslih-koncepti, paradigme i pristupi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta univerziteta u Beogradu i Društvo za obrazovanje odraslih.
147. *Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica (2015)*, Službeni glasnik RS, br. 66/2015.
148. *Prison Education and Training In Europe. Current stay-of-play and Challenges*. A summary report authored for the European Commission by GHK Consulting (2013). Retrieved November 2016 from: [www. ec. europa. eu](http://www.ec.europa.eu)
149. *Prison Education: Mapping of key data*, (2012). Annex 6-Case study: The Learning Centre. Sweden: GHK - European Commission
150. Privremeno upustvo o izvršenju kazni, Kab. Br. 1199 od 27. 9. 1945. Beograd Radovanović, D., (1988). *Svojstva osuđenika i zatvorski tretman*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
151. Radovanović, D. (1992). *Čovek i zatvor*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Prometej.
152. *Report of Ministry of Education and Research-Norwegian Ministry of Education and Research, (2004-2005)*. Short Version of Report No. 27. *Education and Training in the Correctional Services "Another Spring"* Retrieved from: <http://www.epea.org/images/pdf/AnotherSpring-Norway.pdf>.
153. *Riječnik sociologije i socijalne psihologije*, (1977). Zagreb: Informator.
154. Ripley, P. (1993). *Prison Education Role in Challenging Offending Behaviour*. Mendip Papers MP 047.
155. Ross, R., & Fabiano, E. (1985). *Time to Think: A Cognitive Model of Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*. Johnson City, TN: Institute of Social Science and Arts
156. Rot, N. (1973). *Osnovi socijalne psihologije - socijalizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

157. Ryan, T. A. (1997). *Literacy Training and Reintegration of Offender*. University of South California. Columbia: South California.
158. Samolovčev, B. (1963). *Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas*, Zagreb: Nakladni zavod znan je.
159. Sampson, R., & Laub, J. (1993). *Crime in the making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge MA: Harvard University Press.
160. Sartr, J. P. (1981). *Zrelo doba*. Beograd: Nolit.
161. Savićević, D. (1983). *Čovek i doživotno obrazovanje*. Titograd: Republički zavod za unapređivanje školstva.
162. Savićević, D. (1989). *Koncepcija obrazovnih potreba u andragogiji*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava.
163. Savićević, D. (1991). *Savremena shvatanja andragogije*. Beograd: Prosveta i Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
164. Savićević, D. (1996). Područja i prioriteti istraživanja u andragogiji. U: *Istraživanja u pedagogiji i andragogiji* (str. 271-282). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
165. Savićević, D. (2002). *Filozofski osnovi andragogije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za pedagogiju i andragogiju.
166. Savićević, D. (2007). *Osobnosti učenja odraslih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
167. Savićević, D. (2011). *Opšta andragogija*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača "Mihailo Palov".
168. *Sociološki leksikon*, (1982). Beograd: Savremena administracija.
169. Soferr, S. (2006). Prison Education: Is It Worth It? *Corrections Today*, 68(6).
170. Soković, S. (2016). Savremeni modeli rehabilitacije i domaća praksa-osvrt na primenu koncepta procene rizika, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2-3, *CRIMEN*, 3, 139-151.
171. Spellberg, M. (2013). *Prison Teaching Initiative*. Scholarship and Transformative Education in Prison. Princeton: Princeton University Press.
172. Srnić, J., Kovačević, N., Nikolić, N. (2014). *Život posle zatvora- rezultati istraživanja potreba osuđenih lica u postpenalnom periodu*. Beograd: Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć-NEOSTART.

173. Srnić, J., Vulević, D. (2016). *Moderno društvo i postpenalna praksa*. Beograd: Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć – NEOSTART.
174. Stakić, Đ. (1984). *Metodika rada lica sa poremećajim u društvenom ponašanju*. Beograd: Defektološki fakultet.
175. Steurer, S. J., Smith, L. J. & Tracy, A. (2001). *Three State Recidivism Study*. Landham, MD: Correctional Education Association.
176. Steurer, S. J. & Smith, L. G. (2003). *Education Reduces Crime: Three-State Recidivism Study Executive Summary*, Correctional Education Association.
177. Stevanović, Z. (2009). Efekti institucionalnog tretmana u radu sa osuđenim licima i prevencija kriminala. U: *Prevencija kriminala i socijalnih devijacija-od razumevanja ka delovanju* (str. 149-161). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
178. Stevanović, Z., (2010) *Zatvorski sistem i tretman osuđenih lica u Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu
179. Stevens, D. J., & Ward, C. S. (1997). College Education and Recidivism: Educating Criminals is Meritorious. *Journal of Correctional Education*, Vol 48(3), p. 106-111.
180. Stevanović, Đ. (2008). *Politika, nauka i selo Srbije u: Selo u tranziciji*. Beograd: Zavod za proučavanje sela, Srpsko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede i Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede
181. Stevanović, I. (1998). Nasilje u porodici nije privatna stvar. *Temida*, br. 4, 27-32.
182. Stojanović, M. (2015). *Obrazovno iskustvo povratnika i njihova spremnost za osposobljavanje tokom izdržavanja kazne*, master rad, odbranjen septembra 2015, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet UB. str. 104.
183. *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020, godine*, "Sl. Glasnik RS", br. 107/2012.
184. *Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija do 2020* (2013). "Sl. Glasnik RS", br. 114/13.
185. Svensen LašFr. H. (2013). *Filozofija slobode*. Beograd: Geopoetika.
186. Sykes, G. M. (1958). *The society of captives*. Princeton: Princeton University Press.

187. Šarić, J. (2006). Individualizacija kažnjavanja u fazi izvršavanja kazne zatvora, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2), str. 867-878.
188. Špadijer-Džinić, J. (1973). *Zatvorsko društvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
189. Špadijer-Džinić, J. Pavićević, O. Simeunović-Patić, B. (2009). Žena u zatvoru – deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, LI (3). str. 225-246.
190. Šućur, Z., Žakman Ban, V. (2004). Značajke života i tretmana žena u zatvoru. *Društvena istraživanja Zagreb*, 14(6), 1055- 1079
191. Šušnjić, Đ. (1995). *Cvetovi i tla*. Beograd: Čigoja štampa.
192. Šušnjić, Đ. (1995). *Znati i verovati*. Beograd: Čigoja štampa.
193. Šušnjić, Đ. (1997). *Dijalog i tolerancija*. Beograd: Čigoja štampa.
194. UNESCO (2010). Belemski okvir za akciju, Pokrenuti moć i potencijal obrazovanja i učenja odraslih u cilju održive budućnosti, *Andragoške studije*, 1, 123-141.
195. Vacca, J. M. (2004). Educated Prisoners Are Less Likely To Return to Prison. *The Journal Of Correctional Education*, 55(4), 297-305.
196. Vajld, O. (2006). *Pisma iz zatvora, de profundis, Salome*, Beograd: NNK Internacional.
197. Vraniškoski, J. (2015). *Sloboda u zatvoru*. Beograd: Pravoslavlje; Bitola: Stavropigijalni manastir Sv. Jovan Zlatoust.
198. Wade, B. (2007). Studies of correctional education programs. *Adult Basic Education and Literacy Journal*, 1(1), p. 27-31.
199. Walmsley, R. (2012). *World Prison Population List* (9th edition).
200. Wilson, D., Reuss, A. (2000). *Prison(er) Education*. Waterside Press.
201. www.ceanational.org/PDFs/EdReducesCrime.pdf
202. *Zakon o izvršenju kazni, mera bezbednosti i vaspitno-popravnih mera* (1948) Službeni list FNRJ br. 92/48.
203. *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija* (1961) Službeni list FNRJ br. 24/61.
204. *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija* (1964) Službeni list FNRJ br. 9/64.
205. *Zakon o izvršenju kazni lišenja slobode i mera bezbednosti* (1977) Službeni glasnik SRS br. 26/77.
206. *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Izmene zakona o izvršenju krivičnih sankcija*, "Službeni glasnik RS", br. 55/2014.
207. *Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera*. (2014). Beograd: "Službeni glasnik RS", br. 55/ 2014

208. *Zakon o obrazovanju odraslih* (2013). Beograd, "Službeni glasnik RS" br. 55/2013.
209. Zaštitnik građana, Izveštaj o poseti KPZ Požarevac-Zabela, 2015., Praćenje sprovođenja preporuka iz Izveštaja o poseti SRT Republike Srbije iz 2011. god. (dostupno na www.ombudsman.rs)
210. Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.
211. Žiljak, T. (2007). Europski okvir za nacionalne obrazovne politike, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 3(1), 261-282.
212. Žunić-Pavlović, V. (2004). *Evaluacija i resocijalizacija*, Beograd: Partenon.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

374.7:343.261-052
364.63:343.261-052

КНЕЖИЋ, Бранислава, 1957-

Образовање осуђеника: начин да се буде слободан / Branislava Knežić. -
Београд : Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2017 (Zemun :
Pekograf). - 241 str. : table ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске reference уз текст. - Summary
Education of Convicts: Way of Being Free. - Bibliografija: str. 227-241.

ISBN 978-86-83287-98-7

а) Затвореници - образовање б) Затвореници - Социјална интеграција
COBISS.SR-ID 237322252